

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

1960.

1. SZÁM

TARTALMÁBÓL

- TÓTH DEZSŐ: Felszabadult irodalomtudományunk
BÓKA LÁSZLÓ: Irodalomtudományunk néhány kérdéséről
DIÓSZEGI ANDRÁS: A mai magyar novella
KUNSZERY GYULA: József Attila ismeretlen verskéziratai
SOMOGYI SÁNDOR: Meditáció és felkészülés
KLANICZAY TIBOR: A magyar későreneszánsz problémái

ADATOK ÉS ADALÉKOK

SZEMLE

TÁRSASÁGI HÍREK

IRODALOMTÖRTÉNET

A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Szerkesztőbizottság:

BARTA JÁNOS, BÓKA LÁSZLÓ, FÖLDESSY GYULA, KIRÁLY ISTVÁN,
KOCZKÁS SÁNDOR, PÁNDI PÁL, TÓTH DEZSŐ, VARGHA KÁLMÁN,
WÉBER ANTAL

Szerkesztik:

BÓKA LÁSZLÓ (felelős szerkesztő) ÉS WÉBER ANTAL

Segédszerkesztő:

BESSENYEI GYÖRGY

E szám munkatársai: Tóth Dezső tudományos kutató, az irodalomtudomány kandidátusa, Bóka László egyetemi tanár, az MTA levelező tagja, Diószegi András tudományos kutató, Kunszery Gyula tudományos kutató, Somogyi Sándor tudományos kutató, Klaniczay Tibor, az Irodalomtörténeti Intézet igazgatóhelyettese, az Irodalomtudomány doktora, Istenes József múzeumvezető (Kiskőrös, Petőfi Múzeum), Dobos András mérnök, Pölöskei Ferencné tudományos munkatárs, Tüskés Tibor szerkesztő (Pécs), Sik Csaba lektor, Barta János egyetemi tanár, az irodalomtudomány doktora, Mezei Márta egyetemi tanársegéd.

Következő számunk tartalma: Szilágyi János: Munkásosztályunk irodalmi műveltsége a két világháború között, Szalay Károly: Karinthy Frigyes, a költő, Szabad György: Vajda János politikai elszigetelődésének történetéből, Mezei Márta: Műfaji kettőség Vörösmarty honfoglalási eposzában, Gáldi László: A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése, Voit Krisztina: Ismeretlen adatok József Attila haláláról, Scheiber Sándor: Ady Endre és Fejér Lipót, Redl Károly: Temesváry Pelbárt és az Imitatio Christi, Mezősi Károly: Móra Ferenc ismeretlen ifjúkori verseiből, Nacsády József: Reviczky és a Szegedi Napló, Mollay Károly: Dayka Gábor németnyelvű prédikációja a toleranciáról, Kiss József: Az irodalomtörténeti szöveggyűjtemény egy új kísérlete, Kajetán Endre: A szocialista irodalomelmélet úttörője, Tamás Attila: Gelléri műveiről, Egri Péter: C. M. Bowra: Az alkotó kísérlet, Hangay Zoltán: Rejtő István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák, Kocztur Gizella: G. B. Shaw: Vélemények, gondolatok.

Szerkesztőség: Budapest V. Pesti Barnabás u. 1. — Telefon: 180—242.

TÓTH DEZSŐ :

FELSZABADULT IRODALOMTUDOMÁNYUNK

Akik hivatásuknál fogva nap mind nap lapozgatják a két világháború közti irodalomtörténetírás monográfiáit, folyóiratait, legjobban azok tudják, milyen mélyről emelte fel tudományunkat a proletárdiktatúra tizenöt éve.

A magyar irodalomtudományt az anakronisztikusan vegetáló hivatalos akademizmus ülte meg; mindenekeelőtt az elsősorban favorizált távlattalan pozitívizmus, annak is egyfajta vérszegény változata, amelynek erejéből a másutt elvégzett kritikai kiadások, rendszerezések, bibliográfiák létrehozására sem futotta, s amelynek politikai szervilizmusa — gondoljunk csak Pintér XX. századi bibliográfiáira — az elemi pozitívista becsületességet sem ismerte. — Nagyképű tehetetlenségénél elevebb és termékenyebb volt a szellemtörténet — ez azonban az ellenforradalmi rendszer történelmi öngazolását végezte el, s alapjában rossz, immanensen is labilis módszerétől ez a tartalom annyira elválaszthatatlan lett, hogy koncepciója még a legkiválóbb Horváth János művében is nyomot hagyott, Farkas Gyula tollán pedig már fasiszta elméletek, nézetek irodalomtörténeti alkalmazásához vezetett. Ahol pedig a szellemtörténet ellenzéki tartalmak hordozójává vált, ott sok értékes megállapítás, egy szintézis megteremtésének érdeme mellett a dekadencia jegyei, a nagyfokú szubjektívizmus, az objektív folyamatok olykor meghökkenően szuverén kezelése tetézték a módszer fogyatékoságait — mint Szerb Antalnál — vagy — talán egyedül Illyés Petőfijét kivéve — a népies történelem- és irodalomszemlélet elemi korlátai torzítottak. Egyedül Horváth János volt az, aki a szellemtörténet dialektika iránti érzékenységét, a társadalmi szempontok bizonyosfokú érvényrejuttatását a maga rendkívüli valóságérzékelével maximálisan ki tudta használni — megmaradva ő is végső soron az idealista irodalomszemlélet korlátai között.

Ez, a magyar filozófiai mizériának megfelelő, következetlen elveken a szó szoros értelmében „nyugvó” irodalomtörténetírás sokszor jelentős árnyalati eltérések ellenére egészében az ellenforradalmi rendszer bélyegét viselte magán, kényszerből vagy önként, de alkalmazkodott annak igényeihez: nem akarta, vagy nem is volt képes feltárni a magyar nép harcaival összefonódott irodalom valódi természetét, igazi értékeit, legalapvetőbb mondanivalóit. Ez az irodalomtörténetírás különböző fokon és indokokkal, de a maga egészében torzított: torzított koncepcióival, hamisított arányaival, megtévesztett tematikájával — azzal amit felmutatott, s azzal, amit elhallgatott: egyaránt.

A marxizmus—leninizmus — a tárgya miatt a többi társadalomtudomány közt különösen is ingatag talajon álló irodalomtörténetírást — ezzel szemben valóban tudománnyá tette. A dialektikus materializmus az irodalmi folyamatot a magyar társadalmi fejlődés objektív alapjaihoz, az osztályharchoz, a társadalmi folyamat egészéhez kapcsolta, a lenini tükröződési elmélettel megszüntette az esztétikai értékelés szubjektívizmusát, s ezzel az irodalomtörténetírás megszűnt válogatatlan tények halmaza vagy intuitív koncepciók szabadon formálható anyaga lenni. A marxizmus megnövelte az irodalomtörténetírás világnézeti, filozófiai igényes-

ségét, fokozta a társadalomtudományokkal, mindenekelőtt a történettudománnyal való kapcsolatát, s a világirodalommal való összefüggéseket a formális komparativizmus helyett a fejlődési analógiák alapján keresve, elvileg is kiemelte provinciális szemléletéből.

Ez a marxista irodalomtudomány az irodalmat egészében tárta fel, a forradalmi és progresszív irodalmi örökség vizsgálatát állította középpontba, figyelme a szándékosan elhanyagolt újabb, főleg XX. századi irodalom — általában azoknak a kérdéseknek vizsgálata felé fordult, amelyeknek megoldása közvetlenül segíti elő jelenünk megértését.

De nem csupán az elmélet, alapvetően formálta ezt az új irodalomtudományt felszabadult, szocializmust építő életünk egésze is. A tény, hogy nálunk egy-egy klasszikusunk évfordulójának megünneplése országos közügy, hogy a tudományos kutatás a korábbihoz hasonlíthatatlanul szélesebb egyetemi és középiskolai irodalomoktatás s egy nagyarányú népszerűsítő munka alapjául szolgál, hogy a napi sajtó, vagy a szépirodalmi orgánnumok hasábjain, a TIT előadásainak ezerein, vagy az Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlésein kap egy művelt közönség előtt nyilvánosságot, hogy az első irodalomtörténeti szintézis körvonalai egyetemi jegyzetekben, középiskolai tankönyvekben, a Magyar Klasszikusok bevezetőiben — tehát csupa gyakorlati célú kiadványban — vannak lefektetve, mindez alapján változtatta meg irodalomtudományunk arculatát. Ez az új helyzet egyszersmind új tudományos nyelvet és stílust is teremtett, a tudományoskodó exkluzivitást felváltotta a nagy tömegekhez világosan, érthetően és szenvedélyesen szóló hang, az értekező tónus kiegészült a tudomány publicisztikai vetületével, az irodalomtörténetírás megtalálta a maga elvesztett útját vissza az élethez és gyakorlathoz. Sokkal inkább mint valaha kulturális életünknek is egyik legfontosabb alakítója lett. A tudományos publikációkon, az oktatáson keresztül nemcsak a társadalmi nemzeti öntudatot formálja, de népünk irodalmi kultúrájának, eszmei és esztétikai igényességének kialakításában is különös jelentőségre tett szert: közönséget nevel, izlésbeli atmoszférát teremt, s így erőteljesen hat vissza élő irodalmunkra is.

A tartalmi megújulás azok közt az új szervezeti feltételek közt, — s azok segítségével — ment végbe, amelyeket a szocialista tervezőgazdálkodás és kultúrpolitika tett lehetővé. A szervezett irodalomoktatás egyetemi tanszékei, a nagyarányú, kollektív munkák elvégzésére is alkalmas Irodalomtörténeti Intézet, az egész szakmai terület összefogására hivatott Irodalomtörténeti Társaság, a tudományág folyóiratai, kiadványszerkezetei, a kutatást támogató célhitelek, az aspirantúra intézménye mind olyan, a népi demokrácia teremtette szilárd keretek, amelyek közt az eddiginél hasonlíthatatlanul rendszeresebb, átgondoltabb és nagyarányúbb munka lehetőségei vannak adva, mint bármikor.

Mindez megszüntette a régi értelemben vett „filosz” típusát is — az új helyzet nemcsak egyszerűen nagyszámú irodalomtörténész kádert nevelt ki, hanem új tudós ideált is teremtett — az esztéta arisztokratizmus vagy filológus gőg ma már egyformán a múlté — a magyar nép történelmének résztvevő, együttérző tanulmányozása, mai életének igénye nélkül s egyfajta népszerűsítő, propagatív magatartás nélkül nem lehet többé valamirevaló irodalomtörténetet írni.

Fontos társadalmi szerepét marxista irodalomtudományunk egészében sikerrel töltötte be. A felszabadulás után a marxizmus klasszikusainak megjegyzéseire, a szovjet eredményekre, nem utolsósorban a magyar marxisták, elsősorban Révai elvtárs korábbi elemzéseire támaszkodva sikerrel szállt vitába a szellemtörténeti és pozitivisták örökséggel. Harcban nőtt fel, s nyugodtan mondhatjuk, hogy mai hegemoniája nem valami szakmán belüli diktatúrán, hanem mócszerűen imponáló fölényén, teljesítményeinek tudományos értékén alapszik.

Ez az út nem volt könnyű, s természetesen ma sem vagyunk célnál. A kezdet nehézségei közt a térhódítás polémiáinak idején még érthető fogyatékoságok idővel „erényekké” lettek: az anyagi folyamatok formális hangsúlyozása és részletezése, túltengő historizmus, erőltetett magyarázatok; a nehéz kérdések elhallgatása, vagy sommás elintézése, az az elmé-

leti álláspont, hogy az irodalom „realizmus és antirealizmus harca” — s a dogmatizmus más szakmai vetületei — késleltették a kibontakozást, s nemcsak lehetővé tették, de sok esetben táplálták is a polgári nézetek és módszerek továbbélését. Ezek a tendenciák azonban — talán a tudomány anyagának — az irodalomnak — életközelsége miatt sem érvényesültek oly erővel, mint a társadalomtudományok egyéb területein. Az ellenforradalom szellemi előkészítésének idején az Írószövetség fertőzése pedig nem terjedt át az irodalomtörténész frontra, sőt már a XX. kongresszus szellemében lefolyt romantika és realizmus vita sok eladdig megkerült kérdés tisztázásához segített, a dogmatizmus nem egy elvi köntösben megjelenő tehetetelétől mentesítette irodalomszemléletünket. Ma pedig az ellenforradalom után, a nem inarxista és ellenséges nézetek ideiglenes térhódítása ellenére, módszerünk tovább csiszolódott, elhanyagolt történeti és elméleti problémák kerültek — sokszor épp a polémiák során — napirendre, s jelentős művek, szövegkiadások és önálló monográfiák láttak napvilágot.

Ma már a felszabadulás teremtette lehetőségek alapján s tükrözve a megtett út egyenetlenségeit is — a viszonylag rövid időhöz képest megnyugtató eredményeket mutathat fel irodalomtörténetírásunk. Elkészült az első — ugyan még kisformátumú marxista szintézis 1848-ig. Rövidesen megjelenik másik része is. Egy-egy korszakot, vagy kérdést tekintenek át az olyan összefoglaló munkák, mint A magyar irodalom a felvilágosodás korában, A magyar regény kezdetei, A magyar költészet Petőfitől Adyig címűek; s ha nem is egyenletes színvonalú, de marxista, vagy marxista igénnyel írt monográfiákban állnak előttünk Zrínyi, Bornemissza, Apáczai, Berzsenyi, Fazekas, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös, Arany, Vajda, Mikszáth, Móricz, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Nagy Lajos életművei. Mindezeket túl, irodalomtörténetészeink tanulmánykötetei, a Magyar Klasszikusok sorozat bevezetői, az Irodalomtörténeti Füzetek kötetei, folyóirataink: az Irodalomtörténet, Irodalomtörténeti Közlemények, az Osztályközlemények anyaga tematikusan szinte az egész magyar irodalomtörténet legfontosabb kérdéseit felölelik, s jóformán minden előzetes szakmai feltételt biztosítanak ahhoz, hogy a nagy, négykötetes kézikönyv is a megvalósítás stádiumába kerüljön.

Ugyanakkor a magyar irodalom anyagának feltárásában is messze többet, lényegesebbet, — s tegyük hozzá filológiai is színvonalasabbat hozott a mi irodalomtudományunk, mint az akadémikus pozitívizmus. Folytatódik az RMKT nagyműtű sorozata, ha nem is mind teljes kötetszámban, de megjelent Balassi, Rimai, Batsányi, Fazekas, Petőfi, Arany, Mikszáth, Jókai, Ady, József Attila műveinek kritikai kiadása. A Szocialista Irodalom című (amelynek első, Mindenki újakra készül c. kötete nemrégiben jelent meg), az Új Magyar Műzeum című, s a közeljövőben meginduló Fontes sorozatok — sokban a polgári irodalomtudomány mulasztásait is pótolva, az anyag tervszerű és rendszeres feltárását biztosítják. S mindehhez hozzá kell tennünk, hogy a szűkebb szakmai közvélemény ezeken kívül számos kész, a közeljövőben megjelenő jelentős monográfiáról tud, fontos, már sajtó alatt levő kritikai kiadásokat tart számon.

Ezeknek az eredményeknek a megszilárdításához, tudományágunk további kibontakozásához azonban még nem egy, eddig csak részben megoldott kérdéssel is szembe kell néznünk. A továbbhaladás egyik, ha nem a legfontosabb feltétele mindenképp azoknak a nem marxista illetve ellenséges nézeteknek az elutasításra, amelyek, ha ma már nem is élnek elevenen, de amelyek az ellenforradalom előkészítésének, vagy ideológiai utóhatásának idején előtérbe kerültek. Az Irodalomtörténeti Társaság 1959. szeptemberi közgyűlése részletesen foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, — s ha az ott elhangzottakat itt is rekapituláljuk, az nem lezárt kérdések megbolygatása, s nem is azért történik, mintha az említett nézetek ma újra jelentkeznének, — hanem mert a nyilvános számotadás erkölcsi felelőssége bennünket is kötelez, s a tanulságok levonása is így lehet csak valóban kollektív és végleges.

Az egyik ilyen kiragadott, de jellemző tendencia: a forradalminak, a nemzetinek, a belső átalakulást és nemzeti függetlenséget érintő motívumoknak nacionalista szempontú elkülönítése és szembeállítás. Kétségtelen, hogy például Jókai művének indokolatlanul nagymérvű elő-

térbe kerülése legalább annyira kapcsolatos volt hajálának 50. évfordulójával, mint azzal, hogy ez az évforduló 1954-re esett. Az ellenforradalom ideológiai érlelődésének idején kapóra jött az az illúzionisztikus, romantikus nemzetszemlélet, az a már a maga korában is oly sok mindent elfedő „nemzeti egység” fikció, amelyet Jókai műve szólataltott meg. Kivehető volt a szándék: egy romantikus nemzeti pátosz újrateremtése érdekében Jókait kijátszani a szűkségképpen osztályharcra figyelmeztető forradalmi, Petőfi-hagyomány ellenében. Ugyanez a törekvés más formában is kifejezésre jutott. Egy Arany-tanulmány recenziójában a bíráló mint hibaforrást a marxista történelem és irodalomszemlélet legfontosabb ítéletét korrigálta: „49-ben nem arról van szó — írta —, hogy egy társadalmi forradalom elbukott, hanem arról, hogy egy nemzetiségi függetlenségi harcot levertek”. Ez a nemzetit és forradalmat szétválasztó, sőt szembeállító szemlélet megfélemezni látszott arról, hogy belső átalakulás, és nemzeti függetlenség egy egész nagy történelmi korszakon keresztül egymással a legszorosabb kölcsönhatásban volt, s hogy ez a teljes feltételezettség 1848 márciusától 1849 Világosáig éppen-séggel a legerősebben érvényesült.

Találkoztunk ennek a nézetnek egy esztétikai, speciálisan irodalomtörténeti változatával, a nemzeti klasszicizmus koncepciójának egyoldalú felújításával is. Ennek a Horváth János megfogalmazásában sok hasznosat adó koncepciónak méregfoga, hogy 1848 előtt és utánt, a forradalmat és ellenforradalmi korszakot, Petőfit és az irodalmi Deák-pártot, az „esztétikum magyarságának” (s a nemzetinek kikiáltott Deák-párti ideológiának) közös nevezőjére hozta. A koncepció legújabb felelevenítése épp ezt a nemzeti alapú, áthidaló elemet hangsúlyozta, s vetette el ennek alapján Petőfi és Arany művének osztályszempontú elemzését: »minden olyan állítás — vélte —, amely akár Arany, akár pláne Petőfi költészetét egyetlen osztályhoz kötné, ma már komolytalannak látszik. Annál inkább, mert ma már nyugodtan beszélhetünk a nagy költők és alkotóművészek „osztályfelettségéről”«.

A marxista irodalomszemlélet ezzel szemben azt tartja, hogy Petőfi költészete éppen plebejus, forradalmi demokráta tartalmánál fogva lehetett reprezentatív nemzeti, s hogy ugyanígy Arany műve és művészete, ha más színezettel is, de Petőfiénék annyiban párja, amennyiben a történelmileg náunk leghatalmasabb (osztály) tartalmaknak hangot tudott adni. Éppen ezért, hogy úgy mondjuk, „nemzeti klasszicizmusuk” megértésének, érdemi jellemzésének is éppenséggel feltétele az osztályszempontú elemzés; aminthogy Petőfi és Arany esztétikai elhatárolásához is ez az út vezet. Nem fogadhatjuk el e fiktív korszakra vonatkozóan sem „az osztályon túlterjedő egységes nemzeti alap” feltételezését, sem az esztétikai közös nevezőt, mert ez akár történelmi, akár irodalmi vonatkozásban a „nemzeti” kategóriájának primátusára, az „osztály” kategóriájának bagatellizálására épül.

Mindez szorosan összefügg 1848—49-nek mint irodalmi korszakhatárnak a kérdésével is. Ha Arany első és második korszakát, ha Petőfit és az irodalmi Deák-párt politikáját és esztétikáját egy kalap alá vesszük, azt a nyilvánvaló tény is figyelmen kívül hagyjuk, hogy Petőfi és Arany művészete tartalmában és esztétikájában 1848—49-hez kapcsolódik, hogy történelmileg annak adekvát irodalmi kifejezése, nem pedig a reformkornak, s nem is a Bach-korszaknak. És ezen az alapon, azaz a *forradalom és az esztétikai jelleg összefüggése alapján tarthatjuk változatlanul elsődleges irodalmi korszakhatárnak 1848—49-et.* Igaz ugyan, hogy a harmincas évektől a hetvenes évekig van egy nagyjából egységes másik, alapvető vonulat is: az imperializmus előtti polgárosodás gazdasági és ideológiai erjedésének megszakítatlan folyamata. De míg az erre való reagálás a reformkori felfutás idején eszmeileg heroikus, esztétikailag a romantikából a realizmus felé közelítő, s míg a forradalom Petőfi plebejus demokrátizmusát, a népinek nemzetivé emelkedését hozta, addig negyvenkilenc után a polgárosodás és nemzeti gondolat harmóniája megszűnt, az önkényuralom ellenforradalmi nyomása alatt a liberális nemesi mentalitás eltorzult, a realizmus formálissá lett, a romantika eluralkodott. Igaz az is, hogy ennek az átalakulási folyamatnak megvoltak a 48—49 előtti gyökerei, csak-hogy ezek a forradalom nélkül nem hajtottak volna ki. A forradalom polarizálta a fiatal

Magyarország álláspontját, a kossuthi politikát, a békepárti opportunistát. A forradalom bukása volt az, amely a másik kettőt összerögzítve az utóbbit juttatta történelmi szerephez. Minden szál 1848—49-hez vezet, az eszmei értékek és változások csakúgy, mint az esztétikaiak: 1848—49 elsőrendű irodalmi korszakhatár.

A negyvennyolcas örökség számontartásával kapcsolatos végső soron a Kemény kérdés is. Feltétlenül szükséges politikailag és művésziileg is nagyszívű művének gondos, körültekintő, marxista vizsgálata — csak ilyen tudományos elemzés vezethet az illúziók szertefoztatásához. A kérdés tisztázatlansága, pontosabban sommás elintézése rejlett amögött, hogy ennek a fontos problémának a felszabadulás óta első nyilvános vitatása — a Magyar Klasszikusok Rajongók-kötetének bevezetője — nem a marxizmus világnézeti megfontolásaival és érzelmi indulataival, hanem eleve apologetikusan közeledett a kérdéshez, nagyrészt megkerülve ennek a talán legnagyobb hatású ellenforradalmi ideológusnak következetes elítélését épp a leglényegesebb pontokon. Pedig másutt és másoknál is van tendencia Kemény középutaságának idealizálására, s ennek — ismét csak függetlenül a szubjektív jóhiszeműségtől — gyökerei ugyancsak a mai „harmadikutasság”-ba nyúlnak, vagy legalábbis abba a jelenkori politikai opportunistusba, amely a kapitalista és szocialista világregndszer nagy történelmi mérkőzéséből ki szeretné vonni magát, amely fel akarja menteni a színvallás, a határozott odaállás felelősségétől a maga történelmi elődeit, a negyvennyolcas—negyvenkilences opportunistákat is.

A forradalmi örökség háttérbe szorításának tendenciája, s más, főleg nacionalista torzítások azonban nemcsak 1848—49-cel, hanem 1918—19-cel kapcsolatban is jelentkeztek. Ugyan nyilvánvalóan, de elvileg azonosan, a nacionalizmus primátusának alapján történt kísérlet Szabó Dezső művének rehabilitálására is. Nemkülönböztetve, ahogyan különböző elő- és utószavak, bevezetők, alkalmi megemlékezések átsiklottak a fölött a megalkuvás fölött, amellyel Babits (más módon és méginkább Kosztolányi) megtagadta a proletárforradalomhoz való közeledését. A velük foglalkozó legtöbb írás 1955—56 óta szinte kivétel nélkül apologetikusan foglalkozik ezzel a kérdéssel, mint valamiféle „vádatt” kezelik az igazságot, s ha a tényeket szavak szerint elismerik is, érzik rajtuk a kényszeredettséget, mintha valami méltánytalan engedményt tettek volna: hangsúllyal, arányokkal, az elfedő érvék és tények sürgős csoportosításával igyekeznek „jóvátenni” botcsinálta igazmondásukat. De az Ady-ellenes Kosztolányi-támadás mentegető kommentálása is a forradalmi demokrata magatartás kompromittálása (amivel, sajnos, párhuzamos jelenség, hogy az Ady-kutatás az utóbbi időben stagnál, ill. élettrajzi és filológiai irányba siklott át), aminthogy egy dekadens József Attila egyoldalú előtérbe állítása ugyancsak forradalmi költészetének elhomályosítását célozta. A másik oldalon viszont a Nyugat „megemelésére” irányuló törekvéseknek lehettünk tanúi, amely mindennek előtt a polgári humanizmus történelmi túlértékelésében, Babits olykor kritikátlan magasztalásában jelentkezett, s amit a Nyugat másodvonalbeli íróinak — valamely vélt mellőzés jóvátétele ürügyén — túlértékelése kísért.

A történetelmélet ilyenfajta kiragadott, de jellemző torzításai mellett — ha elszigeteltében, de jelentkezett a marxista irodalomelmélet kikezdése is. Emlékeztünk, hogy a revizionizmus a szocialista realizmus létét is kétségbe vonva, a „szocialista irodalom” tartalmilag és esztétikailag legtágabb értelmezésével, a pártosság tagadásával jóformán teljesen fel akarta azt oldani a polgári irodalomban. Mint tendencia a visszatükrözés lenini elméletének lazulása is megfigyelhető volt; a valósággal szembeállítás, ezért objektív esztétika helyett nemegyszer a szubjektív esztétika lopakodott be az irodalomtörténetírásba. Egyes cikkekben az íróval való azonosulás képességének egyoldalú számonkérése, a hajlandóság a líra irracionális értelmezésére, ha közvetve is, de mind az irodalom valóságtükröző jellegét vont kétségbe. Aminthogy ugyanezt a végső soron irracionális irodalomelméletet támogatta a „beleélő” alkalmazkodó kritika mesterének, Kosztolányinak, mint kritikusnak igazolására történt legutóbbi kísérlet s ez húzódtott meg az 1957—58-as irodalmi visszaemlékezés-dömping háttérében is, többek

közt olyan egyéniség-értelmező írásokat teremtve, mint Fėja Géza emlékezetes Juhász Gyula cikke volt.

Ezeknek a problémáknak kiragadása természetesen korántsem jelenti irodalomtudományunk eredményeinek lebecsülését, s nem is valamiféle sőtéltátláson, ellenkezőleg irodalomtörténetírásunk erején alapszik; az effajta tévedésekkel való szembenézés mindenképpen feltétele a további munka magasabb elvi-szakmai színvonalának. A hibák helyrehozása azonban egy percig sem jelentheti azoknak az ideológiai-módszertani fogyatékoságoknak rehabilitálását, amelyek a személyi kultusz és a dogmatizmus hatására szaporodtak el, annál kevésbé, mert — bár a XX. kongresszus óta egyre csökkenő mértékben, de az irodalomtörténeti dogmatizmusnak megvannak ma is a maradványai, sőt épp a szilárd hatalmi helyzet, pontosabban az elbizakodottság talaján sajátos új hajtásai is nőnek. A dogmatizmusnak kifejezett pozitív megnyilvánulásai azonban ma inkább esetlegesek, alkalmiak, hatásuk sokkal inkább negatívumokban: módszereink tökéletlenségében, esztétikai szempontjaink elégtelenségében nyilatkozik. Ilyen negatívum lényegében a dogmatizmus legterhesebb öröksége is — amelynek felszámolása nélkül nem folyhat eredményes harc a revizionista és polgári nézetekkel szemben sem: nevezetesen az ún. „kényes” problémák elvszerűtlen, sommás elintézése vagy éppén elhallgatása. A marxizmustól idegen nézetek legtöbbször olyan területeken ütötték fel fejüket, amelyeket a mi irodalomtörténetírásunk megkerült. Koránt sincs arról szó, hogy most ezek a problémák kerüljenek az előtérbe vagy maradjanak végnélkül napirenden, a fő feladat ezután is forradalmi és progresszív hagyományaink felmutatása lesz. Ez azonban nem ment fel attól, hogy bizonyos kérdések tisztázását irodalomtörténetírásunk egyszer s mindenkorra elvégezze. De ezen túlmenően: tovább kell finomítani, esztétikailag érzékenyebbé kell tenni irodalomtörténetírásunk módszerét, tovább kell vitatkoznunk a realizmusról és szocialista realizmusról, áramlatok, irányzatok egymáshoz való viszonyáról; fokozni kell a társtudományokkal: történelemmel, nyelvészettel, néprajzzal való együttműködést, be kell hoznunk az elméleti munka kétségtelen lemaradását, növelni a filozófiai igényességet, a nacionalizmus veszélyével járó provinciális irodalomszemlélet elleni harcot, — s mindennek érdekében az egészséges vitaszellemet. Körültekintő elemzésre várnak még irodalmunk különösen kérdéses szakaszai, főleg a XIX. század második felének problémái, köztük Kemény művészete, s a legnagyobb elvi igényességgel kell végre feltárni a maga egészében a két világháború közti irodalmat, s revizionista és dogmatikus hibákat egyaránt kerülve a maga pontos helyére tenni a munkásmozgalom irodalmát. Ugyanakkor nemcsak folytatni, fokozni kell közéletünk egészét érintő kérdések vitáiban az irodalomtörténészek aktív részvételét, élő irodalmunk fejlődésének közvetlen szolgálatát. Mindezeknek a feladatoknak az irodalomtudomány művelői tudatában vannak, s az eddig elért gazdag eredmények, módszertani tapasztalatok a garancia arra, hogy a dogmatikus kötöttségektől szabadon, elhárítva a revizionista tendenciákat, meg is tudják őket valósítani.

BÓKA LÁSZLÓ :

IRODALOMTUDOMÁNYUNK NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

II.

Tizenkilenc után

Ezerkilencszáztizenkilencnek, mint korszakhatárnak, jelentőségét irodalomtörténet-írásunk újjászületése percétől vallja, s az utóbbi időben tanulmányok, disszertációk, forrás-kiadványok, anthológiák egész sora bizonyítja és népszerűsíti meggyőződésünk igazát; egyetemi tanszékeink, s Akadémiánk Irodalomtörténeti Intézetének munkatervei szerint még további jelentős lépések várhatók e téren.

Mindez nagyon örvendetes, de nem elég. Olyan tudományos, vagy igényesen népszerűsítő irodalomtörténeti monográfiánk — sajnos — nincs, mely koncepciójában érvényesítene e korszakhatár jelentőségét, s attól tartok, hogy nem véletlen ez a hiányosság. Mert egy olyan munkának, amely irodalmunk történetének 1919 utáni fejlődését a felszabadulásig tárgyalná, többek között az lenne a feladata, hogy mérlegre tegye felszabadulás előtti irodalmunk polgári jellegű irodalmát, s azt mai fejlődésünk távlatából értékelje. Ehhez pedig a magunk irodalomtörténész-kultúráját is elemezni s értékelni kellene, s ez olykor fájdalmas műtétet indikáló diagnózist eredményezne. Másrészt fel kellene számolnunk azt az irodalomtörténeti tévhitet, hogy a történeti feldolgozás főként és elsősorban a múltra irányulhat. Lezárt korszakok, lezárt életművek nyilván nagyobb biztonsággal vizsgálhatók, a távoli jelenség értékeléséhez könnyebb hozzáfogni. Csakhogy az irodalom története *folyamat*, az életművek nem akadnak fenn ebben az áradó folyamatban alkotóik sírkövén, hanem tovább élnek és hatnak. Lenin tétele a minden nemzeti kultúrában egyszerre jelenlevő két kultúráról, érvényes tétel, s kötelességünk, hogy a múltat, elsősorban a közelmúltat, mint ma élő irodalmi jelenségek forrását vizsgáljuk.

A közkézen forgó és ma is ható irodalomtörténeti kézikönyvek viszont következetesen arra igyekeznek, hogy 1919. jelentőségét elhallgassák, vagy elmosassák. Farkas Gyula (Julius von Farkas) 1934-ben megjelent „A magyar irodalom története” című munkája markáns példája ennek az elmosási törekvésnek. Utolsó, „A világháború után” című fejezetében a „világháborús összeomlásnak korzáró jelentőségé”-ről ír, de ennek mivoltát nem fejti ki. Hangsúlyozza azonban, hogy: „Változatlanul állnak a régi intézmények, mintha a világháború nem is söpört volna végig Európán” (322. l.), s — mivel akkor még nem a germán fasizmus ügynöke, hanem a hivatalos tudomány képviselője — a tanácsuralom utáni helyzetet mint valamiféle egységes nemzeti megújulás, egy „lelki katharzis” hajnalát mutatja be, melynek jellegzetessége a társadalmi ellentétek feloldódása. „Prohászka megrázó prédikációkban hív fel — míg csak isteni Mestere el nem szólítja a szószékről — erkölcsi, emberi megújulásra, szavait befelénéző áhitattal hallgatja úr és munkás, katolikus, protestáns és zsidó. A lelki katarzis elvezet az emberhez, a családhoz, a fajhoz. Új lendületet vesznek a szellemi tudomá-

nyok és mind hangosabbá válik a szintézis követelménye” (323. l.). „A társadalom spektruma nem kevésbé zavaros, mint volt a múltban, ámde az úri életforma mindinkább veszít fényéből, kezdetét veszi az elproletarizálódás, s ezáltal a kiegyenlítődés folyamata. Számtalan érték megy veszendőbe, rombolás nélkül azonban soha nem születhetik egységgé a kasztokra osztott magyar társadalom. Ennek alappillére a magyar paraszt” (324. l.). Mindez azért íródik, hogy paralizálja a 19-es forradalmi örökséget. „Háború, forradalmak embertelensége önmagára eszméletti a lemeztelenített embert. A „húszévesek” nemzedéke, melynek az egykori Magyarországról már csak könyvíví emlékei vannak és a népek csatáját gyermekfővel élte át, előzőinek szenvedő vállán ehhez az új humanizmushoz jut el. Az „ember”-fogalom nem jelent számára politikai célkitűzést vagy forradalmi programot, hanem visszatérést tiszta, ősi forrásokhoz” (325. l.). Ebbe az új katarzisba, szintézisbe, kiegyenlítődésbe, új humanizmusba belecsempézi a munkásmozgalom irodalmát is. „A munkásosztály költőinek műveiben elhalkulna a gyűlölet hangja, hogy helyet adjon az emberszeretet dalainak. Várnai Zseni költészetéből a részvét meleg, nőiesen érzelmes ritmusa szól. Kassák Lajos, a munkásirodalom jellemző képviselője, felhagy lírai újító kísérleteivel, hogy regényeiben, lemondva a művészi hatás külső eszközeiről, mint saját életének egyszerű krónikása bemutassa a munkásban az embert...” (326. l.). Hogy a képlet teljes legyen, Farkas azokkal az írókkal végzi, akik „magukkal hozzák a magyar rög tavaszi illatát: a Népből jönnek, természet és ember primitív, ősi harmóniájából” (ih.), a népi írókkal. A „Nem én kiáltok”, a „Nincsen apám se anyám”, a „Döntsöd a tőkét, ne siránkozz”, a „Külvárosi éj” költője, a szintézisébe semmiképp be nem illeszthető József Attila hiányzik könyvéből.

Schöpflin Aladár „A magyar irodalom története a XX. században” című, Farkasénál jóval igényesebb művében (1937.) sem lelünk mást. Schöpflin is a „Háború után” című fejezetben foglalkozik a közelmúlt irodalmával, s az ő általános korképét is a forradalom diszkreditálása jellemzi. „A forradalom kitörése pillanatában azok, akik addig a vezetést a kezükben tartották, s az ország ügyeinek vitelért felelősséggel tartoztak, riadtan visszavonultak... Átengedték a tért azoknak, akik addig ki voltak zárva a hatalomból. Ezek pedig kivétel nélkül gyöngé minőségű emberek voltak... A vezető emberek példájára visszavonult az egész vezető osztály, ráhagyva a dolgokat a függetlenségi párt balszárnyára, amely alig jelentett komoly erőt, és a szociáldemokratákra, akiknek nem volt semmi közéleti gyakorlatuk és megmámorosodtak a váratlanul ölükbe hullott hatalomtól, azt hitték, elérkezett utópiájuk megvalósításának ideje. Ez óriási baj volt, mert a forradalmi erők nem találtak sehol ellenállásra, nem volt ellensúlyuk, s így akarva, akaratlanul napról-napra csúsztak balfelé... Ellenállás híján a szélső elemeké lett a szó, a szocialista tömegekben nem volt elég erős fegyelem arra, hogy ellen tudjanak állni, vezetőik között nem volt olyan kimagasló nagy egyéniség, aki prestigejével, tehetőségével magához tudta volna ragadni, és medrébe téríteni a zavaros áradatot, a szakszervezeti vezetők és népgyűlési szónokok, akik az élre kerültek, köztük sok jószándékú, derék ember, kínosan vergődtek feladatuk roppant voltával, az általános bizonytalanságban könnyű volt egy céltudatos és erőszakos kisebbségnek kezébe ragadni a hatalmat. A proletárdiktatúra úgyszólván logikai következménye volt a társadalom nagy gátszakadásának” (268—262. l.).

Schöpflin forradalom-ellenes koncepcióján nem változtat lényegesen az, hogy az ellenforradalmat is elítéli, hogy leleplezi hamisításait, a forradalom megrágalmazását, az antiszemitizmus felszítását, romantikus nacionalizmusát, romantikus irredentizmusát, eszme-szegénységét. Mert az ellenforradalmat az első évek zavarára, terror-cselekményeire korlátozza, s elhatárolja a Bethlen-korszaktól. A Bethlen-korszak kezdetét ugyanis így jellemzi: „Végre Bethlen István kapta kezébe a hatalmat, megszabott célokkal és szervezőképességgel. Nagy erőfeszítéssel visszaállította a háború előtti hatalmi rendet, azoknak kezébe adta a vezetést, akiké a háború előtt is volt. Nem is tehetett mást, mert a forradalom és ellenforradalom megmutatta, hogy ezeken kívül nincs más vezetésre alkalmas réteg” (262—263. l.). Ugyanígy különböszül az ellenforradalom irodalmáról mondott lesújtó véleménye azzal, hogy a forra-

dalom irodalmát is nullifikálja. „A forradalomnak és ellenforradalomnak nem volt irodalma. Az előbbinek atmoszféráját nincs egyetlen jelentékeny mű, amely kifejezné” (263. l.), — írja Móricz Zsigmond és Tóth Árpád barátja, Juhász Gyula életművének alapos ismerője. . . . Abban is egyeznek — végső fokon — koncepciója Farkas (nyuláéval, hogy a háború utáninak nevezett irodalom centrumába a népi írók kerülnek, abban is, hogy mozgalmuk itt is valamely faji magyarság-eszmény aurájába kerül. Illyés „A puszták népé”-ről írva, e lesújtott szegényparaszti réteget egyszer „csupa törzsökös magyarból álló”-nak (280.l.), másszor „a nemzet egy számos és nagy, fajilag tiszta rétegé”-nek nevezi (281. l.), s Illyés kezdeti forradalmiságát is megszelídíti: „Hangja eközben elér a forradalmiság határáig, viszont ellágyulva, közvetlen melegséggel telik el, ha felélednek szívében gyermekkora emlékei, saját gyermek-arca, a nagyszülők, szülők, ifjúkori pajtások, a cselédudvar emberei és állatai. Ez a benső, mély szolidaritás egészen új magatartás irodalmunkban, s a tiszta magyarságnak olyan rétege szólal meg benne, amely mindeddig néma maradt” (280. l.).

Azt mondanom sem kell, hogy a József Attiláról szóló rész egésze 18 sor, s József Attila némiképp belesorolódik a népi írók közé: „Ugy tűnik fel, mint egy faluról városba került, s oda áthonosult fiatalember, akinek nyitva van már a szeme a városi élet iránt, látja kegyetlenségeit, szenved is tőlük, ítéletet is alkot róluk, de valahogy megőrizte faluról hozott frissességét és impulzivitását, s vele a beszéd népies zamatát, melybe néha jó kedvében belekeveri a városi élet szólásait” (282. l.).

Szerb Antál cinkos-cinikus szemvillantása sem ígér több jót. „Magyar irodalomtörténet” című művének 1943-as kiadását idézem. Történelmi ítélete sommás: „A történelmi osztályok passzivitásban nézték a radikális polgárság ügyetlen igyekezetét és minden kötelék felbomlását, míg végre a fejét vesztett polgárság megrémülve a felelősségtől, átadta a hatalmat egy kis polgári töredéknek, mely a proletáriátus nevében diktatúrát alapított” (502. l.). Nem nézi jobb szemmel az ellenforradalmi fordulatot sem: „1919. nyarán a forradalmi és proletarizált Magyarország egyik napról a másikra átalakult nemzeti és keresztény Magyarországgá. Az importált forradalomnak nyoma sem maradt. A forradalmakban kompromittált emberek eltűntek, és újak jöttek a helyükbe. De sokan voltak olyanok is, akik még előző nap az internacionálét dúdolták és most könnyek közt fújták felváltva a himnuszt és az Erger-Bergert. Különös jelenség volt ez, amit majd az utókor lesz hivatva megfejteni” (506. l.). Vallásosság és nemzeti érzés kovácsolódik szerinte a kort jellemző új konzervativizmussá. Ehhez sem fűz különösebb illúziókat, sőt igen sok leleplező megjegyzése van róla. Ezeknek az élet az veszi el, hogy semmihez sem fűz illúziókat, csak negatív vonásokat lát az irodalomban, írókban, közönségben, s okát adja ennek:” . . . a kor valóság-iszonya, és ennek következtében teljes közömbössége minden olyan irodalom iránt mely új fényben akarta megvilágítani a kor arculatát, új szenvedésekkel akarta sajogni a régi sebeket, ami fiatal irodalom lehetett volna” (511. l.).

Várkonyi Nándor „Az újabb magyar irodalom 1880—1940” című művében (1942) már korszakhatárnak sem teszi 1919-et, hanem a legújabb irodalmat 1920-szal kezdi, s „Népi irodalom”-nak nevezi, ebben látva irodalmunk főirányát. A forradalmakról egy minden konkrétságot nélkülöző fejezet számol be, melynek jellemző címe: „A katasztrófa”. Ebből annyi világosan kihámozható, hogy „a kommunista-szociális kísérlet csak utolsó, logikus állomása volt a polgári radikális gondolat életútjának” (351. l.), a radikalizmus viszont életképtelennek bizonyult, például „a nemzetköziséget üres ábránddá tette a fajok letagadhatatlansága, az anyagi kollektivismust pedig riasztó gikszerbe fullasztotta magának az anyagnak ellenállása, melyet egyszerűen egybe akartak olvasztani az emberrel” (351. l.). A népi irodalom korának általános jellemzésében még egyszer visszatér a forradalomra s kísérteties pontossággal visszhangozza elődeit: „Azok a rétegek, amelyeket a katasztrófa felszínre sodort, nélkülözték a kormányzati rutint, s a legelemibb politikai műveltséget. Teljes történelmi tájékozatlanságuk, sőt félrenehelységük, politikai iskolázatlanságuk, elméletektől átítatott doktrinérőségük miatt

a hatalom székében is tovább folytatták begyakorlott ellenzéki politikájukat. A szó szoros értelmében saját maguk ellen kormányoztak” (355. l.). Két irányt lát, a polgári restaurációra törekvőkét, és a népi írók irányzatát, de bár egész szívvel a népi írókhoz húz, megérezve a kétféle irányzat lényegi egységét, alapvetően polgári jellegét, kompromisszumot ajánl: „A polgári műveltség éppoly szükséges, mint a népi, de csak a nép, az összesség műve lehet. Vagyis föltétele, hogy a polgár ma beleolvadjon a népbe, ezentül pedig a népből nőjön ki, s egybeolvadott maradjon vele” (360—361. l.).

Féja Géza a „Nagy vállalkozások kora. A magyar irodalom története 1867-től napjainkig” című munkájában (1943) „Ady után” címen foglalkozik a két világháború közötti irodalommal, korszakhatárnak azonban Ady halálát tartja, a proletárforradalommal nem foglalkozik. Lényegében ő is két irányzatot lát a terepen, a népi írók és polgári írók vonalát. „A polgári írók valamennyien a nyugat-európai polgári dekadencia hatásaiból táplálkoznak, és egy bomló életforma fantómjába kapaszkodnak; a népi vonal tagjai pedig csaknem kivétel nélkül kelet-közép-európai öntudatúak és szocialisták” (300. l.). Ez a szocializmus azonban faji alapon nacionalista és mítosz-teremtő. József Attila pedig a népi írók csoportjába kerül. „Eleinte a szocializmust is mitológiai mértékkel zengi” (328. l.), de később sem tesz mást: Proletármitológia ez, proletár mennyország” — írja Féja a „Mamá”-ról (334. l.). Hogy József Attila a párt költője volt, arra csak egy célzás utal: „szocializmusának magasrendűsége pedig bizalmatlanná tette a honi szocializmus szemfüles üzereit” (335. l.).

Folytathatnám a példákat, de nem folytatom, mert ennél már csak igénytelenebb és alantasabb példák kínálkoznak, s ennyi is elég annak bizonyítására, hogy azok a művek, melyek a legtöbbet forognak a tanárok, diákok, s a tájékozódást kereső olvasók kezén, ezt tanítják, és így tanítanak az 1919-es forradalomról, s annak irodalomtörténeti következményeiről.

Azt hiszem az a legsürgetőbb feladat, hogy meghatározzuk teendőinket, és megállapítsuk, mik ennek a ránk váró munkának bennünk, az irodalomtörténeti közfelfogásban rejlő akadályai.

Bármennyire megcáfolták az elmúlt esztendők forrás-feltáró munkái azt a felfogást, hogy a proletárdiktatúrának nem volt irodalma, mégis nyilvánvaló, hogy 1919-et nem az irodalmi produkció teszi önmagában korszakhatárrá, hanem az 1919-es forradalmi élmény egésze, azok a lehetőségek, melyek ekkor — ha csak néhány hónap futó benyomásaként — felvillantak az írók előtt. Felvillantak, de sohasem aludtak ki többé az írók szemében. Mint a politikától teljesen elfordult Baudelaire költészetében a forradalmi képek és symbolumok, úgy árulkoznak a nem forradalmár, sőt a forradalmat megtagadó, mosakvó írók művei is arról, hogy 1919 örök nyugtalanság, izgalom, belső viták forrása maradt irodalmunkban. Másrészt az ami 1919-ben éppen csak hogy meg tudott szólalni, nem hallgatott el soha többé, hanem a kommunista emigrációban nyíltan, a hazai irodalomban búvó-patakként bujkálva, olykor fényre derülve, megszakítás nélkül fejlődött.

Nyilvánvaló, hogy az 1919 és 1945 közötti irodalom történetének ebből a két tényből kell kiindulnia: az élményből és a folyamatosságból.

Az élmény — ha csak irodalmi vetületét vesszük számba — maga is elhatározó hatású volt:

1. A proletárdiktatúra állami és társadalmi intézményeiben jelentős szerep jutott az íróknak. Mégpedig azoknak az íróknak, akik az irodalom belső értékrendje szerint is a legkülönbek voltak. Elég néhány név felsorolása: Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Babits Mihály, Szabó Dezső, Karinthy Frigyes, Kosztolányi Dezső, Barta Lajos, Balázs Béla, Kassák Lajos, Szabó Lőrinc, Krúdy Gyula, Gellért Oszkár, Osvát Ernő mind funkcionáriusok, aktív részesei az irodalmi élet irányításának. Világméretű perspektívában sem megszokott jelenség, ehhez hasonló súlyt a legjobb, legmagasabbrendű irodalom csak a Szovjetunióban kapott. Gondoljunk Petőfi periferikus szerepére, Arany János jelentéktelen szerepére a 48/49-es forradalomban, ami az intézményeket, a kormányzat felfogását illeti. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy

a magyar íróknak, a magyar irodalomnak ilyen helye nem jutott a közéletben azóta, hogy Janus Pannonius kegyvesztett lett Mátyás király udvarában. S mindez abban a korban, a túlvirágzó, imperializmusba forduló kapitalizmus korában, amikor az írók intézményesen kiszorultak a közéletből, amikor ezoterikus magányba kénytelenek vonulni s az irodalom már ott tart, hogy erényt csináljon a kényszerű szükségből, s az individualizmus szélsőséges elméletei születnek meg sorra. Elfeledhette-e író azt a súlyt, azt a szerepet, melyet kapott, belenyugodhatott-e író valaha is abba, hogy az irodalom dolgába ne legyen íróknak beleszólása, legfeljebb a Pekár Gyulák, Zadravetz Istvánok, Herczeg Ferencek kapjanak közéleti támogatást és szerepet?

2. A proletárdiktatúra állami feladattá tette az írókról való gondoskodást és állami tulajdonba vette a könyvkiadás és lapkiadás intézményeit. Ha ez teljes egészében nem is valósulhatott meg, de elkezdődött s az írók előtt felderengett egy olyan világ reális lehetősége, melyben a megélhetés gondja nem lehet az írói alkotás kényszerű ösztökeje, melyben az alkotási folyamatot nem befolyásolja a kapitalista kiadó üzleti kívánsága, melyben a műalkotás nem lesz üzletszerű adás-vételi szerződés tárgya. Feledhette valaha is valóságos író azt a varázslatos pillanatot, amikor egy uralkodó politikai rendszer hozzálátott, hogy felszámolja az irodalmi „cigány-világot”, amikor kimondta, hogy az irodalom statikus része a nép életének, hogy az irodalom alkotói szükséges emberek, hogy művük megjelenése nem az ő gondjuk, hanem állami feladat! S ezért az ellátottságért, az alkotás szabadságáért nem panegyricusokat követelnek tőle, hanem arra biztatják, hogy eszményeit, melyeknek hirdetéséért még nemrég üldöztetést szenvedett, ha szólni mert egyáltalán róluk, azokat most szabadon hirdesse!

3. A proletárdiktatúra intézményesen hozzálátott a közoktatás hatósugarának meghosszabbításához, az analfabetizmus felszámolásához, a közműveltségéből kényszerűen kirekesztettek bevonásához a kulturális életbe. Az oktatás-ügy, a könyvtárügy reformja, az iskolán kívüli népművelés kereteinek megteremtése nemcsak ígérte, hanem valóságos élménnyé tette azt, hogy az irodalom hatóköre kiterjed az egész dolgozó népre, hogy az író közönsége az egész ország lesz. Tanfolyamok előadói névsorában, üzemi előadások programján, színházi előadások előtt tartandó bevezetők névsorában ott voltak a legjobb magyar írók, akik soha nem álltak tömegek előtt, akik legfeljebb a Nyugat-matinék zárt és egyenmű, szűkkörű közönségéhez szólhattak, megszokták azt, hogy tömegek hallgatják őket, hogy tömegek tanulják tőlük, mi az irodalom s a néma nép helyett egy szenvedélyesen olvasó, művelődő, műértő népre gondolhattak, ha tollat vettek a kezükbe. Ennek a mámorát feledhette-e író?! (E sorok írója még jóval a felszabadulás előtt hallotta Karinthy Frigyes és Kosztolányi Dezső beszélgetését egy üzemi előadásról, melyen Barta Lajossal együtt vettek részt valahol vidéken. „Emlékszel az arcokra?” — kérdezte Karinthy. Kosztolányi néma fejbólintását nem lehet feledni. Ezt nem lehetett megtagadni. . .)

4. A proletárdiktatúra irodalompolitikája nemcsak az irodalom receptív bázisát szélesítette ki, hanem aktív bázisát is: új írók, új nevek tűntek fel a folyóiratok hasábjain, a pódiumokon s látható volt, hogy itt egy folyamat kezdődik, mely egyre erősebb lesz. A közműveltségbe bevont dolgozó nép tehetségei egyre nagyobb számban fognak felszínre kerülni, s az irodalom, melynek utánpótlási talaját sokszor egyszerűen az írni-olvasni tudás kerete szabályozta, most országos bázisról gyarapszik. Van-e igazi író, aki nem érzi ennek a lehetőségnek varázsát?! Mert ez az értékek reálisabb kiválasztódását eredményezi, hiszen a dilettantizmusnak egyik forrása az, hogy vannak, akik helyzeti energiájuk folytán jutnak olyan kulturális ranghoz, amelyet csak az érdemesek szabad versenye adhat meg. A teljességből könnyebb a legjobbat kiválasztani, mint egy anorganikus kényszer-szabta keretből, az esetlegességből. S azok, akik nagy nehezen előbb is valahonnan alulról, a nép sűrű mélyéből kerültek — szerencsés véletlenből — az irodalmi életbe s ott némiképp kuriózus jelenségnek számíthattak csak, hirtelen azt érezték, hogy szereggé nőhetnek kisebbségből.

Csak a legfontosabbakat vettem futólag számba. De ennyiből is világos, hogy ezek az élmények és reménységek mindörökre megrendítették az irodalom kapitalista rendjének szilárdságát, valamiféle bizonytalanság, elégedetlenség, nyugtalanság maradt utána az irodalmi világban. A megváltoztathatatlanról kiderült, hogy esetleges volt, az áhitottról kiderült hogy lehetséges. Soha többé nem érezhette író jóhiszeműnek a társadalmi rendet az irodalommal szemben, soha nem hallgattathatta el magában egészen azokat az emlékeket, melyek meg rázták, s új perspektívára nyitották szemét. Nem kétséges, hogy a két világháború közötti irodalom feldolgozásának ebből a perspektívából kell kiindulnia. Három hónap nem hozhatott létre új eszmekört kifejező irodalmat, új irodalmi stílust. De ennyi idő is elég volt arra, hogy akik setétből napfénybe léptek, soha többé ne higgyék el, hogy csak setétségben lehet botorkálni. Ehhez egy pillanat élménye is elég s ezen az sem változtatható, ha egyesekben a csatlódás ellenérzéssé keserült.

(Folytatom)

DIÓSZEGI ANDRÁS :

A MAI MAGYAR NOVELLA

Leírva ezt a szót: *ma* — általában csak a pillanatra gondolunk, az elfutó jelenre, az aktualitásra. Számunkra azonban, akik a jelenben élünk, van egy másik, mélyebb értelme is: az az idő, amely 1945 óta, a felszabadulással kezdve eltelt. Jelenleg ez a *ma* éppen 15 esztendő, évek múlva 20, később még több lesz. De akik átélték ezt az időt: azok számára ez az egyre távolodó dátummal kezdődő korszak mindig a *Ma* lesz. S ebben az értelemben beszélünk itt most az elmúlt 15 év novella irodalmáról úgy, mint a mának, a folyton változó s táguló jelen időnek egyik szép, különös figyelemre méltó hajtásáról.

A mai novellának szentelt figyelem nemcsak a maiságnak, hanem *magának a műfajnak* is szól. Megszoktuk klasszikus költőinket, s nemcsak a legnagyobbakat, a „kisebb” óriásokat is világirodalmi mércével mérni. De bizony világirodalmi rangot és helyet betöltőnek érezhetjük a huszadik századi magyar novellát is. Külön-külön a klasszikus csúcsoakat, *Tömörkény Istvánt, Móricz Zsigmondot, Krúdy Gyulát, Nagy Lajost, Kosztolányi Dezsőt*. S egészében az egész néhány évtizedes folyamatot, hatalmas virágzásba boruló tenyészetet, amelyben a felszökő nagy törzsek között és körül a karcsú hajtásoknak, s az alacsonyabban maradt bozótos cserjéknek, bokroknak egész erdeje virul. Észrevehetően más, saját levegőjű világ a magyar novella. Egy műfaj, amely a novella évezredes, szinte változatlan tetsző törvényein belül, saját szint, jelleget, stílust jelent. Valójában még nagyon keveset tudunk róla. S nemcsak a századvég és a századforduló elsüllyedt, feledésbe veszett úttörőiről, hanem a valóban nagyokról és elevenekről is.

A magyar novellának ez a külön jellege, sőt *jelleme* rávall egész irodalmunkra, arra, hogy benne a lírai véna a legerősebb, a leglúktetőbb. A magyar novellát is — megkülönböztetve a világirodalom számos más novella-zsánerétől — valami sajátos, különlegesen sokszínű, gazdag egyéniségekben burjánzó, de mégis egy közös töről fakadott *liraiság* fűti át. Ez a líra teszi olyannyira pompázóvá, hangulatossá, szinte-szinte a lefordíthatatlanságig árnyalatossá és egyénivé a nyelvet, amelyen megjelenik. Ez alakítja a kompozíciót, — akár klasszikus hagyományokhoz igazodó, nagyarányú novelláról van szó, akár röpke, könnyebb tárcákról — annyira eredetien szeszélyessé, meglepővé, változékonyvá. Ez a líra egy dallamot hordoz, hol nyers, reális, hangfogótlanabb hangjait, hol rejtettebb, takartabb, féltékeny jeleit egy nagy, követelve jelentkező ráébredésnek. Dallamát annak a minden jelen századi igazi írók szíve mélyén ott rejtőző vágnak, hogy az emberekből, az életből, a valóságból kell valamit megfogni, lerögzíteni. Akkor is, ha ez a valami mély és életbevágó, s akkor is, ha csak futó, mellelges, csak az író számára fontos, de akármilyen is, mégis: az élet. A modern magyar novella valahonnan a nyolcvanas évek távolából, a magyar vidéknek, sőt a perifériáknak, az „isten háta mögöttieknek” a mélységeiből ível föl. De ennek az ívnek az irányt már akkor is az életnek az a lassú lökésekkel meginduló rezgése adja, amely később a modern élet egyre idegesebb,

* E tanulmány utószónak készült a Magyar Helikon Könyvkiadónál megjelenő novella-gyűjteményhez.

türelmetlenebb sietsége, az osztályharcoknak egyre érzékelhetőbb, forradalmakba átcsapó földindulása lesz. A magyar élet megoldatlan problémái — felemás társadalmiságunk, felemás államiságunk, felemás nemzetiségünk és felemás népiségünk — súlyos rétegekben borulnak egymás fölé. E rétegek egyszerre meginduló mozgása, amennyire kedvez a lírának, annyira problematikussá teszi az objektívebb műfajok, a dráma és a regény útját. Nem csoda tehát, ha a prózában is — nemcsak a versben — az élet, a valóság legközvetlenebbül, legtermészetesebben egyéni, lírai szemszögből fogható át. Ennek a sok-sok különböző fajta lírai megközelítési módnak az eredménye, formába öltözött kifejezése: a huszadik század magyar novellája.

A mai magyar novella édes gyermeke az egyszerre klasszikus és modern magyar novellának, amelytől „csupán” egy történelmi dátum választja el: 1945 új honfoglalással felérő történelmi cezurája. S azoknak jórésze, akik ma alkotnak, novellát írnak, nemcsak szellemi rokona, hanem valóságos értelemben is felfedezettje, tanítványa a példakép elődüknek. Különbözőleg is hasonlatos a mai novella születése ahhoz a kaleidoszkopszerűen villódzó, majdnem-majdnem megfoghatatlan képhez, amely a klasszikus magyar novella születésének körülményeit jellemezte. Ma is, mint a századfordulón, az „örögváltás” mindmáig rejtélyes eszten-deiben: egymás mellett futnak elhaló, kimerülő irányok, és kibontakoznak elpusztíthatatlanul vagy érzékenyebben egészséges tendenciák, s mellettük még helyet kérnek a napvilágon, az élet tágasabb főlíráján eddig szinte-szinte búvópatakokként haladó törekvésnek. Az egyes irányzatokon belül, az egymást követő, egymáshoz kapcsolódó új indulások, meglepően eltérő egyéni változatok színezik a képet. Az egész maga körül hordja az átmenet, a keresés, az újat-akarat igaz, vagy téves szándékainak tiszta vagy homályosabb légkörét.

A kép, a forrongás képe azonban csak külsőleg azonos, az új, szocialista, realista novella valóság alapja a múlt terhes örökségét eltakarító, százados történelmi problémákat megoldó, a ma problémáit uraló, s a megoldás biztosítékait önmagában hordó szocialista társadalom. Ha van líraisága a mai novellának, annak színei, hangulatai, tartalmi, újszerűsége egészen más forrásokból buzognak. A mai novellában születő *új hang és látás mindig mélyen összefügg az új ember, s benne az új humánus jegyeinek a felfedezésével*. Ez természetesen eredményezi, hogy az új novella — a végső művészi célt tekintve — *objektívebb* a réginél. Következésképpen lassan, de egyre észlelhetőbben átalakul a kompozíciója is, felépítése mind igényesebb, s a régebbi, a leginkább lírai jellegű tárcanovellát háttérbe szorítják a szélesebb alapozású, kidolgozottabb, nagyobb teherbírású novella-szerkezetek.

Az időbeli keret, amelyben ez a fejlődés lejátszódik, bár viszonylag nagyon rövid, mégis rendkívül tagolt, sok új irányt, kezdeményezéseket hozó fordulattal gazdag. Az alapvető irány azonban csak egy, a szocialista realizmus, s az egész fejlődés, a különböző művészi irányzatok fejlődése, újjárendeződése, születése ezen belül, vagy legalábbis általa meghatározva zajlik le. Az 1945 és 48 közötti időszak: a progresszív, realista hagyományok lappangásának, erőgyűjtésének, s ezzel párhuzamosan a problematikus, sőt dekadens eszmeiségű, s öncélú formajátékok ideiglenes továbbvirágzásának korszaka. Az 1949 után következő néhány év fordító időszak: az új, a szocialista realista irodalom áttörése a vers mellett éppen a novellában történik legerőteljesebben, leginkább maradandó eredménnyel. A felszabadulás előtti realista indítású irányok, javarészt új eszmeiséggel, s mindannyian teljes mértékben új tartalmakkal, új problémákkal telítve, biztató művészi próbákban jelzik az új valóság friss, eleven, drámai, egyenesen novellába kívánckozó tüneményeit. S mellettük épp a novellában bizonyítja tehetségét a felszabadulás után íróvá érő, s a szocialista realizmust vállaló fiatal prózairó gárda, a későbbi „derékhad” nehéz, választó súlyú próbák alá kerülő gárdája. Az 1953 s az ellenforradalom közötti három év: a megtorpanások ideje. A politikai, s eszmei dezorientáltság káros hatása alól a tehetségesek közül sem mind tudják kivonni magukat, s a minden új irányhoz szükségképpen hozzátapadó, esetleges elemek — s ez a kárban is haszonnak mondható — éppen nem. De még akkor is: a társadalom, az élet mélyén ható, felfelé lendítő tendenciák eredményeképpen ekkor lép fel a fiatalok „második indulása”, javarészt az új népi értelmi-

ség sorából verbuválódó friss szemű, lefegyverző tehetségű fiatal novellisták szimpatikus együttése, magukban hordva az új élet és emberség adta igényt, s a kételyt, melyet a rossz atmoszféra oltott beléjük. Az ellenforradalom óta eltelt esztendőök — hisz oly rövid néhány év volt csak — nem feledtethették teljesen a válságot, a megrázkódtatásokat, sokakra — öregekre, s fiatalabbakra is — a lassú, s nem is visszaesések nélküli — épülés (szemek homályának tűnése, a szív s az érzelmek megnyugovása, az értelem felülkerekedése) jellemző; s méginkább: egy új, immár harmadik „generáció” készülődése, egy olyan nemzedéké, amely talán a leginkább lesz képes a *maga* hangján beszélni, s a *maga* szemével látni, a *maga* fejével gondolkodni.

*

Nem szeretnénk azt a látszatot kelteni, hogy a mai magyar novellák irányait sémák szerint kategorizáljuk, s a novellák témája szerint „paraszt”, „munkás”, „kispolgári”, „értelmiségi”, stb. írókat és novellákat skatulyázunk. A felszabadulás utáni fejlődés egyik, ha nem is konzekvensen végigmenő, ma is formáló tendenciája, hogy azok a válaszfalak, amelyek bizonyos írókat bizonyos szociális csoportok, témakörök s figurák megörökítésére predesztináltak, ledőlnek vagy legalábbis egyre hézagosabbá válnak. Olyan írók, akik azelőtt csak egy szűk kispolgári réteg, önmagába zárkózott falu, elszigetelt értelmiség arcképét rajzolták, merész felfedező utakra indulnak, és biztató riport-novellákat, s teljes művészi értékű elbeszéléseket írnak munkások vagy a parasztság új életéről, s alakjairól. S megfordítva, egymásik íróknak — különösen a fiatalok között sok az ilyen —, aki azelőtt csak a falusi milieukben, vagy az üzemek között volt otthonos, éppen úgy, vagy még jobban (sokszor ez is a baj!) ismeri már az értelmiség világát, a „pesti” intimításokat, mint a szülőföldet. Hamis dolog volna, ha a fejlődésnek ezt az irányát nem vennénk figyelembe. Egyúttal azonban lehetetlen eltekinteni, különösen a felszabadulás előtt indult íróknál, bizonyos történelmi előfeltételezetségtől. De még a fiataloknál is számolni kell ezekkel. Hiszen az irodalmi műfajoknak, a novellának is, megvan a maguk — persze helyesen értelmezendő — autonóm fejlődése, s a fellépő fiatal író ez is determinálja.

Mai szocialista realista irodalmunk fejlődésére is kiható történelmi mozzanat: a magyar irodalom 1919 után történő tényleges kettéválása. Egy egész sor magyar író, a legkövetkezősebb szocialisták hagyják el hazájukat, kényszerülnek emigrációba. Köztük már akkor is jelentős, vagy majd később, az emigráció során felnövő kiváló novellisták: *Balázs Béla*, *Barta Lajos*, *Barta Sándor*, *Gábor Andor*, *Gergely Sándor*, *Illés Béla*, *Karikás Frigyes*, *Lengyel József*, *Zalka Máté*. Az emigrációban megerősödő szocialista realista novella genezise s művészi jellege szempontjából nem lényegtelen mozzanat, hogy ez a novellisztika lényegében a hazai realista novella csúcának, *Móricz Zsigmond* novellisztikájának „megkerülésével” fejlődött ki. Ezek az írók, anélkül, hogy *Móricz* művészetének tanulságai közvetlenebbül érinthették volna őket, két forrásból táplálkoznak. Visszanyúlnak, illetőleg kiindulnak abból a *Móricz* előtti hagyományból, amelyből maga *Móricz* is kinőtt: az anekdótizmushoz és a naturalizmushoz, *Mikszáth Kálmán*hoz és *Bródy Sándor*hoz, *Thury Zoltán*hoz. Vagy pedig kiindulnak (esetleg csak érintkeznek vele) a huszas évek avantgárdista törekvéseiből. Így jutnak el — anekdótizmusból, naturalizmusból, avantgárdizmusból — közvetlenül a szocialista irodalomhoz, a szocialista realizmushoz. Művészetük, fejlődésük máig ható tanulsága, hogy nem ismétlik a történelmet, nem dédelgetik korábbi módszereik gyöngeségeit, hanem ezek ellen küzdve — tehetségükhöz mérten különböző mértékben, különböző művészi színvonalon — teremtik meg új, szocialista művészetüket.

A felszabadulást közülük sajnos már csak kevesen érték meg. Akik megérték, azok sem kapcsolódhattak bele mindig zavartalanul a felszabadulás utáni irodalmi életbe. Amit novellában alkottak, abból *Gergely Sándornak*, *Lengyel Józsefnek* néhány szép lírai novellája figyelemre méltó, mint *Gergelynek* a felszabadulás, a hazatérés furcsa, zavart örömeiről megörökítő szép novellája, a *Találkozás*. Ma is eleven kedvű elbeszélő *Illés Béla*, akinek különleges „ke-

mény” humora, patakozó mesélkedve, megfelelő tárgyra bukkanva költőien elképzelt hősoket és helyzeteket teremt. Erről vall *Illés* ellenforradalomról szóló elbeszélés ciklusának legsikerültebb darabja, a *Rózsai*: egy azon nehéz időkből helytálló munkaslány regényesen szép és patetikus figurája. A nagy novellákban általában a meseszerű novella építései szembe-
tűnőbbek. Az anekdotikus véna pedig különösen az utóbbi időkből nagy számmal írt, egy gazdag múlt emlékeiből táplálkozó, régies zamatú s mégis új, korszerűen ható anekdotáiban buzog.

De nem csupán a szocialista emigráns írók egykori kiválása, s mostani visszatérése determinálja a mai helyzetet. Nem volt egységes 1919 után — még kevésbé, mint a megelőző korszakban — a hazai irodalom sem. Nemcsak a reakciós és a haladó irodalom között húzható választóvonal, repedések keletkeznek a progresszió táborán belül is. A polgári progresszió, amelynek irodalmunkban 1919 előtt *Ady* és *Móricz* a csúcspontja, megoszlik, paraszti radikalizmus és polgári radikalizmus — tragikusan — egymással ellentétes pólusokra sodródik. Ez a novella fejlődésében annyiban kísérhető nyomon, hogy a leghaladóbb, realista novellának is két ága növekszik, két ág, amelynek írói más és más, egymástól elszigetelt világban mozognak, s más, egymással ellentétes esztétikai elvek szerint alkotnak. A „népi” írók számára az élet: a parasztság, a művészi mintakép (ha akarják, ha nem): *Móricz Zsigmond*. A kispolgári radikális művészet, a pesti polgárság s értelmiség között vannak otthon, művészi igényeik azonban régi vagy újabb világirodalmi minták felé vonzzák őket. Ha külön is, ellentétben is van egymással ez a két „ág”, a gravitációs központ már a huszas-harmincas években is (legalábbis a legjobb alkotó korszakokban) majdnem mindegyikük számára az a „vonal”, amelyet — számukra sokszor csak áttételeken át érzékelhetően — az illegális párt szab meg. Ez — érzékelhetően — kifejeződik olyan mozzanatokban is, hogy *Nagy Lajos*, pályájának csúcán, a harmincas évek elején, a párt politikájától ihletett művészetével egyszerre ad indítást számos fiatal „népi” és baloldali urbánus író számára. Mindezek a tényezők elmellőzhetetlenül esnek latba a szocialista realista novella 1948—49 közötti születésénél, s további növekedésénél is.

*

A magyar novella legerőteljesebb hagyománya: *Móricz Zsigmond* kritikai realista novellája. A móríci novella lírikuma a legsodróbb, legbővebb s szenvedélyesebb irodalmunkban, de egyszersmind a valóság is, amelyre ez a szenvedély irányul a leggazdagabb, leginkább az élet mélyeiből való. Ez a hagyomány éppen annyira nyomasztja, mint amennyire emeli követőit, különösen a paraszti élet ábrázolására vállalkozókat, hiszen — mint minden nagy alkotás — nemcsak a továbbfolytathatóság, de a szolgálai utánczás lehetőségét is magában hordozza.

A szocialista realizmus jegyében született első paraszti ábrázolások — a legkiválóbbak — éppen ezáltal válnak ki, hogy korszerűen, tárgyban és látásban egyaránt az eleven idő nyomában haladva, *Móricz* dinamizmusát, drámaiságát próbálják megközelíteni, továbbfejleszteni. *Veres Péter*, akinek korábbi novellái a szegény paraszti élet bensőséges, de megrekedt, szinte mozgástalan és távlatlan rajzát adták, a *Pályamunkások* keretes elbeszéléseiben, és a *Próbátétel* novelláinak drámaivá sűrűsödő jeleneiben már eleven, az étellel cselekvően birkózó paraszti típusokat kelt életre. Felszabadult szegényparaszti hősei emelt fővel, nehézségükben is villámló jelenetekben szállnak szembe földjüket visszakövetelő földesurakkal. *Szabó Pál* ugyancsak a móríci nyomon, a felszabadult paraszti *egyéniesség* felgyorsuló tettekkészségéről, korlátlan életkedvvel feltörő vágyairól ad hírt gyarapodó kedvű, eszes kispaszti alakjaiban. Ahogy *Veresnél* a lassúdad kompozíció áthevül, drámaivá sűrűsödik, *Szabó Pálnál* is — kitűnően mutatja ezt az új kvalitást a *Gyerünk emberek* — tömörebbé, tárgyyszerűbbé lesz az elbeszélés anyaga. A paraszti léleknek ezt az átalakulását, újlását sokkal áttételesebben, de nagyon finom színekkel ábrázolja novelláiban *Tamási Áron*; az *Édeni vadalma* szimbólumokba áttetsző, egyszerű embereiben szinte látni az újjászületés pillanatát.

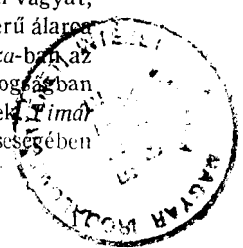
A szocialista irodalom fiatal prózaírói jórészenek ugyancsak a paraszti egyéniség történelmi méretű emancipálódása az elindító élménye: a földosztás, az új honfoglalás. S alig dolgozták fel ezt az élményt, máris benne vannak a felszabadulás utáni paraszti élet új, nagy drámájában, s ez hozza meg legtöbbjük számára az íróvá érlelődést is. Az idővel lépést tartó idősebbek s a fiatalok számára új, megoldandó s leginkább novellába kívánczó téma: a kibontakozott, szabaddá vált paraszti egyéniség — persze a legkülönfélébb társadalmi szinten kialakuló — „egyéni” paraszti jellem megütközése az elodázhatatlanul jelentkező új, kollektív paraszti élet és emberség normáival. Ez az új történelmi méretű konfliktus novellában is csak nagyarányúan ábrázolható, a történelmi szituációk és a jellemek összetettségének teljes igényű, objektív láttatása útján. Nem véletlen tehát, ha az új magyar novella formái megújulása is itt kezdődik. *Veres Péter A juhász és a pulija* nagy-nagy plaszticitással jeleníti meg „a nyakas” magyar juhászlegény figuráját, kitűnően érzékeltetve, hogy ez a jellemvonás, amely még *Móricz* juhászaiban impozáns volt, hogyan válik az új falu atmoszférájában humorossá. *Urbán Ernő Pörben a világ* című elbeszélésében is: a Turi Danisan nagy indulatú egyéniség sorsa, a vad, szertelen viharzások és csüggedések után — az új világgal való megbékélés. Akárcsak *Nagy Sándor Megbékélésé*-ben. De van novella, hasonlóképpen drámai és nagyívű arról is, hogyan törik össze az önzésébe szociálisan és morálisan egyaránt belecsontosodott basa-paraszt: *Sarkadi Imre Tanyasi dívad*-ja.

Az igazán, előzménytelenül újat, a paraszti élet és jellem ábrázolásában azonban csak az ezután következő évek hoznak majd a novellában. A „népiek” és a „derékhad” egy része az új történelmi körülmények között is elsősorban a régen, a múltban kialakult, s az új földtélékekkel birkózó, megütköző, azokkal megbékélő, vagy kénytelen-kelletlen alkalmazkodó parasztot látják legtisztábban, ez izgatja őket legmélyebben. Az igazi új élmény, megfejtendő probléma azonban, — ha egyikük-másikuknál nem eléggé bátran bevallottan, vállaltan is — valamennyiük számára a parasztság új életkeretekben, termelőszövetkezetekben, s túl ezen egy szocialista országban születő új, ismeretlen, művész számára mérhetetlenül izgalmas karaktere. A kollektívumban kibontakozó népi jellem: ez számukra legizgalmasabb művészi probléma, s ahol sikerül valami lényegeset „elkapni” belőle, szinte mindig keletkezik valami művészileg új jelenség is.

Egyik-másik jószemű fiatal novellista már legelső novelláiban hírt hozott erről a folyamatról. Szinte minden lírát visszafójtó, „tárgyilagos” tekintettel, de annál természetesebben, az élet magától értetődő jelenségeként veszi észre az emberekben születő lírát: a humánus, a gyöngédség, közösségi érzés vonásait. *Tóth László Nyári délután* című novellája hallatlanul nyugodt, okos és írói mozdulatokkal mutatja meg azt a magyar vidéket, poros zugot, amelyben a kigyulladó villany fénye mellett fölragyog, tiszta világosságot áraszt az egyszerű emberek számára oly természetes közösségi szellem.

Az ellenforradalom — sajátos módon — vízváltatója lett a régi, individualista és az új szocialista paraszti erkölcsiségnek. Ez utóbbi hallatlanul inegedződött a megpróbáltatások súlya alatt, amarról visszavonhatatlanul bebizonyosodott — még azok számára is, akik beidégződéseitől még sokáig nem fognak tudni szabadulni —, hogy egyre inkább a múlté, a történelemé. Az a néhány novella, amely erre rásejtet, különösen szépen mutatja: milyen korlátlan művészi lehetőséget rejt magában ezen új paraszti problematika ábrázolása.

Dobozy Imre, aki — mint a *Szélvihar* című drámája is mutatta — leghamarabb érzett rá íróink közül az ellenforradalomban jelentkező új paraszti lelkiségre, *Zápor* című novellájában a kollektív élet sugárzása alatt újjászülető női lélekben érzi az új emberiség iránti vágyat, fogékonyságot. Megkapóan szép, ahogy az elnyomott paraszti asszonyiség színsz-szerű álarca alatt meglátja a sokkal tisztább s emberibb igazi arcot. *Timár Máté* a *Száz tú hossza*-ban az Uralban élő, dolgozó második világháborús magyar hadifoglyokról ír. Itt, a hadifoglyóságban érezhették meg először a magyar nép fiai, hogy a világtörténelem mezsgyéjére kerültek. *Timár* nagy-nagy szeretettel, s együttérzéssel, s amellet a valóságos élményt a maga nyersségében

és őszinteségében kifejezve mutatja meg. Hősében, az egyszerű mundérba kényszerített pásztoremberben hogyan éled és erősödik az új szocialista emberség ránti fogékonyság, ösztönös vonzalom. A fiatal *Szabó István* pedig *A világ teremtésé*-ben, mintegy szimbolikussá növesztett ábrázolásban a gyermeki lélek, a nyiladozó értelmű kis paraszti sarjadék természetes megnyilvánulásaként mutatja a teremtésre s az önmaga újjászületésére vágyódást.

E novellákban *Móricz* iskolájára vall a valóság nyers, eleven mozzanatai iránti vonzalom, a nyelv karaktere, a drámai sűrítés egy bizonyos kialakult technikája. De szinte teljesen új elem az a fajta intellektuális körvonalazás, távlatosság, amely kompozíció és a jellemek biztonságát, arányosságát adja. Van bennük bizonyos sajátos költőiség. A költőiség *Móricz*-nál sem hiányzott, de elsősorban a szerelem idilljében virágzott, másutt inkább a paraszti világ prózája emelkedett ki. A maiak költőisége az egész embert öleli fel: nemcsak a szerelem, hanem a tett, a munka a társadalmi méretű cselekvés emberét. Sok írónk számára ma még a régi paraszti jellemvonások az elevenebbek, érzelmeiket fogva tartóbbak, s ezek válnak a gyakran „tragikus” konfliktusokban mozgó ábrázolások érzelmi-indulati alapjává. A paraszti novellák új iránya azonban már jelzi: az individualizmus, s az ebből fakadó összes társadalmi és lélektani problémák túlhangsúlyozása már nem igen biztat művésziileg új eredménnyel, epigonizmust szülhet. A régi paraszti jellemből, magatartásból eredő összes konfliktusok csakis az alakuló, s uralkodóvá váló újnak alárendelve, annak az ábrázolás centrumába állításával mutathatók meg hitelesen. Ez a polémia az irodalomban a régi, és alakuló új írói szemlélet között folyik, az azonban nem kétséges, hogy melyiknek van jövője, s mégkevésbé, hogy melyik fogja végül is az új, a mai paraszti életet reálisan, művészi úttörésként megörökíteni.

*

A harmincas években, rámutattunk erre, a városi kispolgárság s értelmiség körében is van egy viszonylag szűkebb és elszigeteltebb, a munkásosztállyal, a szocializmussal szimpatizáló réteg. Ezek az írók, bár élménykörüik meglehetősen körülhatárolt, a régi magyar polgári radikális hagyományokból és a szocialista eszmékből való érintkezésből frissülő intellektuális érzékenységgel és fölénytel szemlélik az egész világ helyzetét, s ezen belül különösképpen a talaját vesztett, szétbomló, kispolgári értelmiségi életformát. Ezen intellektuális iróniának *Nagy Lajos* a legerőteljesebb s művésziileg legértettebb képviselője abban a korban. A felszabadulás után írt néhány remek novellájában is elsősorban az új körülmények között különösképpen anakronisztikusan és értelmetlenül viselkedő kispolgár figuráját tudta biztonságosan tollhegyre tűzni.

Itt van a szellemi és művészi háttere két kiváló satirikusunk, *Sándor Kálmán* és *Goda Gábor* igazában a felszabadulás-után kiteljesedő, megérlelődő „stílusának” is. Teljes jellegzettségében vonultatja fel *Sándor Kálmán* ennek az irónikus, satirikus stílusnak minden erejét, metsző, lemeztelenítő logikáját s megvető éleslátását *Széplányok sisakban* című elbeszéléseiben. *Sándor* a novella apró megfigyelésekből egészzé épülő kompozíciójában sajátos atmoszférát — kispolgári veszendőségérzéssel telített, hisztérikus levegőt — sűrít bele. Ebben a légkörben a figurák szellemi arcéle meghökkentően groteszk vonalakban válik el a háttértől. Az egész együtt a gyűlöletesnek és nevetségesnek fogcsikoritó és szánalmas ábráját eredményezi. *Goda Gábor* novelláiban a kispolgári létforma panoptikumai figuráinak egész sorát rajzolja meg. Az értelemnek bravúrosan megnyilvánuló fölényével szedi darabokra gyöngéiket, szánalmas nevetséges, haragra vagy bosszankodásra ingerlő tulajdonságait. Az új világ, a szocializmus humánus fölényében való meggyőződöttségéből táplálkozik írásainak egy újabban kialakuló vonása: az értelem, az irónia mellé társuló líra, amellyel — életünk alapvető egészségében való hittel bizik abban, hogy egy új, egészségesebb emberi lélek van kialakulóban. *Goda* egyszersmind a „kisember” ábrázolásának új lehetőségeit tárja fel satiráiban, mint a mai „csinóvnyik”, tragikomikumát okos fölénytel feloldó satírójában, *A mennybemenetel*-ben.

S végeredményben ez a szellem hatja át — az egyébként sokféle zsánerben otthonos *Mesterházi Lajos* csak enyhén satirikus, inkább szemlélődő humorral és bölcs líraisággal telt írását, a *Derűs Realista Optimizmust*. Előszeretettel választják a mai kisember alakját, művészi ábrázolásra nő-íróink. *Thury Zsuzsa* *A legszebb ajándék*-ban plasztikus vonalvezetéssel, harmónikus színekkel kelti életre az ostrom rémületét átélő s a dermedtségből oldódzó pesti proletárok figuráit.

*

Prózánk megújulásának, szocialista realista novellánk megszületésének középponti kérdése: mennyire képes hírt adni a szocializmus eszméit, történelmi megvalósulását a legkövetkezetesebben, s öntudatosabban képviselő osztályról, a munkásságról. Klasszikus prózánkban legkialakultatlanabb éppen az a hagyomány, amely a munkásosztály életét és jellemét választja ábrázolása tárgyául. Vannak biztató, szocialisztikus ihletettségu művészi kezdemények ezen a téren, a századforduló prózájában éppen a novellában a legerőteljesebben (*Thury Zoltán*, *Bródy Sándor*, *Barta Lajos*). Komoly figyelmet szentel — de elsősorban nem a magyar, hanem a nemzetközi proletáriátus művészi megelevenítésére — az emigráció irodalma. A hazai szocialista szellemtől áthatott, érintett írók (*Nagy Lajos*, *Kassák Lajos*) mellett a két világháború közötti korszak polgári irodalma is mind nagyobb érdeklődéssel fordul a proletáriátus, a külvárosok népe felé. (*Krudy Gyula*, *Móricz Zsigmond*, *Gelléri Andor Endre*). Nem következetesen szocialista s a szervezett munkásság, a párt szellemi befolyásától távolabb eső íróknak, minden szubjektív szándékuk, művészi együttérzésük ellenére, kevés sejtésük van a munkásosztály mélyében rejlő történelmi energiákról, a szervezett munkástömegek osztályharcáról. Éppen ezért az a novella, amely ebben a körben keletkezett: inkább csak a nehéz körülmények között élő, a perifériákon tengődő, s egyéni álmok, vágyak vagy csalódások érzelmi-akarati hullámozásában megfogható proletárjait eleveníti meg, leginkább a magára hagyott egyént, aki mögött nem látszik az osztály, vagy ha igen, csak mint passzív, mozdulatlan tömeg.

Ami ezzel a romantikus, anarchisztikus szemlélettel szemben újat hozott, az az erdélyi *Nagy István* gorkiji mélységű és komolyságú novellisztikája: az erdélyi szocialista munkásság életének, harcainak gazdag színezéssel s valamiféle újfajta népiséggel telítkező rajza. Vele egy tőről fakad a hazai munkásírók csoportjának új művészi törekvése a szervezett munkásság típusainak, alakjainak pontos, sajátos líraisággal, humorral párosuló bemutatására.

Ma ezekből a törekvésekből — *Nagy István* művészetével mellett — *Rideg Sándor* és *Földedeák János* novellisztikája a legelevenebb. *Földedeák János* a munkásélet atmoszférájának, intim „titkainak” — szokások, beszédmód, stb. — aprólékos ismeretével rendelkezik, valami olyasfajta természetes tájékozottsággal, amelyet eddig legfeljebb csak a paraszti témakörben szoktunk meg íróinktól. Írói érdeklődését a szerveztlenségből az osztályra szerveződés, a tengődésből, a napról-napra élésből az öntudatos, osztályharcos szellemmel fegyverkező üzemi proletáriátus köti le (*Összeesküvők*.) Hitelesen megformált, találó munkás alakjait nem „idealizálja”, enélkül is a köznapni természetesség, némileg fanyar humor s a mindennapi színek alól is kisugárzó erő, magabiztonság jellemzi portréit. A novella, amelyet kialakít: a magyar munkás ábrázolásának az üzemi munkásság életét belülről látó, eredeti hagyománya. Csak az sajnálatos, hogy a felszabadulás után ez az irány nem bontakozott ki erőteljesebben. Ezért különösképpen *Földedeák*, *Erdős László*, valamint a fiatalok közül a hasonló zsánerű *Fejes Endre*, *Molnár Géza* novellái: ritka, értékes szint jelentenek. Lényegében egy tőről sarjad a munkásírókkal az egyébként külön jellegzetességű *Rideg Sándor*, aki a lázadó, az öntudatosodó, osztályharcos munkás szemével nézi a világot, és a munkássorsot. Értelmileg, öntudatában a szocialista munkássággal tart, érzelmeiben, anarchisztikusan lázadó indulataiban azonban még a magányosan harcoló, garabonciásként vándorló, kakukmarcis hetykeség és nyerseség uralkodik. Ez a kettős színezet adja novelláinak olyannyira jellegzetesen egyéni népi hangvételét, humorának nyers, harsogó bőségét. Ebből a látásmódból a satírának egy különlegesen

színes, rabelais-i szertelenségű változata alakul ki, amelyet szemben a magyar novella másik ágán csergedező intellektuális satírával, inkább a szenvedély, az elemi indulatok merész, groteszk kifejezése jellemez. (*Halványsárga deficit*).

Hogy a szervezett, öntudatos munkásság életének, típusainak megragadása milyen jelentős művészi eredményekkel bíztat, azt mindennél szebben mutatja, a kakukmarcis stíl megalkotójának, *Tersánszky Józsi Jenőnek* az öntudatos, szocialista munkásság múltjába az átélte jelenen keresztül való alámerülése, egyik legutóbbi novellájában, a remek, tiszta líraiságú *Emlékezés*-ben. Sajnos, amit *Tersánszky* ösztönösen észrevesz — tudniillik, hogy a munkásság múltjáról és jelenéről egyaránt korszerűen csak így lehet írni — a fiatalok közül igen sokan nem érzik, s ezért oly sok az egyébként tehetséges fiatal novellairók között az olyan, aki előszeretettel a perifériákon él, kispolgársággal határos munkásfigurákat örökíti meg legszívesebben, s ennél fogva saját hangját sem nagyon találja, rául a szűrrealizáló vagy kakukmarcisodós látás igézeté.

Egészsében véve — az egészséges és biztató színek ellenére — ez a számunkra legfontosabb irány, az öntudatos munkásság ábrázolása — a legmegoldatlanabb mai novellisztikánkban. Ez nem tematikai kérdés csupán, hanem a szocialista realista novella művészi újszerűségének centrális kérdése. Mert ahogy a mórjerci nyomokon haladó, a járt csapásokat elhagyó paraszti novella szinte elsőre felcsillantja az új népiségnek színeit, új költői lehetőségeit, még többet ígérnek a városi munkásalakó-telepek, üzemi kollektívák kiaknázatlan forrásai.

*

Az eddig jellemzett, erőteljesebben társadalmi érdeklődésű, realista novellisztikai irányok mellett, szerepet kapnak a felszabadulás utáni novella történetében a „kisrealizmus” és a realizmustól eltérő, vagy azzal ellentétes forrásokból is táplálkozó irányzatok is. Jelentős színei az összképnek a harmincas évek *Kosztolányi Dezső*, s utána induló, valamint a nyugati „modern” prózaírói törekvéseket magyar talajban meggyökereztetni akaró irányzat.

Az az elvont, szinte öncélú pszichologizmus és szűrrealista játékoság, amely ezt az iskolát jellemezte, amely utoljára igazán „szabadon” az 1945—48 közötti időben, a realista irányok kényszerű defenzívába szorulása idején élhette ki magát — igazában már keletkezésekor, a harmincas években zátonyra futott. A legtehetségesebbek ezt már akkor érezték, s legtöbbszörnek a *Halász Gábor*-i jelszó, az „értelem keresése” vált valódi művészi problémává. Ez volt a megunt, de belsőleg nem elég mélyen meggyőződöttén felszántott „háttér” *Karinthy Ferenc* egy időben helyesen tájékozó művészetének. E művészi felismerésé váló világnézeti metamorfózis során indult el — újabban és ismét a novella műfajában is, várakozást keltő módon — *Sóter István*.

E körből tör ki, erőteljesebben különösképpen az ellenforradalom utáni időkben *Illés Endre*, *Thurzó Gábor*, *Szabó Magda*. Ők egy új, tisztuló világnézeti tájékozódás eredményeképpen a realitásnak egy szélesebb s elevenebb bázisát fedezik fel maguknak, s ezen az alapon azokat a művészi — kompozíciós, nyelvi és technikai vívmányokat — amelyeknek korábban birtokába jutottak: mélyebben humánus értékű művészet szolgálatába tudják állítani.

Illés Endre újabb novelláiban még a régi *Illés Endre*-re vall a beteges, torz, különre figurák s lelki jelenségek iránti érdeklődés. De már a bontakozó új író mutatja, hogy alakjaihoz, ezekhez a klasszikus, maupassant-novella legjobb hagyományaira emlékeztető biztonsággal megkomponált írásokban élénklépő alakokhoz a rezignált kétely, a bölcs belenyugvás hangja helyett a szociális felelősség sokkal emberibb, mélyebb érzelmei vegyülnek (*Andris*). Végeredményben ugyanez a mélyebb, teljesebb emberséget jelentő szociális felelősség emeli ki a szűkebb lélektaniségből *Thurzó Gábort*, s lendíti egy tehetségét sokkal gazdagabban kibontakoztató novella műfaj megalkotására. A kompozíció az ő novelláiban is franciásan nagyívű, világos: sűrített drámában kibontakozó gazdag lélekrajzra épül. Legsikerültebb alakjai a le-tűnő uralkodó osztályok rendkívül éles megvilágítással, jellemzetesen ábrázolt figurái, a bukás

pillanatában. Ilyen a mefisztofeleszi színekkel ábrázolt nyilas miniszter figurája, aki a kivégzése előtti órákban döbben rá „életművének” egész aljasságára, nyomorúságára. (*Az oroszán torka.*) Ezek a novellák leplezetlen lélekrajzokkal egyszersmind szatírák is, a szatirikus ábrázolásnak — *Goda* intellektuális iróniája és *Rideg* indulatos, népies gúnyorossága mellett — egy harmadik kiváló lehetőségét mutatják meg. Egyszersmind cáfolva azt, hogy a mai irodalomban a szatíranak, a szatirikus ábrázolási módoknak satnyák, fejletlenek a gyökerei. *Szabó Magda Kakasszó* című novellája kitűnően mutatja, némely lejárt, kiégett technikai eljárások megújulnak, felfrissülnek, ha eleven képzeletű, jó megfigyelőképességű, igyekvő ítéletű író egy új, ismeretlen életterület, feltáratlan valóságszférák kiaknázására használja fel őket. A *Kakasszó* tartalmában nem több egy hagyományos „munkás-életképnél”, azonban az író az introverzió eszközeivel nagyon mai és érdekfeszítő atmoszférát tud alakjai köré teremteni, s igen színesen, finoman hatol bele egyszerű hősei gondolatvilágába, rejtett lelkiéletébe.

A legfiatalabb novellaíró nemzedékben igen nagy az érdeklődés, a vonzalom a „modern” prózai ábrázolási eszközök, ezeknek mai alkalmazási lehetősége iránt. Az azonban nyugtalanító jelenség, hogy épp e fiatal írók jórésznél valami fordítottnak tetsző folyamat játszódik le, mint a fent jellemzett, a harmincas évek modernizáló törekvéseinek jegyében indultaknál. Míg azok legjava keresi azt a szocializmus irányába mutató, humánus szemléleti alapot, amelyen mind mélyebben megértheti, s ábrázolhatja (esetleg a régi eszközök, művészi vívmányok felhasználásával is, de feltétlenül új alapon) a realitást — addig az említett fiatalok bele-gabalyodnak a „modernizmusba”. Az okok összetettek. Az alapvető: az éretlenség, a mélyebb szociális felelősség hiánya, az irodalom, a művészet, helytelenül orientáló, vagy rosszul értelmezett példák nyomán való sznob, „játékos” öncéli értelmezése. Vonzó példa számukra a mai „modern” nyugati irányzatok érdeklődése beteges lelki jelenségek — elsősorban a félelem, a bizonytalanság ábrázolása iránt. Természetesen a baj nem az, hogy egyáltalán érdeklődnek. Az egészségtelen az, hogy nem megfejteni, s — természetesen írói eszközökkel — leküzdeni törekszenek az ilyen tüneteket, hanem egyszerűen csak „megérteni”, igazolni, sőt propagálni. Ennek oka, hogy maguk is a „körön belül” vannak, azon a szűk szociális talajon vetik meg lábukat, amelyben őszintén vagy pedig divatból élnek és hatnak ezek az új, „modern” életérzések. Egy csöppet sem látnak túl önmagukon, s csak igen keveset érznek, tudnak, hódítottak meg azokból a — teljes, igazi valóságot jelentő — életterületekből, munkásság és parasztság, a tényleges nép dominanciaiból, amelyekben egészen más szelek fújdogálnak, mások a napi és „örök” gondok, más szférák felé törnek az érzések és a szándékok.

Anélkül, hogy a dolgot bagatelizálni kívánnánk — meggyőződésünk, hogy ezeknek a fiataloknak az „elvarázsoltsága” nem lesz százesztendő Csipkerózsika-álmom. Egyikük-másikuk már ma is csak mímeli az álmot, s ha összeszedi magát, főként ha meri (ha a kabátját ráncigáló ópiumszívók mellett mer néha mélyet, egészségeset szippantani a nyers, tiszta, „közönséges” levegőből) — tud írni játéknál fontosabbat, ábrázolni betegség helyett eleven, növekvő életet, teremteni lelkükben görnyedt törpék, gnómok helyett egyszerű, jónövésű embereket, s talán néha egy-egy hőst, óriást is.

*

A mai magyar novella: *születik*. Nemcsak egyszerűen lesz, itt terem, anélkül, hogy észre sem vennénk a küzdelmet, amelyben megújul. Amíg egy-egy nekünk tetsző virága kinyílik, ága megnövekszik, akárcsak a valóságos ágaknak, virágoknak, számolnunk kell nemcsak a dús talaj bőségesen tápláló nedveivel, egy egészségesen berendezkedő ország szellemi napsütésével, hanem májusi fagyokkal, őszi dércsípésekkel is. Azt se feledjük, hogy az eddigi termésen, bizony jégverésnek a nyoma is látszik. Nem küzdelemtelenebb, kényelmesebb tehát — de sokkalta felelősebb, s távlatosabb — a szocialista realista magyar novella születése, mint egy félévszázad során a klasszikus, polgári novella világrajzvetele volt. Mi a magunk évtizedeinek

s századainak még nagyon az elején vagyunk. De nagyon pontosan tudjuk, hogy hol tartunk, ezért egyszerre kevés is és sok is nekünk az, ami ezalatt a rövid idő alatt megszülethetett. Kevés, mert egyszerre mérjük egy klasszikussá érlelődő múlt remekműveiben gazdag hagyományaihoz, s ahhoz az elképzelt, de egyáltalán nem irreális magaslatához, amelyre juthat, s el is fog jutni. És sok, nagyon sok, mivel máris benne van az az új — számunkra legfontosabb eredetiség — amelyet azelőtt soha, csupán ezen elmúlt másfél évtizedben írtak, írhattak meg csak írónk. Benne van a mi életünk, lélegzésünk, szépségünk, s talán leginkább; a mi akarásunk, benne van eszünknek, szívünknek, érzéseinknek másképpen mozdulása.

Talán költészetünknel is jobban, a klasszikus magyar novella története bizonyítja, hogy volt idő ebben az országban, amikor az új meglátások, gondolatok s érzések felfedezőinek, kimondóinak — minél bátrabbak s eredetibbek voltak — annál nagyobb meg nem értés, közöny, s haláluk után annál mélyebb feledés volt a részük. Ami mégis kérész-virágzást adott neki, az az, hogy a hírlapok üzleti érdekei szinte hajszolták, (igen sokszor rákényszerítették) írónkat e műfaj kiaknázására, egyben a temetője is lett. Jórésze annak, ami a magyar novellában új, izgató, eredeti volt, születése után évtizedeket feküdt a hírlap-temetőben, s hogy lappangó értékei ma már legalább részben ismeretesek: az elsősorban szocialista könyvkiadásunk érdeme. Soha annyi elfeledett novella kötetekbe gyűjtve, olyan következetes rendben, mint az utóbbi néhány esztendőben nem jelent még meg a magyar könyvpiacra. Soha a novella annyira nem volt *irodalom*, mint amennyire manapság irodalom, művészetté lett. Nemcsak az írók, de az olvasók szemében is. A szeretetet, amely a klasszikus novellának kijut, meg kell kapnia az új, ma születő novella, elbeszélés irodalomnak, s írónak is.

A modern magyar novellát líránkkal állítottuk párhuzamba. Úgy is kell olvasni a magyar novellistákat, mintha lírikusokat olvasnánk. Ha egy végtében kívánnánk átvágni egy-egy novella kötetén, egy idő után talán elfogna bennünket az egyhangúság, a monotonia, vagy éppen a sokszínűség, a túlságos mozgalmasság fárasztana. Úgy kell tehát olvasni novellát, mintha verset olvasnánk, mindennapos szükségletként. Úgy merülni bele egy-egy nagy vagy szép novellába, mint egy külön világba, mint ahogy az is: a maga kicsiségében is teljes, érvényes világ. Ha otthon érezzük magunkat ezekben a külön világokban, akkor fog szinte észrevétlenül kibontakozni bennünk az egészen a melódiája, valami olyan dallam, amelyet nem adhat más, a vers sem, a regény sem, csak a novella: a folytonos készülésében, változásaiban, sokszínűségében és utólérhetetlenségében gazdag világ melódiája. A „panta rei”, a minden mozog törvénye irodalmunkban talán épp ebben a műfajban érhető leginkább tetten. Ez adja páratlanságát, varázsát, tündökletesen gazdag vonal-, hang-, alak- eszme- forma és színpompáját. Ehhez a pompához, reméljük, ez a kötet is méltóan adja hozzá a maga színeit s dallamait.

KUNSZERY GYULA :

JÓZSEF ATTILA ISMERETLEN VERSKÉZIRATAI

Birtoklójuk szívességéből *József Attilának* eredeti verskéziratai kerültek kezünkbe, melyek között egy eddig még közre nem bocsátott költemény is van. A kéziratok megőrzője és évtizedeken át tulajdonosa: *Dr. Lábán Antalné*, a bécsi Collegium Hungaricum egykori igazgatójának jelenleg Budán élő özvegye. (A kéziratokat időközben megszerezte a Petőfi Irodalmi Múzeum.) — Hogy miként kerültek ezek a kéziratok a Lábán-család birtokába, arra némi fény derül a leghiteltérdemlőbb tanúnak, magának a költőnek 1937-ben írt „Curriculum vitae”-jéből, amelyben ezt írja 1925/26-ban Bécsben eltöltött életszakaszáról: „Bécsbe mentem, beiratkoztam az egyetemre s abból éltem, hogy a Rathaus-Keller bejáratánál újságot árultam és a Bécsi Magyar Akadémikusok helyiségeit takarítottam. Lábán Antal igazgató, mikor tudomást szerzett rólam, ezt megszüntette, ebédet adott a Collegium Hungaricumban s tanítványokhoz juttatott: Hajdú Zoltánnak, az Angol-Osztrák Bank vezérigazgatójának két fiát tanítottam.”¹ (Ehhez hozzá kell fűznünk, hogy a bécsi magyar akadémikusok — azaz: főiskolai hallgatók — egyesülete és a Collegium Hungaricum, az állami ösztöndíjasok kollégiuma, két különálló intézmény volt, csak az épületük volt közös: az egykori magyar gárda-palota.)

Tehát minden bizonnyal ennek a személyes kapcsolatnak a révén kerültek a szóban forgó kéziratok Lábán Antalhoz; a költő talán hálájának kifejezéséként, vagy mintegy bemutatkozásul, vagy emlékül adta át ezeket neki. Erre vall, hogy a versek nem első fogalmazványok, hanem kalligrafikusan letisztázott újra-másolások, s az ajándék-kötegben keletkezésük szempontjából különböző időpontú — 1925-ös és 1926-os — versek szerepelnek. A leírás és ajándékozás legkorábbi időpontját — az egyik versnek (l. alább) egy más eredetű kéziratán feltüntetett 1926. március 29-es dátumából következtetve — 1926. áprilisára tehetjük. — További sorsukat illetően elég annyit mondanunk, hogy ezeket a verskéziratokat Lábán Antalnak a költészet iránt fogékony lelkületű özvegye férje halála után is — sok viszontagság közepette — becses ereklyeként mindmáig híven megőrizte.

Ennyit a kéziratok történetéről. Maga a kézirat-fűzér három darab egymásba illesztett páros ívű 33,5×20 cm nagyságú fehér lapból áll, melyeknek hátlapja üresen van hagyva, csak egyik oldalukra van a költő jellegzetes gyöngybetűs írásával halvány kék tintával egy-egy (illetve az egyik lapon két), összesen hét vers írva. Mindegyik vers el van látva névaláírással.

¹ I. „*József Attila összes versei és műfordításai*” (Cserépfalvi kiadása, 1940.) 12. l. — Ugyanilyen értelemben ír József Jolán életrajz-könyvének („*József Attila élete*”, Cserépfalvi, 1940.) 249. lapján. Ugyanitt még néhány adatot találunk József Attila és Lábán Antal kapcsolatára vonatkozóan. A 255. lapon a költő egyik szó szerint idézett bécsi levelében olvassuk: „... Collegium Hungaricum igazgatója is munkát akar adni, még pedig egy magyar irodalomtörténeti lexikon szerkesztésénél...” — Annak nincsen nyoma, hogy ez a vállalkozás megvalósult volna, de az eddigi adatokból annyi mindenesetre kiténik, hogy Lábán igazgató a hozzá forduló József Attila nyomorán segíteni íparkodott, még pedig filozopherhez illő szellemi munkák juttatásával, s ezt a költő halásan nyugtázza is egy későbbi, 1926. őszi immár Párizsból írt levelében, amelyben a bécsi Collegium Hungaricumra emlékeztetően elismerően ír azokról a „külön is becsületes és derék emberek”-ről, akik őt ott támogatásukban részesítették. (l. m. 273. l.)

Közülük három régóta ismert, a későbbi gyűjteményes József-kötetekben megjelent vers, másik hármat a legújabb akadémiai kritikai kiadás közöl, *egy viszont teljesen ismeretlen*. A kézirattal lapjai nincsenek megszámozva.

Az ismeretlen kéziratos verset szó szerint közöljük. A hat ismert versnél elégséges csak az esetleges szöveg-eltérésekre rámutatnunk, a rendelkezésünkre álló eddigi legteljesebb kritikai kiadás szövegközlését véve összehasonlítási alapul: „*József Attila összes művei*” I–II. Akadémiai második javított és bővített kiadás, *Waldapfel József és Szabolcsi Miklós gondozásában, 1955.* (A továbbiakban így rövidítjük: AK.) E kritikai kiadás bőséges jegyzet-apparátusában közölt eddig ismeretes variánsokkal is egybevetjük a mi kéziratainkat, s lábjegyzetekben jelezük az egyezéseket. Itt megtartjuk az AK rövidítéseit, tehát: k és g = irodalmi múzeumi kéz-, illetve gépirat, — NA = „Nincsen apám, se anyám” c. verskötet, E = Előörs, Nsz = Népszava, SzT = Színház és Társaság, MFÚ = Makói Friss Újság.

Ezek után lássuk egyenként a verseket. Ismert versek a következők:

1. *Fiatalasszonyok éneke*
(a kézirattal 1., az AK I/281. lapján)

Akadémiai kiadás	Kézirat
A címben: <i>Fiatal asszonyok</i>	<i>Fiatalasszonyok</i> (egybe írva) ²
1. sor: <i>görbe</i>	<i>görbe</i> (nyilvánvaló tollhiba)
2. sor: <i>szép egyenes, fehér hátunk</i>	<i>szép egyenes fejr hátunk</i> ³
3. sor: <i>szemünk,</i>	<i>szemünk</i> (vessző nélkül) ⁴
4. sor: <i>lángot rakunk, sütünk, főzünk</i>	<i>tüzet rakunk, sütünk főzünk</i>
5. sor: <i>kényesedik,</i>	<i>kényesedik</i> (vessző nélkül) ⁵
7. sor: <i>Kelleti magát a szél is, nyílnivaló, gyöngye mellünk</i>	<i>Kelleti a szél is magát, nyílnivaló gyöngye mellünk</i> ⁶
10. sor: <i>törülgetünk,</i>	<i>törülgetünk</i> (vessző hincs)
11. sor: <i>ügy ringatjuk, mint a kakas a taréj- ját</i>	<i>ügy ringatjuk, mint kakas a taréjját</i> ⁷
12. sor: <i>csak: hullámozása</i>	<i>hullámozása, annak mása, amikor</i> ⁸
13. sor: <i>mint harmatos, magas fűben tíz-húsz kövér, víg gyerek</i>	<i>szép, harmatos magas fűben tíz-húsz kövér víg gyerek</i> ⁹
14. sor: <i>ha rakáson</i>	<i>egy rakáson</i>
15. sor: <i>Hogy az urunk . . . mosdóvízzel</i>	<i>Ha az urunk . . . mosdóvízzel</i>
16. sor: <i>csicsitjuk</i>	<i>csicsiljuk</i>
17. sor: <i>egész éjjel ötlegetjük</i>	<i>Puha ágyunk dombra vetjük</i>

² Az AK közlésének alapjául szolgáló Medvetánc szövegének kivételével valamennyi eddig ismert változatban is így.

³ Így van a k. g. NA, E (1930. I. 4.) jelzésű variánsokban is.

⁴ A k változatban is így.

⁵ A k változatban is így.

⁶ Ugyanígy a k variáns szórendje is.

⁷ „... mint kakas a taréjját” k, g, Nsz (1926. VIII. 29.), NA, E.

⁸ A k változatban is így.

⁹ A k változatban is így (A variánsokat l.: AK I/443. l.).

2. *Fiatal rák*

(a kézirat 2., az AK I/255. lapján)

Címben: <i>A rák</i>	<i>Fiatal rák</i>
1. sor: <i>Nagy, ezüst halak árnyéka suhan</i>	<i>Nagy, ezüst halak suhannak</i>
2. sor: <i>barnuló színed,</i>	<i>feketeséged,¹⁰</i>
4. sor: <i>a medúzák átlátszó világosságát</i> (vessző nincs)	<i>a meduzák átlátszó világosságát,¹¹</i>
5. sor: <i>s erős ollómmal</i>	<i>Erős ollómmal¹²</i>
6. sor: <i>amerre legszebben csillog,</i>	<i>Amerre a legszebben csillog,</i>
9. sor: <i>kis beteg csillagot . . . a sugaraknak</i>	<i>Kis, beteg csillagot . . . a sugaraknak —</i>
10. sor: <i>ügyelj,</i>	<i>ügyelj (vessző nélkül)</i>
13. sor: <i>érted —</i>	<i>érted,¹³</i>
14. sor: <i>hátamon :</i>	<i>hátamon —</i>
18. sor: <i>hővér falatokat</i>	<i>Szép, kövér falatokat¹⁴</i>

3. *Csak a tenger jött el*

(a kézirat 3., az AK I/261. lapján)

Cím: <i>a fenti</i>	Nincsen címe
3. sor: <i>elfoszlott</i>	<i>elfoszlik</i>
5. sor: <i>Nyugodt mély . . . már, az enyém</i>	<i>Nyugodt, mély . . . már az enyém¹⁵</i>
7. sor: <i>legmagasabb</i>	<i>legmagasabb¹⁶</i>
11. sor: <i>az útjuk végén . . .</i>	<i>az útjuk végén.¹⁷</i>
13. sor: <i>De én nem vagyok fáradt, kedvesem -- De én nem vagyok fáradt.¹⁸</i>	

Az AK jegyzete szerint (I/438. 1.) a Gáspár Endre hagyatékában fennmaradt kéziratban „Bécs, 1926. márc.” keltezés olvasható, s ez némi támaszpontul szolgál kéziratunk keletkezésének idejét illetően.

E verssel kapcsolatban még egyéb érdekességet is meg kell jegyeznünk, ami — úgy látszik — eddig elkerülte a figyelmet. (Csak az „Összes művek” akadémiai első kiadásában van rövid utalás rá, ez azonban a második kiadásban már elmaradt.) A kéziratnak ezek a sorai:

„Szívünkben szép, zöld tüzek égnek,
Hogy az elfáradt bogarak mind hazatalálnak, ha esteledik
S az Úr
Nyitott tenyérrel, térdig csobogó nyugalomban
Ott áll az útjuk végén . . .”

¹⁰ Így van: k, SzT (1926. V. 3.).¹¹ Vesszővel: k, SzT.¹² Ugyanígy: k.¹³ Ugyanígy: SzT.¹⁴ Ugyanígy: SzT. (A változatokat l. AK I,436–37. l.).¹⁵ „nyugodt, mély” (vesszővel, de kisbetűsen a Gáspár Endre-féle kéziratban is).¹⁶, ¹⁷, ¹⁸: Egyezés a Gáspár Endre-féle variánszal (AK I,438. 1.).

megfelelő változtatással (második személyben Istent aposztrofálva: „S te nyitott tenyérrel . . . ott állsz stb.”) bele van illesztve József Attila „Isten” című versébe. Ez utóbbi verset a korábbi Cserépfalvi-kiadású gyűjteményes kötetek „Szeged, 1924” keltezésének jelezték. József Jolán másképpen tudja (könyvének 260—261. lapján), s az AK jegyzet-rovata is hozzá igazodik (I/445. l.). E szerint Attila Páris felé utaztában útközben, ugyancsak Bécsben, 1926 őszén írta, s repülőpostával küldte haza. S a versben éppen azokat a sorokat húzta alá, amelyek fentebb idéztünk, amelyeket tehát a „Csak a tenger jött el” című versből dolgozott bele ebbe az újabb versbe; írván: „Lucie, ime új verseimből. Az alá húzott négy sort különös figyelemmel olvasd. Nem hiszem, hogy valaha ember ilyen szépen és ennyire ki tudta volna mondani az Istent. Itt, ebben a versben megfogtam s fölemeltem az egész mindenséget.” — Tehát kéziratos versünket bizvást úgy tekinthetjük, mint egy József Attila-i „nagy versnek”, legalább is általa nagyra értékelt versnek első vázlatát, mintegy újjgyakorlatát.

4. A szeretők hallgatva megálltak...

(a kézirat 4. az AK I/262. lapján)

A k a d é m i a i k i a d á s

K é z i r a t

A könyvben a fenti címmel	Kéziratban nincs címe
1. sor: <i>megálltak,</i>	<i>álltak,</i>
2. sor: <i>szívüket</i>	<i>szívüket</i>
3. sor: <i>és megbeszélvén</i>	<i>S megbeszélvén</i>
6. sor: <i>kínálhatsz egy piros almát</i>	<i>Kínálhatsz nevetve egy almát</i>
7. sor: <i>nagyot szaladhatsz, —</i>	<i>Nagyot szaladhatsz —</i>
9. sor: <i>hűvös-szemű arc</i>	<i>Hűvös szemmel egy arc</i>

Az AK jegyzete¹⁹ szerint (I/438. l.) a vers keltezése a múzeumi kézirat: „Bécs 1926. március 29. Gáspárekná”. Ebből következik, hogy a tárgyalt kéziratok csak ezen időpont után kerülhettek Lábán igazgatóhoz.

5. Hajnalban kel föl, mint a pékek

(a kézirat 5., az AK I/236. lapján)

3. sor: <i>pilótatélemre</i>	<i>pilóta-létemre</i> ¹⁹
4. sor: <i>Maga mossa a ruhát, a hab álmódóva</i>	<i>Ruhát mos, a hab is álmódóva</i> ²⁰
6. sor: <i>kacagása, mint az alma</i>	<i>Kacagása mint az alma</i>
8. sor: <i>jólsütő</i>	<i>jólsütött</i>
9. sor: <i>hosszú lapáttal stb. új sort kezd</i>	<i>s hosszú lapáttal stb. csatlakozik a megelőző sorhoz</i>
14. sor: <i>és megházasodom, mint</i>	<i>és megházasodok, niint (tollhiba)</i> ²¹

¹⁹ Az SzT-ben is így (1925. VII. 20.).

²⁰ „a hab is álmódóva reszket” változat: SzT, Nsz (1926. VIII. 27.), g.

²¹ „megházasodok” k, g, SzT, Nsz. (AK I/432. l.).

S ezzel teljesítettük is tulajdonképpeni feladatunkat: a Lábán-féle vers-kéziratok filológiai ismertetését. Irodalomtörténeti probléma nem merül fel. A variánsok keletkezésének helyét és idejét — Bécs, 1925/26 — már az AK szerkesztői hiteltérdemlően lerögzítették (e tekintetben kisebb korrekcióra csak a „Fiatalasszonyok éneké”-nél volt szükség), s az utóbbi „*Pucér csapat*” kezdetű eddig ismeretlen vers is — mind tartalmi, mind stílári és formai szempontból — kétséget kizáróan József Attila Bécsben kibontakozó „szabad vers”-korszaka termékeinek sorozatába tartozik.²⁴

De talán nem tévedünk, s nem lehet a véletlen felfedezés jelentősége eltúlzásának minősíteni, ha éppen ennek a kis versnek verselési technikáját illetően fordulópont-jelleget tulajdonítunk a költő további fejlődése szempontjából. Mert ha a Lábán-féle kéziratot — nem egészen alaptalanul — a józsefattilai bécsi korszak jellegzetes antológiájának tekintjük, mindenesetre feltűnik, hogy a „*Pucér csapat*” és az utána következő „*Szeretők hallgatva*” kezdetű versek visszakanyarodást — és ugyanakkor előremutatást — jelentenek a rímes versek felé. Mert míg a többi e-korszakbeli József-vers teljesen kötetlenül „szabad”, e két utóbbiban visszatérően (és ugyanakkor előrejelzően) a szabad ritmus mellett feltűnik — bár diszkrétén, nem túlságosan kiexponáltan: — *a rím!*

Mindezek után nem marad más hátra, mint hogy e helyütt is megköszönjem *özv. dr. Lábán Antalnénak*, hogy rendelkezésemre bocsátotta a fentiekben ismertetett kéziratokat, s ezáltal lehetővé tette, hogy hat ismeretlen variánssal s *egy teljesen ismeretlen gyöngyszemmel* gazdagítsam József Attila oeuvrjét az elkövetkező — minden bizonnyal minél nagyobb példányszámban megjelenő — gyűjteményes kiadások számára.

²⁴ József Jolán megállapítása (i. m. 252. l.), hogy „Attila Bécsben kezdte írni ‚szabadverseit’,” — csak a fenti stílári korrekcióval fogadható el, mert hiszen már a bécsi korszakot megelőző verskötetetekben is felbukkannak tipikus szabadversek.

Fiatalasszonyok szék

Érhős, kímélt, görbe állunk,
Fonódó fejünk, fűzők állunk, szép egyenes
fejér hirtünk
meg a szemünk meg a csánk.

Táncos, hajló tücsök állunk, sültünk pörög
I kőn az a csánk tücsök, a kalácsnak
kényesedik
Dnyessék fonalat.

Kellek a. nék is magat, nyitvának görög
mellünk szegedek,
Főzöndök szegedek, ezek szegedek
szegedek,
Lobogtatok.

Takarítunk, lövögatunk a hajunkat
kötésbe kötés,
Lövögatunk, új ringatok, mind kőn a
kötésed.

His deklunk kintácher, kőn, kőn
küllőnk, amek mák, miket
kőn, kőn a magos fűdök kőn kőn kőn
kőn
Főzöndök, szegedek új mák, kőn kőn kőn.

De az újunk megjőnek kőn, kőn kőn kőn
kőn, kőn kőn kőn
Főzöndök, kőn kőn kőn, kőn kőn kőn
kőn kőn kőn.

Puha újunk kőn kőn kőn
Főzöndök kőn kőn kőn kőn kőn kőn kőn.

Baranyó

Fialak nár

Itt, ezüst talak embannak a kivillok jótoll,
Elhordás nekem pászseged, pörge pörvényen
Abeg tova

Kezinteli a fáradt szigetek a azok cse-
desen elhúrnak.

És meg ~~szokásig~~ figyellem a meduzák átlalosa
világosságát.

Érős ottmarat utal vágot a monnász szél,
csengo kassikak nyitlnak jót a
Linda nirtén -

meve a leghebben szillog,

two ges.

Isk akart dolgaimban neha

Kis, heleg szillogat nyitlak jót és a su-
garalnak -

És gondolt szám le is is ügyeli

Kedvelben, hol a kag ló már nyitlak vár-
nyakkal virágának.

Páncsion erős aramok, aradiban keményedik,

Pirrosságát legjában le szelők,

Kék virágállal pinyes kalamor -

A legfélésekké ravicsnát névelak...

- Kullamok, salsajstok pörge a sombokal!

A virágállal ló, lógoz sionak szél

Seip, kinek falalozak hada adozanak ma-
gára

A nék.

Lászlócsik

Mellett kedves költő a költő nyelv
A költészetet ismét adta.

A jéki elfordult, hogy jékihez
Is ez már keltaként kecseltes -
Kíváncsi, mely szék keltésével volt már az
anyem

Imagynos, az a fenyővel keltés a jékihez költő.

A legmagasabb fűvel is keltésével már a
dombra.

Kezében nép, völd lével igyek
Hogy az elfordult költésével mind keltés-
létnek, ha keltésével

Az is

Költésével, keltésével keltésével keltésével
Itt áll az újra négen.

Is ez nem magyar keltés.

Lead a magyar jéki el a keltésével.

Költésével

És az ország közepén a város,
Középszelemben a kertekben,
Belvárosban a kőházak,
Középszelemben a kőházak.

És az ország közepén a város,
Középszelemben a kertekben -
És az ország közepén a város,
Középszelemben a kertekben.

És az ország közepén a város

#

A város közepén a város,
Középszelemben a kertekben
És az ország közepén a város,
Középszelemben a kertekben.

Középszelemben a város,
Középszelemben a kertekben
Középszelemben a város -
Középszelemben a kertekben
Középszelemben a város,
Középszelemben a kertekben.

És az ország közepén a város

SOMOGYI SÁNDOR :

MEDITÁCIÓ ÉS FELKÉSZÜLÉS

(Gyulai Pál Gernyeszegen)

Van valami furcsa összetettség a Gernyeszegen tartózkodó Gyulai magatartásában. Máshová kívánczok, és mégis helyben marad; elcsügged, majd remélni próbál; sóvárogja, hogy vigasztalják, és mégis ő biztat másokat; egyik legrosszabb bírálatát innen küldi Pestre, és mégis: ameddig nem figyelmeztetik melléfogására, abban a hitben él, hogy műve hasznos, majd elismeri tévedését, nekifekszik a munkának. Bajzáról kezd írni; ugyanazokat ejti ámulatba, akik pár hete még finoman lemosolyogták. Kétségtelen: önmagát keresi; magyarság-élménye szervesen eggyé nő kísérleteivel; hol repülni szeretne, hol pedig zuhanni vágyik. Gernyeszeghez van bilincselve.

E helység alig 14 km-re van Marosvásárhelytől, és még ma is országút melletti kis-község.¹ Százkilenc évvel ezelőtt egyetlen nevezetessége a XVIII. század barokk ízlése szerint épült Teleki-kastély volt, mely nehézkes-nemes vonalaival, égűpiros kupolájával, kettős oldal-szárnyaival, lehiggadt művészi teremtményt sugárzó homlokzatával kevélyen emelkedett ki a környező ősparkból.

Aki e kastélyba lépett, látnia kellett, hogy az ódon falak nemcsak a felvilágosodás ízlését őrzik, hanem az egykor oligarcha sorban állott Telekiké gőgjét is. A kastély Maros felé eső oldalán, ahol az alkalmazottak szobái voltak — Gyulai is itt lakott — ablakpárkányig nyúló hársfák vonták félhomályba a fal tövében meghúzódo furcsa párosítást: a négy évszaktot jelképező kecses szoborcsoportot és az eliszaposodott, félig már betemetett várarkot.

Az emeleti részen selyemtapétás, csiszolt tükrökkel ékes, aranyozott stukkóval borított falak Erdély egyik leghatalmasabb családjának hirdették erejét; a tágas könyvtárterem és levéltár ugyanezek kultúra- és műtszeretétét; a földszinti boltíves szobák pedig — ahol a szerzetesek fekvő birtoktestek ügyeit intézték — azt a gazdasági hatalmat, melyet a cári intervenció pusztításai és a császári hadisarc sem tudott tönkretenni.

Kényelem- és magyarságszeretet, mohó pénzvággyal és akarnok gazdálkodás adták e kastély belső atmoszféráját.

Gróf Teleki Domokos, Gyulai gazdája, a földműveléstől a fajállatok és versenylovak tenyésztéséig mindennel foglalkozott. Szesz- és pálinkafőzdéje volt, s emellett kiterjedt erdőgazdaságai. Kastélyában és erdélyi jószágain hajszolt sürgés-forgás hirdette szervezőképességét és gazdálkodói hajlamait. Embereinek lélegzetvételnél idejük is alig volt; amilyen bőkezűen támogatta az erdélyi magyar intézményeket és a bujdosó hazafiakat, olyan hajcsárnak bizonyult a gazdálkodásban. Úgy dolgozott és dolgoztatott, mintha a megváltozott helyzetben egymaga akarta volna végrehajtani Széchenyi gazdaság- és kultúrafejlesztő célkitűzéseit. Minden áron erősödni és erősíteni akart; Wesselényihez és Keményhez hasonlóan páni féle-

¹ Mai nevén Gornest.

lemmel készült a majdani „szláv-germán” nagy összecsapásra. Utóbb, amikor a székelyudvarhelyi iskola egyik tanszékének eltartását magára vállalta, erre figyelmeztetett: „Ápoljuk a székely érdeket, hogyha majd a germanizáció elkorcsosítja a nemzetet, legyen hová fordulni tiszta magyar oltóágért, hazafiúi szellemért s ősi lelkesedésért, mert e földön sem a germán, sem a szláv faj politikai beolvasztó kemencéjét fel nem fogja állíthatni.”²

Szerteágazó feladatai felülmúlták erejét, és hogy segítsen magán, keze alá dolgoztatott. Szeme gyöngye volt; postáját, újságait és a könyveket felolvastatta, — leveleit és tanulmányait pedig tollba mondta. Gondolatai gyorsan jártak, eléggé szabatosan fogalmazott; titkárát minden alkalommal kifárasztotta. Munkatempóját csak este fékezte, ilyenkor „elfelejtkezve” az alkalmazottai és a közte levő rangkülönbségről, egyikkel-másikkal szívesen élcelt és vitatkozgatott. A környéken élő földesurakhoz képest emberségesebb gazda volt, és mélyebben érző hazafi, amiért alkalmazottai „jó embernek” tartották, és ki rövidebb, ki hosszabb ideig elszenvetted életstílusát, és az általa diktált munkatempót.³

Tizennyolc hónapra (1851 májusától 1852 novemberéig) Gyulai is. Továbbra is 30 pforint havi fizetése volt, amiért a tennivalók sorát látta el: a kozákoktól feldúlt könyvtárat rendezgette, felolvasott és levelet írt, szerződéseket és peres folyamodványokat fogalmazott; gazdája Zsófia és Jozefin nevű leányait tanította, — előadásokat tartott a magyar irodalom és történelem tárgyköréből grófja feleségének és a szomszéd birtokosok asszonyainak; kasznárokknak és számtartóknak segédkezett; két alkalommal (1851 és 1852 októberében) Teleki Domokost kísérte erdélyi körútján; forrásanyagot gyűjtött gazdája készülében levő történeti munkáihoz, a kástély levéltárában és Marosvásárhelyt, a Teleki Tékában, — napközben másoknak élt, este pedig ahhoz is alig volt ereje, hogy önmagával foglalalkozzék. „Úgy el vagyok fáradva, mint egy számár, ki egész nap szemetet hordott” panasolta Szilágyi Sándornak.⁴ Csak vasárnaponként és estefelé volt a maga ura.

Teleki Domokos csak a titkárt látta benne, de munkájáért megbecsülte. A vele egyidős Telekiné méginkább. Ha epeláz-betegsége kinozta (több alkalommal is), fivéréként ápolta. Ám mégis úgy tetszik: Telekiék nem akadályozták meg, hogy alkalmazottaik egyike-másika ne élcelődjék bizalmasukkal. Gyulai nap mint nap érezte felemás helyzetét. Tudta: ha leereszkedik, a felette állók vetik meg, és ha felemelt fővel jár — ahogyan ez hivatalának megfelelt volna —, a lent emberei éreztetnék vele, hogy ne legyen rátarti, hiszen maga is szolga.⁵

Bezártságából ki kellett volna törnie, amihez egy alkalommal lehetősége is volt, csak éppen betegeskedett, máskor meg volt ugyan kedve, de nem látta biztosítva pesti megélhetését. Naponta kellett megküzdenie mostoha életkörülményeivel.⁶

*

Kezdetben arra gondolt, hogy visszavonul a fővárosi lapoktól, zsebkönyvektől és nagyobb munkák írásába fog.⁷ Rádöbbsent: „Itt az ideje, hogy . . . megpróbáljam erőmet s vagy bukjam, vagy kiemelkedjem a középszerűségből, mely már tűrhetetlen, mert többé nincs hiúságom, csak becsszomjam.”⁸ Szépen elgondolt terveinek melyek nyugtalansága mondott ellent, becsszomját pedig a Pestről érkező hírek csillapították. Elismerni kényszerült, hogy a kritikus munká elsősorban nem a kiállítás és nagyot mondás dolga, hanem a logikai rendekbe tagolt, elmélyült tanulmányoké. Helyzetét az is súlyosbította, hogy a több irányból rátört nehézségekkel egyszerre kellett megküzdenie.

Élet- és munkaviszonyai úgy alakultak, hogy képtelen volt nagyobb munkákba fogni. Az apróbb elvégzendőkre tett ígéreteit is alig tudta teljesíteni. Az Újabbkori Ismeretek Tára

² 1852-es beszédéből. Kézirata az RTA Kolozsvári Tört. Ltárában: T. D. személyes iratai.

³ Főleg T. D. személyes iratai alapján: Marosvásárhely, Teleki Téka és RTA Kolozsvári Tört. Ltára.

⁴ Levele 1851. november 5-én, OSZK, kiadatlan.

⁵ Levele Pákhhoz 1851. augusztus 2-án és szeptember 28-án, Ny (Nyugat) 1911. 731., 733

⁶ Lásd Pákh Gyulaihoz 1851. július 6-án és október 11-én, Ny 1910. 1550., 1552. és Gyulai Szilágyi Sándorhoz 1851–52-ben, OSZK, kiadatlanok.

⁷ Pákhhoz 1851. október 24-én, Ny 1911. 73.

⁸ Szilágyihoz 1851. június 8-án, OSZK, kiadatlan.

számára ígért H és G-betűs címszavakat május 24-én például azért nem tudta Pákhnak elküldeni, mert „ládák még nem érkeztek meg” — azaz: még el sem kezdte kidolgozásukat.⁹ Magyar irodalomtörténeti áttekintésével — ugyanoda ígerte — július 8-án még „nehezen haladt”, augusztus 2-ra pedig zsákutcába került. Sebtyiben meg is üzent Pákhnak: ne számíton rá.¹⁰ Decemberben mégis úgy nyilatkozott, hogy megírná. Eszerint a reformációig, ahol „a nemzeti irodalom kezdődik, csak egy rövid, általános átnézetet” tenne, majd „Zrinyit, Pázmányt sat. kiemelve, a deák és francia iskolákon hosszasan mulatva, s ez időszakot jellemző eszméket fejtegetve” Kazinczy munkásságára térne és az ezt követő időszakot egészen koráig „terjedelmesebben” adná, míg végre rajzolná „azon irányt, hová a jelen törekszik”.¹¹ Ezt az ígéretét sem tartotta meg.

Mindezekkel majdnem egyidejűleg a komolytalan Szilágyi Sándor lapalapító kísérleteivel hitegette, verseket és novellákat kért tőle, Pákh és Lévy pedig hol azon voltak, hogy visszahívják Pestre, hol meg figyelmeztették: miért nem jó egyik-másik írása, miért akar továbbra is Szilágyi Sándornak dolgozni stb.¹²

Pákh mozgékonyabb volt, mint Lévy és egy levelével már „várta” Gyulait, mikor az Gernyeszre utaztában Marosvásárhelyen ment keresztül. „Én kiolvastam Ön soraiból, s már régen Ön sorai előtt a lényegét” — írta Pákh, majd rátért sietősen fogalmazott levelének igazi céljára; magyarázni kezdte, hogy miért írt ellen-bírálatot Gyulai *Viola* című recenziójára.¹³ Önigazolól sorai szerint mindössze megmagyarázni akarta; a gyengébb vagy vitatható műveket nem szabad olyan nagy hangon kárhozatni, mely sem az irodalom adott fejlettségével, sem az adott mű esetleges erőnyeivel nincs arányban.

Pákh már kiismerte Gyulai lobbanékony természetét, ezért tapintatosan figyelmeztette: „Valahogy Ön elleni polemianak ne vegye a dolgot... Egyfelől a felelőtlen, sallangteljes bámulás, másrészt a kíméletlen pálcátörés. *A józan nézeteknek nincs iránya.*” (Célzása telibe talált: Gyulai épp úgy abszolútizálta Szigeti József népszínművének hibáit, ahogyan egyébként igen helyesen, az irodalom egésze elé tűzendő követelményeket.)

Valóban úgy tűnik, hogy Gyulai nem akarta észrevenni: a *Viola* cseppet sem rosszabb mű, mint a korabeli vaudevillek, és possek nagy átlaga, hogy Szigeti stereotip jellemei nemcsak a téma magyar specialitásából következnek, hanem magából a műfajból is. Emellett bírálatának gondolati felépítése is rossz volt. Sejtethető szándéka: a műköltészetnek a népiből kell megfrissülnie, — azaz: „A népszínműtől kezdetben reméltük, hogy a népelet dramatizálása, a humoros kedély alapján a nemzeti dráma ékkövét teremti meg, éppen mint a népdalok Petőfi és Arany megjelenésével oly fényesen kifejlett nemzeti líránknak” — csak a valóságtól elvonatkoztatva helytálló, mivel Petőfi és Arany esetében a népi szemlélet és népi költészet a tudatos műköltői elem közbeiktatásával emelkedett magasabb szintre, a népszínmű pedig, mint önmagában is műköltői produktum — csak műköltői műnemként hathatott volna a „nemzeti drámára”.

Bizonyosnak látszik, hogy még nem megállapodott egyéniség. Ez év tavaszán ugyanis nemcsak a *Violáról*, hanem Sükei *Hulló csillagok* c. verseskötetéről is felemás értékű bírálatot írt.¹⁴ Újabb melléfogása nemcsak felkészületlenségének tulajdonítható; létrejöttében más tényezőknél is szerepe volt.

⁹ Pákhhoz 1851. május 24-én, Ny 1911. 729.

¹⁰ Pákhhoz 1851. július 8-án, augusztus 2-án és szeptember 28-án, Ny 1911. 730. és 732.

¹¹ Pákhhoz 1851. december 18-án, Ny 1911. 738.

¹² Szilágyi elvesztett leveleinek tartalmára Gyulai 1851. június 7-i, július 3-i és 22-i, valamint augusztus 20-i válaszeveleiből következtethetünk. OSZK, kiadatlanok. — Pákh Gyulaihoz 1851. május 11-én, július 6-án és október 11-én; Ny 1910. 1548., 1550. és 1552. — Lévy József Gyulaihoz 1851. július 3-án, augusztus 8-án, szeptember 6-án és 28-án; DRTK (Debreceni Ref. Teol. Ktára), kiadatlanok.

¹³ Pákh levele 1851. május 11-én kelt (Ny 1910. 1548.), cikke pedig: *Még egy-két szó Violáról*, PN 1851. május 10-én és 12-én. — Gyulai bírálatá ui. jelent meg, 1851. április 17-én, *Viola* címen, név nélkül. Szerzőségére: levele Pákhhoz 1851. május 11-én, Ny 1911. 727.

¹⁴ Pákhhoz írott 1851. május 24-i levele szerint (Ny 1911. 729.) Sükei-bírálatá már kész van. Posthumus kiadása Papp Ferenc gondozásában, *Gyulai Pálnak Sükei Károly költeményeiről írt kiadatlan bírálatá*, ItK 1934. 69–72.

Sükei Károlyt 1851. elején a kezdeti próbálkozásaira még itt-amott jellemző egyéni teremtő ereje végérvényesen cserben hagyta; mindössze formakésztségével keltett feltűnést. Hozzávetőleges sikerét is inkább utánérző képességének köszönhette, aminek viszont megfigyelőképességében rejtett az oka, abban, hogy már kora ifjúságától kezdve teoretikus érdeklődésű, esztéta-egyéniség volt. Ha vérbaja nem kárhoztatja a helyét sohasem találó egzaltált-ságra, talán jelentős kritikussá fejlődött volna; egyik 1853-as, Ludwig Börne hatására visszavezethető és Gyulaira is hatott bírálata ezt engedi feltételeznünk.¹⁵

A *Hulló csillagok*-ja nem tartozott jobb művei közé. Ez a sovány kötetkére terjedő verkoszori közönségesen véve egyhúri szerelmi sopánkodás. Úgy tűnik, hogy a szívügyeivel továbbra is küzködő Gyulaira nagymértékben ez hatott Sükei gögicseléséből. Most ugyanis, amikor oly közel volt Déshez, ha ifjúkori szerelmére, Pataky Emiliára gondolt, nehezen tudott érzelmeinek parancsolni. Úgy viselkedett, mint holmi késő-romantikába oltott szentimentális regényfigura, aki csak azért szomjúhozza a szerelmet, hogy kellő alkalma legyen szenvednie és sopánkodnia.

Indulatainak hullámváza már Erdélybe készülődésekor elkezdődött, bár rezignációba fojtott kínlódása csak 1851. őszén mutatkozott meg leplezetlenül, amikor Teleki Domokos kíséretében Désen járt és utoljára találkozott esküvőjére készülő „kedvesével”. Vallomása szerint: „Egy fél óráig voltam vele együtt, majdnem egyedül. Nem szóltunk mi szerelemről, bánatról, mégis elfogult valék s éreztem mindazt, mit csak titkolt és néma szerelmem érezhet, midőn már nem tűrheti láncát. Ő értett engem, s annyi bensőséggel szolt hozzám, oly finom tapintattal vezette a beszéd fonalát, mintha mondta volna: te szeretsz, jól tudom, te szenvedsz, én enyhet nyújtok. Másnap egy szalagot ejtett le . . . Tárcaimban van az most is, híven őrzöm, mint a perc emlékét lelkemben.”¹⁶

Érzelmei egyaránt kivetítődnek a múltba és a jövőbe; glosszázzák a Sükei-értékelése mögött meghúzódó személyes élményt, megértő szívfájdalmát, mely egyben elfogulttá tette ifjúkori barátja versei iránt és fokozni tudta kritikusai dühét. „E füzetke kedves tünevény — írja — s körülményeink közt, midőn egy vad csorda barbarismusa fenyegeti költészetünk, kétszerte megérdemli, hogy ismerjék és olvassák.” Senkit sem győzött meg igazáról. Lévay tüstént meg is írta neki, hogy kézírata Csengeryéktől — nota bene Vahot Imréig! — senkinek sem tetszik, hiszen „Szépen verselni, líránknak meglehetősen kifejlett volta miatt ide-stova nem lesz nagy mesterség . . . S minek örülünk a magyar költészet népies alapon kezdett új, nemzeti irányának, ha az elfeledett nyavalygás cifra töredékhangjait újra üdvözljük?”¹⁷ Joggal leckéztette barátját. Nem elfelejtendő: Gyulai formszegény költő volt, legtöbb versét kínlódva tördelte sorokba. Volt úgy, hogy Lévaytól kért versképleteket, hogy költeni tudjon!¹⁸

Pesthez fűződő kapcsolataiban azonban másirányú tétovásága és elbizonytalanodása is megmutatkozik.

Ha nem akart kiszorulni az irodalmi életből, azoknak kellett dolgoznia, akikkel nagyjában egyetértett, és akik jó szívvel fogadták. Lehetőségeinek egyik véglete Nagy Ignác — Lévaytól utóbb „kloának” nevezett Hölgyfutárja volt, a másik pedig a szemforgató üzletember Vahot, és a pénzért sokakkal cimboráló Jókaitól szerkesztett Remény; a közbülső

¹⁵ Bírálata *Kritika és művészet* címen jelent meg a Szépirodalmi Lapok 1853. évfolyamában. — Lásd: Törő Györgyi *A szépirodalmi Lapok*, IT 1958. 426.

¹⁶ Gyulai kézirat vázlatkönyve (OSZK Quart. Hung. 1988.) alapján. Részben kiadva: Papp Ferenc *Gyulai Pál*. Bpest, 1935. 233. Gyulai és Pataky Emília „kapcsolatának” utolsó szakaszára Gy. vázlatkönyvének *Alapgondotatok* c. fejezete ad fogódzót. Itt olvasható: „Nem tudom kimondani Ugy fáj, úgy fáj valami”. „Miért kelle téged látnom, : Oly boldog voltam, feledtem már a múlt emlékeit. Miért szeretlek újra? Hagyj el engem szerelem. Ha téged nem szeretnék, mily boldog volnék, ha téged nem szeretnék, mégis mily boldogtalan lennék” — és: „Miért lángolsz szív ádáz gyűlöletben? — — — — Csillapulj le szívem lázadt vére Minden kincséd örvényekre jut: A gyűlölet sötét bűnök bére: S átkozódni minden gyáva tud.” — Továbbá: *Emlékkönyvbe és Eskükhöz* 1851. július 3-án, DRTK, kiadatlan.

¹⁷ Lévay Gyulaihoz 1851. július 3-án, DRTK, kiadatlan.

¹⁸ Gyulai kéréséről Lévay válaszleveléből (1852. március 17., DRTK, kiadatlan) tudunk.

„légüres teret” viszont Szilágyi Sándor mindegyre vakmerőbb, hovatovább semmi reményre sem jogosító lapkísérleteivel próbálta kitölteni.¹⁹

Így adódott, hogy Gyulai Gernyeszegen tartózkodása elején épp úgy elkötelezte magát Szilágyinak — ki már újból szerkesztőnek álmolta magát —, mint Pákh Albert Újabbkori Ismeretek Tárának. Hogy ennek mit ígért és küldött, láttuk, s hogy annak mikkel akart szolgálni, arra későbbi leveleiből lehet következtetni. Az egyik szerint: novellát, verset, utirajzot és humoreszket, — mindent, amikor már látta, hogy „nagyobb munkáiból” Gernyeszegen semmi sem lesz.²⁰ Téma-feljegyzései arról tanúskodnak, hogy közvetlen környezetét foglalkoztatta, például: „Egy nevelő körülményei egy úri háznál” [5], „A grófné az asztalnál szemével kormányozza férjét és gyermekeit” [5], „Egy inas számokról álmodik, s mindegyre lottérián játszik, hogy naponta kétszer ehessen tésztát” [5], „Főrangú nő befűzi gyermekeit éjszakára. A dajka sajnálatból kioldja. Ezt megtudván, ezentúl mindég lepecsételik éjszakára a fűzőt” [7], „Egy főrangú hölgy levelei fiához: atyád nagyon beteg = ne végy zöld nyakendőt, csak kéket” [7] stb. Vagy: „Útleírás Tordától Büdöshegyig” [3], „Görgény és Szászrégen rövid leírása” [32], „Kolozsvári kávéház” [5], „Kisvárosi bál: látszólagos humor, mérsékelt elegancia, humoros helyzetek” [7]. Néha a keményszigmondi tragikum irányában is tapogatott: „Az ifjú mire visszajön, kedvesét nem találja szépnek. Küzdelme becsülete és igérete között” [6]. Más alkalommal viszont némi cinizmussal vetette papírra gondolatait: „Hume azt tartja, hogy egy jó vigjáték tartósabb hatású, mint egy filozófiai rendszer” [30].²¹

E témák kidolgozásában nagy elfoglaltsága és ezek egyéniségével ellentétes sokfélesége gátolhatták meg; Szilágyi Sándorhoz fűződő kapcsolatainak átgondolására pedig a Pestről, főleg Pákh Alberttől érkező levelek. Ami hármójuk kapcsolatát illeti: sajátosan 1851-es, Gyulaira és a korviszonyokra egyaránt jellemző kérdéscsoportról kezdtek vitatkozni.

Gyulai ugyanis szükségből fanyalodott Szilágyi támogatására, mivel Nagy Ignáccal haragban volt, Vahottal pedig előttünk ismeretlen körülmények között összekülönbözött. A Remény nyílt postája mindössze egy alkalommal üzenté „Gernyeszegré”, „Gy.” [Pálnak], hogy „B. [érczy] Károlyhoz küldött művedet utólagos jóváhagyásod reményében közleni fogjuk”, majd ugyanitt, a VI. számban közzé is tették *Bujdosó* (gyűjteményes kiadásokban *A bujdosó*) c. versét, azután elfelejtkeztek egymásról.²² Valamivel később Vahot még a Remény tiszteletpéldányát is megvonta Gyulaitól.²³ Nagyjában ekkor ért a hír Gernyeszegré: Szilágyi Sándor júliustól kezdve szépirodalmi hetilapot fog szerkeszteni Pesti Füzetek címen.²⁴

A nyomorúságos irodalmi viszonyokra igen jellemző, hogy Kazinczy Gáborhoz és Szemere Miklóshoz hasonlóan, a Szilágyi-féle irodalmat „kóficnak” nevező Erdélyi János is a Pesti Füzetekhez szegődött. ⁵ Tette pedig ezt bizonyára azért, hogy barátaival együtt, a lapot és szerkesztőjét megpróbálja felhasználni Nagy Ignác elvtelen szerkesztői gyakorlata és Vahot bundagalléros magyarkodása ellen. De törekvésük kudarcos véget ért: a Pesti Füzeteket olyan gyorsan betiltották, hogy a már kinyomatott első szám terjesztésére sem kerülhetett sor.

¹⁹ A Hölygfutarra: Lévay Gyulaihoz 1852. április 29-én, DRTK, kiadatlan. — Szilágyi Sándor vállalkozására: Gyulai Szilágyihoz 1851. június 8-án, július 3-án; Lévay Gyulaihoz 1851. július 3-án. OSZK és DRTK, kiadatlanok.

²⁰ Levele Szilágyi Sándorhoz 1851. június 8-án, OSZK, kiadatlan.

²¹ Gy. említett vázlatkönyvének datálása mindmáig vitatott. Első ismertetője, Vértessy Jenő (IT 1912. 1–2. sz.) keletkezését 1850–60-ra teszi. Papp Ferenc szerint (im. 233.): „Minthogy . . . a jegyzőkönyv egyik adata 1847-ből származik, a legelőbb bejegyzésre pedig a gernyeszegi évek nyomták rá szellemi bélyegüket, Gyulai bejegyzéseinek ideje 1847-től az 1852. év végéig terjedhet.” Papp Ferenc csak az alsó határ (1847) megítélésében téved, Gy. bejegyzése ugyanis az Erd. Híradó 1847-es évfolyamának *utólagos* felhasználásáról tanúskodik, így a vázlatkönyv keletkezését 1850/51–52-re tehetjük. A []-be tett számok a vázlatkönyv lapoldalaira utalnak.

²² Gy. Gernyeszegről, Bérczyhez írott levelei elvesztek. Tartalmukra ezt 1851. július 26-i és 1852. március 9-i válaszlevelekből következtethetünk, OSZK, kiadatlanok.

²³ Levele Szilágyi Sándorhoz 1851. június 22-én, OSZK, kiadatlan.

²⁴ Erre Gy. 1851. június 22-i és augusztus 20-i, Szilágyihoz írott leveleiből lehet következtetni, OSZK kiadatlanok.

²⁵ Kazinczy G., Erdélyi és Szemere Nyílt levél a Pesti füzetek szerkesztőjéhez, *Pest, június*, — *A sors árvái és Kandallómnád* c. írásaikkal szerepeltek a Pesti Füzetek I. sz-ban.

²⁶ A Pesti Füzetek I. száma a Bpesti Egyetemi Ktár ritkaságyűjteményében található (RA. Hung 36–37. sz.). E példány utólagosan felragasztott címlapján Szilágyi S. tintaíráásával olvasható: „Hetilap, 1-ső

Szilágyi mindezek ellenére hitette Gyulait, hogy a lap újbóli kiadásához szükséges koncessziót megszerzi. Gyulai ebben a helyzetben és ígéletben remélt, — mindhiába. Szilágyi vagy álmokat szőtt, vagy füllentett (bizonyítékaink nincsenek), annyi azonban bizonyos; jó előre elhíresztelte, hogy újból szerkesztő lesz, Gyulai pedig az ő segédszerkesztője.²⁷ Pákh ezen a ponton lépett közbe, és ehhez mint tapasztaltabbnak és mint jóbarátnak egyaránt megvolt a joga. Idestova már hónapok óta puhalták egymást.

A jó emberismerő Pákh legbensőbb gondolatainak fokozatos közlésével közeledett Gyulaihoz, kinek már június előtt megírta: „Máskor majd bővebben közlöm önnel programomat, s akarom hinni, programunkat” majd hirtelenjében lelkét is kitérte: „Annyi szent, hogy nem ér ez a mai világ egy pipa monopóliumot [akkor divatos dohányfajtát]. Változtatni kellene ezen, s pedig minél előbb, mert én maholnap már tökéletesen elvesztem hitemet.”²⁸ Nem kétséges, hogy Gyulai együttérzően fogadta Pákh vallomását; jómaga is hasonló érzéseiről verselt (lásd: *Erdély határán, Szülőföldemen, Szüreten, Megnyugvás, Oh leány, miért szerettelek* c. költeményeit). Nem egyszer ő is elgondolkozott az eszmék hiábavalóságán; gyakran arra is hajlamos volt, hogy csak önmagának éljen. Voltak napok, amikor szinte sóvárgott Pákh után, hogy „feledve a haza pusztulását, az emberek bolondságait, csalódásaink és tévedéseinket” együtt éljenek mint két száműzött, „a természet- és költészetnek”.²⁹ Máskor viszont kálvinista sorsvállalással ő vigasztalta Pákhot: „Az én költészetem [a költészet ekkor mindenkitől elismert nemzetiségfenntartó tényező] kevesebbet eredményezett, mint az öné, mégis, ha le kellene mondanom róla, minden komédiázás nélkül elszavalnám: tessenetek el, belőlem a jobb rész kihalt.”³⁰ Lélektanilag így vált megalapozottá, hogy Pákh említett közbelépésekor egyetlen nagy akcióval akarta sarokba szorítani Gyulait; már kiismerték egymást.

Csiffincs [Szilágyi Sándor] erősen fújja a markát, s tökéletes nyugalommal biztosítja néhányszor a chinézer ebédlő asztalát — olvassuk Pákh levelében — hogy november vagy decemberre Gyulai itt lesz — szentül mondja, itt lesz; azt ő tudja, akár meg is esküszik. Úgy sejttem, ismét egy lapengedély futtatja a szerencsétlent. S ábrándjainak táborában ott áll ön, mint Csiffincs segédszerkesztője. S ez az, mit én absurdumnak tartok. Ne kívánja elmondanom, hogy miért. Ezt érezni kell minden jóra való embernek. Köpedelem, gyalázat, hogy ezt az embert, mint vezérét az irodalomnak eddig is nemhogy megszenvedték, mert eddig nem sokat lehetett tenni ellene, hogy voltak, s vannak emberek, kik folyvást gyámolítják, kik összecsinálják neki a füzeteket, albumokat s aztán sorba oda állnak az ő neve alá, egy úton-útfélen leköppött, kidobott, kirügött, utált, lenézett, éretlen, szemtelen csiffincs vezérlete alá. Sajnálom ezt a kis figyelmet is, amit e sorokban reá fordíték. De szörnyen érzem, hogy itt az ideje, miképp a magyar irodalom emberei egy kis komoly tekintélyre is szert tegyenek, — különben örökké pataki és kecskeméti diákokból fog állani ez az egész flótás sereg. S tessék eztán közéljük vegyülni, s tessék kívánni, hogy nadrágos embereink nyakra-főre ne rohanjanak az idegen literatusok karjaiba. E téma egyébként bő anyagul szolgálhatna expectoratiokra. *Ennyit figyelmeztetésül.* S még azt, hogy énnekem leghőbb vágyaim egyike önt itt láthatni. Elkövetek mindent . . .³¹

Valóban ezen fáradozott. Annál is inkább, mert Gyulai válasza a „Szilágyi-kérdésben” örömeire szolgálhatott.³² Egyaránt vergődtek, kölcsönösen vigasztalták egymást és ezt Pákh, az erősen érzelmi beállítottságú, nem tudta szó nélkül hagyni.

szám. 1851. július. Szerkeszté Szilágyi Sándor. Elkoboztatott s a folyamodásra nem nyert concessiot. Egyetlen fentmaradt példány.”

²⁷ Pákh Gyulaihoz 1851. október 11-én, Ny 1910. 1552.

²⁸ Gyulaihoz 1851. május 11-én, Ny 1910. 1541.

²⁹ Pákhhoz 1851. május 24-én, Ny 1911. 727.

³⁰ Pákhhoz 1851. július 8-án, Ny 1911. 730.

³¹ Gyulaihoz 1851. október 11-én, Ny 1910. 1552.

³² Mint fentebb és július 6-án, Ny 1910. 1550. — Gyulai válasza: 1851. október 24-én, Ny 1911. 735 – 36.

„Megalapítám a comfort országát — írja egy későbbi levelében — lelkemben és testemben. Leszálltam a pegazusról s felültem egy ló hátára, lehúztam a cothornusokat s közönséges csizmákban járdaltam . . . S íme . . . mire jutottam! Mennyire bukásnak indult egész rendszerem, országom, világom!³³ *Ön által, Ön levelei által!* Itt ülök, mit nem tevék évek óta, az éjjelnek óráiban, rágom a tollat és magamat és tűnődöm és töprenkedem és kapkodok és akarnék és vágyakoznám — és pofákat vágok, nagyokat és hosszúakat, a Királyhágót is áthágandókat! — Meg vagyok rontva! — *Értse meg a többit.* Jó éjszakát!”³⁴

Talán maga sem tudta, hogy mennyire segítségére volt Gyulainak, ki észrevehette: nem egyedül töpreng, s hogy vannak elvarázstái akiknek hasznára lehet. Egyelőre azonban — oka ismeretlen — az év végével levelezésük is megszakadt. Pákh Pesten maradt továbbra is szerkesztgette az Újabbkori Ismeretek Tárát, Gyulai pedig Gernyeszegen, 1852. októberéig, — változatlanul grófi szolgálatban.

*

Az európai politika válságát betetőző 1851-i december csak rosszat hozott a magyarságnak, Erdélyben különösen. Bonaparte Lajos államcsínyének hírére összeült az osztrák államtanács és két nap múlva meghirdette Ferenc József „új alapelveit” a császárság berendezéséről, majd közzétette azt a legfelsőbb kéziratot, amely még az 1849. március 4-i oktrojált alkotmány „vívmányait” is megsemmisítette. Pár napon belül megkezdtek Erdélyben a Gál—Makk-féle összeesküvés felgöngyölítését, majd 1852. januárjától százanként fogták össze az embereket „hazaárulás” és „felségsértés” címén; a 10—20 éves várbörtön-büntetések közönségesnek számítottak és lassan megszokottá vált, ha valakit kötéláltali halálra ítélték. Ekkor tartóztatták le Andrásy Raphael marosvásárhelyi ferences gvardiánt is, Gyulai ismerősét.³⁵

Erdélyben már számoltak a várható tragikus fejleményekkel, Magyarországon nem; itt váratlan csapásként fogadták a szerencsétlenül végződött konspiráció hírére.³⁶ Az emigráns politika hívei kétségbeestek, a kiegyenlítés szorgalmazói pedig rájöttek, hogy félniök kell az oimüti alkotmánylevélért cserébe kapott „jogoktól”. Kemény Zsigmond is, ki 1851. május 6-án még arról cikkezett a Pesti Naplóban, hogy az abszolutizmusnak nincs és nem is lehet jövője, s hogy az olyan rém, melytől legfeljebb a gyermek ijedhet meg, most elrémult és mélyen hallgatott.³⁷

A váratlan események szociális és lélektani közvetítők útján tovább gyöngítették az egyes pesti írói csoportok összetartó erejét. A legrosszabb helyzetben a „fiatal irodalom” képviselői voltak; táboruk az 1850-es állapotokhoz képest is tovább differenciálódott. Hovatovább senki sem számított tekintélynek, a józan, irodalmi szempontú nézeteknek nem volt kellő iránya. Lévy, aki általában nagy előszeretettel választotta a jogos zsemszemből a célra vezetőbb közbeavatkozási helyett, pontosan látta a hibák főforrását: „nincs közöttünk egyetértés; csipjük, marjuk egymást, szemben sokszor, hátmögött mindég. Jelenleg a fiatal irodalom egy részének napi tárgya kávéházakban, korcsmákban, úton-útfélen piszkolódni, káromkodni, pörösködni a kritika ellen.”³⁸ A folyóiratok és zsebkönyvek helyzete aggasztó volt. Szilágyi Sándor *Nagyenyedí albuma* és Vahot *Losonczy Phönixe* (az egyéb, alkalmi antológiákat

³³ Pákh ugyanis a szabadságharc bukása után végleg háta akart fordítani mindennemű írói, irodalmi vállalkozásnak.

³⁴ Gyulaihoz 1851. október 11-én, Ny 1910. 1552.

³⁵ Deák Farkas *Fogságom története* c. könyve (Pest 1869. 1—11.) alapján.

³⁶ A magyarországitól eltérő erdélyi közhangulatról a fenti könyvben olvasható: „A nép 1851 végén azt suttgotta, hogy 1852. január 1-én egyszerre fog kitörni Párizsban, Bécsben, Pesten, Kolozsvárt, Lembergben, Berlinben” — ti. a forradalom. „E híreket ál-emissariusok és agents-provocatour-ök szélfében-hosszában beszéltek s utoljára a jámbor székely is hitte . . . minden látható ember, asszony, leány és gyermek a láthatatlan kormányról beszélt” — im. 11.

³⁷ Kemény eme véleménye már 1851-es cikkeiből is kiolvasható.

³⁸ Gyulaihoz 1852. március 17-én, DRTK, kiadatlan. Vahot Imre április 25-én hasonló értelemben ír Gyulainak; OSZK, kiadatlan.

a megkívánható színvonal hiánya miatt nem vehetjük figyelembe) és mindössze a *Hölgyfutár* képviselte az irodalmat, — 1852 februárjától Gyulai ezt sem kapta kézhez; a Vahot—Jókai-féle *Remény* időközben megszűnt.³⁹ A nemesebb szándékú írók egyedüli reménye Szilágyi Virgil volt, a Pesti Napló eddigi külügyi munkatársa, aki 1852 januárjában váratlanul engedélyt kapott az *Értesítő* című közgazdasági, tudományos és szépirodalmi hetilap kiadására.

Sokan még a lap első számának megjelenése előtt az állandó munkatársak sorába léptek, közöttük: Arany János, Bánffy Simon, Czuczor Gergely, Erdélyi János, Fáy András, Fényes Elek, Gyulai Pál, Hetényi János, Hunfalvy Pál, Kazinczy Gábor, Kemény Zsigmond, Kőváry László, Lévy József, Lónyi Menyhért, Nendtvich Károly, Pákh Albert, Reguly Antal, Székely József [a tájköltő] és Szontagh Gusztáv.

Szilágyi Virgil, Táncsics Mihály későbbi, legendás hírvédőügyszéke, irodalmiak tekintetében inkább ösztönös, mintsem kiművelt szerkesztő volt. Egyes munkatársainak megválogatásával: Hetényi Jánossal, ki Széchenyi bölcséleti elveit népszerűsítette, Nendtvich Károllyal, ki természettudományi cikkeiben Comte követőjének mutatkozott és Szontagh Gusztávval, ki ekkor már nagy szorgalommal írta *A magyar egyezményes filozófiát* (elkészült vele 1855-re) — Keményhez és Csengeryhez hasonlóan különböző bölcséleti áramlatokhoz közeledett beállt a kompillátorok sorába; védekezni próbált az ideiglenesen tért hódító agnoszticizmus kísértései ellen. Jól előre meghirdette: minden kornak megvan a maga „szellemiránya”, az emberiségnek mindekor van „bizonyos hite” és ez újabban az ún. „bölcséleti irányzatban” ölt testet; ezen pedig azt érti, hogy más nemzetekhez hasonlóan, a magyarban is, legyőzhetetlen vágy él a lehetőségek szerinti legnagyobb anyagi és szellemi jólét megszerzésére.⁴⁰

Elméletének mélyén Jeremy Bentham Magyarországon már több mint húsz éve ismert gondolatai húzódnak; etekintetben leginkább a *Plan of parliamentary reform*-ra és a *Radical reform bill*-re gondolhatunk. Csakhogy ameddig Bentham utilitarius államelmélete — főleg a korabeli amerikai tapasztalatok alapján — feltételezi a „tisza demokratizmust” és az „individualizmust”, addig Szilágyinak az önálló magyar államiság hiányával és a levert forradalom utáni magyar társadalom antagonizmusával kellett számolnia; azzal, hogy az anyagi és szellemi jólétre vezető eszközök megválasztása „roppant nehéz” — különösen ha figyelembe vesszük, hogy a megfelelő politikai intézmények, ha egyáltalán vannak ilyenek — a fejlődés biztosítására, „önmagukban nem elegendők.” Programja szükségképpen így sekélyesült pszeudo-utilitarizmusba; elérendőnek mindössze a „műveltség és jólét” fikcióval egyenlő célját jelölte meg. Gondolatainak így is megvolt az a haszna, hogy felhívta az olvasók figyelmét az európai látókör fontosságára és hiányára.

Irodalmi vonatkozásokban hasonló szándék vezette. Elve: „Irodalmunk és művészetünk minden ága csonka . . . törpe marad mindaddig . . . míg a külföldi irodalom alaposabb megismerése által ki nem emelkedünk . . . látókörünk korlátozottságából.”⁴¹ Erdélyi János — hasonlóképpen az *Értesítő*ben — ugyanezt a nézetet képviselte, Gyulai pedig bizonyára őtöle kölcsönözte ezt és igyekezett bele illeszteni alakulóban levő esztétikai rendszerébe.⁴² A hatás kellő időpontban érte: végre egy „nagyobb” munkába fogott, feltehetően Lévy József közvetítésével ekkortájt vállalta el Bajza József összegyűjtött munkáinak bírálatát.⁴³

Vállalkozása bizvást fejlődése határkövének tekinthető. Eddigi kritikusi jellemvonásaihoz: fel-felfortyanó dühéhez, érzelmekkel alig számoló tízes irodalomszeretetéhez (lásd 1850-

³⁹ Gyulai és a *Hölgyfutár* viszonyára lásd: leveleit Szilágyi Sándorhoz 1851. június 22-én és 1852. február 8-án, OSZK, kiadatlanok.

⁴⁰ Lásd az *Értesítő* *Egy-két szó bevezetésül* c. programcikkét (1852. február 3. — a tartalomjegyzék szerint Szilágyi Virgil írta).

⁴¹ Uo.

⁴² E. P. [Ember Pál – Erdélyi János] *Irodalmi levelek II. rész*, *Értesítő*, 1852. február 24.

⁴³ Bírálatát *Bajza összegyűjtött munkái* címen jelent meg az *Értesítő* 1852. május 1-i és a Budapesti Visszhang 1852. május 9-i számaiban. Lévy szerepére: örömmel értesültem Lévyától, hogy Ön egy Bajza-bírálaton dolgozik, (Szilágyi Virgil Gyulaihoz, 1852. február 12-én, OSZK, kiadatlan).

ből a *Szerelhangok*-at, *A Hölgyfutár poétái*-t, válaszát Nagy Ignácnak) most idomul műhelytanulmányaira alapozott céhbéli hangja. Kiállításának célja: az irodalmi népiességet átmenteni a múltból a jelenbe, elkülöníteni mind a megelőző nemzedék konzervatívabb irodalom-felfogásától, mindpedig ennek a jelenben mutatkozó fattyúhajtásaitól és legjobb képviselőit az európaiság igényére biztatni.

A megelőző nemzedék irodalom-felfogásától való elkülönülési szándéka régebbi keletű. Idézett szándéka: „rajzolnám azon irányt, hova a jelen törekszik” itt, Bajza-bírálatában realizálódik.

Horváth János figyelmeztet rá, hogy az effajta törekvés — kiváltképpen azért, mert egyidejűleg a nemzeti szellem megnyilatkozását keresi a múltban — Toldy Ferenc módszerével azonosítható.⁴⁴ De Gyulai Toldynak csak módszerét követi; amaz Vörösmarty-centrikusan vizsgálja az előzményeket, ő viszont a Petőfi—Arany-iskolából nőtt népnemzetiség érdekében rendszerezi a múltat. Gondolatkörének gyökerei valahová oda nyúlnak vissza, ahol Lévy és ő, egymástól függetlenül is, „fiatal irodalomnak”, „fiatal Magyarországnak” nevezték a maguk — kezdetben Szilágyi Sándor vállalkozásai köré csoportosult — szűkebb tábort; azokra az intelmekre, melyekkel Lévy a hozzájuk hasonló fiatalokat Arany János megbecsülésére buzdította; *Erdélyi úti benyomásai*-nak Arannyal foglalkozó részleteire; az általa oly nagyra tartott Kemény Zsigmond Arany iránt már ekkor megmutatkozott rokonszenvére és így tovább.⁴⁵

Bírálata irodalomtörténeti felkészültséggel teszi mérlegre Bajza lezártnak tartott életművét; helyesen állapítja meg, hogy annak legnagyobb értékei az *Auróra*, a Kritikai Lapok és az Athenæum elvszerű, szigorú szerkesztésében keresendők. Bajzát nem tartja ugyan magyar Lessingnek, mint egyik-másik korabeli méltatója, annyit azonban megállapít: legnagyobb kritikuskunk volt, még akkor is, ha munkássága „inkább tagadólagos” volt mintsem „tényleges”, művei pedig (főleg Az epigramma teóriája és A regényköltészetéről című) jobbára „viszonylagos értékűek”. A bírálat legnagyobb érdeme nem is az ilyen megjegyzésekben rejlik — ámbár a nemzedékváltás tekintetében ezeknek is nagy jelentősége van —, hanem a Bajza költészetéről és prózájáról írott részletekben.

Amit ebben dicsér: a Kölcseynél ugyancsak meglévő mély és önálló gondolatokat, a szép írásmódot, „mi szintén nagy dolog, mert az esztétikát éreztetni is szükség, s ide művészet kell, mihez tudósaink keveset értenek” — jómaga is megvalósítja. Mondatai kimértek, logikai és hangulati felépítésük a keserű egyszerűség hatását keltik. Tanácsait bizonyára személyes tapasztalatok alapján adja: le kell hajolni a nép élő nyelvéhez, tanulmányozni kell a nyelvszokásokat, függetlenül és szabad alkotó módjára; a többi a tehetség és az egyéni ízlés dolga. Ami viszont Bajza költészetét illeti (versírogató létére nézeteit szinte mind ide súríti), bővebb és tárgyyszerűbb tanácsokkal, megjegyzésekkel szolgál. Bevezetőül in medias res megállapítja, hogy Bajza verseinek aligha van közülük az általa helyesnek tartott irányzathoz. Szemére veti az elhallgatott költőnek, hogy példaképeitől, Goethetől és főleg Ludwig Uhlandtól a legfontosabbat, a nemzeti elem alkalmazását soha sem tanulta meg, költeményeinek ezért látja a legfőbb érdemét a formai műgondban, a dalszerűségben általában és a remiszcentiában. Szempontjai kétségtelenül jelené, azé a nemzeti irodalomé, mely népi eredetűnek tartja magát; Bajza korának és az azt megelőző évtizedek költőit, a közelmúlt korszak költészet-történeti főirányát is erről a nézőpontról ítéli meg: „Lerontattak az idegen istenek oltárai, melyek a görög és rómaiakét foglalták el (Bajzát is ide, a klasszicista költői iskola rombolói közé sorolja) áldozni kezdtünk a magyarok istenének, hitágazatunkká lőn: költészetünknek önmagából a *népnemzeti elem* alapján kell kifejlődni, hogy mint magyar emelkedhessék az európai színvonalig.” Jól jegyezzük meg: bírálatban először itt írja le a „népnemzeti” szót,

⁴⁴ Horváth János *Tanulmányok*, Bpest 1956. 8–9.

⁴⁵ Lásd Lévy Gyulaihoz 1851. július 3-án és 15-én; Gyulai Szász Károly püspökhöz 1850/51-ben, OSZK, kiadatlanok.

bár magát a fogalmat hallhatta, olvashatta eddig is, többek között Lévaytól, aki annak legelső, tudatos hangoztatói közé tartozik. Szavaiban egy új ízlésforma, egy új nemzedék öntudata cseng: „szakasztottunk a múlttal, mert ez irány a népnemzeti esztétikai, sőt philológiai elvekben is éles ellentétben áll a régi irodalommal.” Tanárként oktat (tekintettel az irodalomelméletben uralkodó zűrzavarra, nem alaptalanul), megmagyarázza: mit ért a népnemzetin, mely összetételnek egyik tagja, „a népi elem csak alap”, mégpedig „oly sok, hogy minden lehet belőle”. Mindenekfölött tévednek ugyanis azok, kik a népi elvből, „melynek széles körben uralkodó s éltető eszmének kellene lennie, valami szűk modort húznak húznának ki” — mint Vas Gereben teszi, aki csak „komédiázik a népivel”. Ennek ellensúlyozására ajánlja, hogy költészetünk emelkedjék az európai színvonalig, s „foglalja el helyét nem mint népköltészet, hanem mint egy nagy nemzet költészete”, aminek viszont előfeltétele: „legyünk inkább magyarok s kevésbé magyarok, mint eddig.”

Ugyan oda suhintott, ahová Arany János, aki a „kipusztult céhesek” örökébe tört epigonokat ostorozta, majd Lisznai Kálmánnak több, ezekben a hónapokban megjelent, részben gügyögő, részben hangutánzó versét gúnyolta, különösen a *Nyári éj* címűt.⁴⁶ Egymást kiegészítő magatartásuk a közeli jövőt: barátságukat és közös harcaikat vetíti előre; nyitányként előlegezi Gyulai hasonló gondolatait, kezdve a *Pünkösdi napján* c. elmélkedésében foglaltaktól (1853) a 60-as évek elején írott nagy bírálatokig, melyekkel egyaránt a „sajátos magyar” jelenségek ellen harcolt. Már itt meghirdeti utóbb egyik legtöbbet ismételt gondolatát: „A szép törvényei mindenütt ugyan azok, de nem a szellem, mi azoknak hangot ad.”⁴⁷ Megjegyzése kétségtelenül az objektív idealisták táborához láncolja és távolról sem váratlanul. Viola-bírálatának egyik gondolata: „az emberi szív — ez a költészet örök forrása — jó és rossz szenvedélyeivel, a magyar erényeivel, bűneivel” — pontosan körvonalazza, hogy mit ért „a szép törvényeit” meghatározó irodalom „forrásain”.⁴⁸

Nem szorul bizonyításra, hogy utóbbi gondolatának romantikus alapelve miképpen függ össze az emberi ’szív alapjaiban nemes indulataival’ — az erény és igazság ’egyetemes-emberi sóvárgásával’ és a mindkettőre alapozott költői igazságszolgáltatással.⁴⁹ Ezekre az összefüggésekre már *Fanni* című, 1851-es novellája is figyelmeztet. Éppen ezért, ha korainak tűnik is, utalnunk kell rá: 1851/52. tájáról vezetnek az egyelőre még gyér, talán csak helyelközzel kitapintható szálak a későbbi realizmus-viták felé, amikor Balzac helyett majd Thackerayt és Dickenst fogja választani.

*

Csak sajnálni lehet, hogy e biztató kezdet után ideiglenesen abba hagyta elméleti munkásságát. Ameddig ugyanis Bajza-cikkének második részén dolgozott (1852. április közepe táján), az Értesítő csődöt jelentett, majd híre járt, hogy új programmal és megváltozott tartalommal Budapesti Visszhang címen fog feltámadni. Az Értesítőt közönségünk részvétlensége ölte meg; messze volt még az idő, amikor tökéletesebb utódjára, a Budapesti Szemlére már legalább 500 előfizetőt lehetett felhajtani! A nagyobb baj azonban onnan adódott, hogy a Budapesti Visszhang még tisztázandó körülmények között Szilágyi Sándor, a többszörösen

⁴⁶ Lásd Arany János ŐM VI. köt., Bpest 1952. 21. és 219–20.

⁴⁷ Említett írása eredetileg a Szépirodalmi Lapok 1853. 40. sz.-ban jelent meg -g. jeggyel. — A tőle idézett tétel rokonítható Kemény Zsigmondéval „Az erkölcs alapeszméi, a bűn- és erényről általánosabb fogalmak, majd minden korban s majd minden társadalomban ugyanazok. Vannak, meg kell vallani, e tekintetben is némi kivételek...” — (ŐM X. kötet, Bpest. 1906. 270. és köv. lapok), melyről kimutatható, hogy nagyenyedi genezisű és Kőteles Sámuel *Az erkölcsi filozófia eleje* (Marosvásárhely 1817.) c. könyvére vezethető vissza.

⁴⁸ Viola, PN 1851. április 17-én.

⁴⁹ Idézhetnők akár 1873-as, az *Újabb magyar regényekre* c. írását is: „Vajon az esztétikának nem ugyan-az-e forrása, ami a költészetnek: a természet és az emberi szív? Nem innen meríti-e az esztétikus elveit, törvényeit, a költő pedig lelkesülését és erejét? Minden, ami ezzel ellenkezik, oly kevésbé esztétikai törvény, mint költői szépség. S ha a költő indokokat használ, melyek nem természetesek, összeütözéseket, katasztrófákat, melyek nem keltenek tragikai részvétet, ki a hibás az esztétika-e, mely semmi önkényt nem kíván a költőtől, vagy a költő, aki önkényesen oly eszközöket használ, amelyekkel nem érhetni célt?” (*Bírálatok*, Bpest, 1911. 122.).

megbukott, kétbalkezes szerkesztő irányítása alá került; Szilágyi Virgil, a valódi szerkesztő, rendszerint csak bosszankodott névrokona tevékenysége miatt.⁵⁰ Lévay József hiába fűzött szép reményeket a Budapesti Visszhang eltervezett népszerűségéhez, az Értesítőnél nagyobb példányszámához, a csetlő-botló Szilágyi Sándor maradék becsületét is eljátszani készült.⁵¹ Kapkodva szervezkedett és intézkedett, megjátszotta a felelős szerkesztő szerepét és ha pénzzel csábították (kora ifjúságától kezdve költekező ember volt), habozás nélkül dolgozott a klerikális-kormánypárti Családi Lapoknak is.⁵² Való igaz, hogy ameddig az Értesítőt „a tudomány és szépirodalomra nézve Kazinczy Gábor és ligája” akarta „organumául felhasználni” s ennek következtében ott „a legmagasabb követelésű, semmi kíméletet nem ismerő, rideg, lapidaris műkritika . . . ütötte fel főhadiszállását”, addig a Budapesti Visszhang „Szilágyi Sándor befolyása alá kerülve, a catoí szigorúságú férfiak, kik közt Székely József is, mint Shakespeare kommentátora tűntette ki magát, visszavonultak tőle”, s a bőrből kivetkezett Értesítő „fashionable dandyként . . . kezdte magát az élet, irodalom és művészet sikamlós szalónjaiban forgatni”⁵³.

Szilágyi Sándor 1850-esnek tűnő programmal lépett fel, az irodalom nemzetiségfenn tartó szerepéről fecsegett, ez pedig tekintettel az irodalmi életben mutatkozott kóros bajokra: az álnépies epigonok egyre nagyobb arányú térhódítására, a pajtáskodásra, önmagában üres szövirágnak hatott. „A magyar időszaki szépirodalom darab idő óta alig van néhány album által képviselve . . . az irodalom napi kérdései (hogyan mit ért, nem írja meg) semmi téren sem lőnek megvilágítva . . . Rég megszokott élvezetét a nővilág nélkülözé (ti. a szépirodalmi divatlapot.) Az irodalom tekintélyesebb férfiai méltó működési tért keveset találtak. A nemzetiség leghatalmasabb emelvényének, az irodalomnak egy ága hanyatlásnak indult” — írta magabiztosan, de érezte gyengeségét és megkérdezte Gyulaitól: szerkeszteni-e a kritikai rovatot? Gyulai joggal fázott a munkától (közel 400 km-re volt Pesttől), végül is elvállalta, hogy Arany *Nagyidai cigányait*, Tompa regéit és Lisznyai *Palóc-dalait* ismertetni fogja. Utóbb azonban nem kapta meg a bírálendő könyveket, kritikák írása helyett tárca-levelek kidolgozásába fogott.⁵⁴ Kemény Zsigmondhoz hasonlóan (lásd *A szív örvényeit*, a *Ködképek a kedély láthatárán* c. novellát) azzal próbálkozott, hogy „nőknek írván” foglalkozzék a magyar társasélettel; *Levelek egy nőhez* c. sorozatával égető sorskérdések tárgyalásába kezdett, nem pedig ahhoz — mint Papp Ferenc gondolja, hogy „a közönséget szórakoztassa.”⁵⁵ Avagy minek tulajdonítsuk efajta vallomásait: „nem rég egy jó barátom [Pákh], kinek betegen is jobb kedve van, mint nekem egészséges koromban, ezt írta nekem Pestről: irodalom nincs, író nincs, közönség nincs, ezzel készen vagyunk, akár meg is esküszöm rá, hogy nem lesz belőlünk semmi” — melyet nyomban azzal toldott meg: „Mondhatjuk rá, beteg ember epéje, s igaz lehet. Közelebb-ről rossz kedvemben egy költeményt írtam, melynek végsorai így hangzanak:

E hiu füst csak könnyet csal szemembe,
Lassan-lassan kialszik már a láng,
Együnk, igyunk, mulassunk és nevezzünk,
S feledjük el, hogy magyarok valánk.”⁵⁶

„Mondhatjuk rá” — fűzte hozzá, hogy „lehet”, de „engedjen meg nekem mégis annyit a nő-olvasó, hogy mindezekben van valami igaz, s *jaj nekünk, ha* a valami idővel sok lesz!”

⁵⁰ Szilágyi Virgil Gyulaihoz, 1852. augusztus 23. OSZK, kiadatlan.

⁵¹ Lévay Gyulaihoz 1852. május 24-én, DRTK, kiadatlan.

⁵² Szilágyi Sándor aláírt cikkeit a Családi Lapok több számában olvashatni.

⁵³ *Szépirodalmunk a forradalom után* c. név nélkül megjelent cikkből; PN 1852. október 17.

⁵⁴ Szilágyi Sándorhoz 1852. április 14-én, május 1-én, a „dolgozat helyett csak leveletem veszed” kezdetűben [június 3-án], „Az iránycikk rovataiba itt küldöm” kezdetűben [június 3. után], az „Itt küldök egy cikket” kezdetűben [június 3. után], június 19-én; Lévay Gyulaihoz 1852. június 18-án. OSZK és DRTK, kiadatlanok. — Tárca-levelei; *Levelek egy nőhez* címen (név nélkül, de a tartalomjegyzék neki tulajdonítja) ezt tartalmuk is igazolja), Budapesti Visszhang 1852. július 17. és október 24.

⁵⁵ Papp Ferenc, im. 242.

⁵⁶ Pákh 1852. július 27-i leveléből (Ny 1910. 1554.) idéz. — Nevezett költeményét — tudunkkal — soha sem írta meg: az idézett versszak autográf kézírata a fentebb említett vázlatkönyvében is olvasható.

Nemcsak ő volt borongós hangulatban. Szilágyi Virgil felkiáltása: „Mi kevesen akarják érteni irodalmunk létkérdésének nyomatékát! Nemzeti irodalom nélkül lehet népség, lehetnek külön ajkú népcsoportok, de nemzetiségről szó sem lehet” — süket fülekre talált. A Pesti Napló is hiába írta, hogy a Petőfi-epigonok, „Ezen verselő had par excellence Petőfi iskolájának szereti magát képzelni és nevezni, holott, ha Petőfi, mint mester valódiilag közéjük léphetne, szétverné őket, mint hajdan szétverettek azok, akik vásárt ütöttek vala a templomban” — a Szilágyi Sándor befolyása alá került Budapesti Visszhang fennen hirdette: Szelestey bátran sorolható a fölönt dalmokok közé!⁵⁷

Hasonló önellentmondások mutatkoztak a politikában is. A birodalom új berendezéséről szóló alapelvek fokozatos érvényesülése; a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló egyébként méltányos és történelmileg szükségszerű, ám nemzeti önállótlanságunk és az európai hatalmi egyensúlyból következően tragédiát előlegező bécsi rendelkezések nyomán a magyar nemzetiség mindinkább nemesi irányítás alá kerülő ügye veszendőnek látszott.⁵⁸ Gyulai, hogy hitéből megmentse ami menthető, Kemény és Kazinczy Gábor, részben pedig Teleki Domokos hatására végérvényesen a történelmi jog álláspontjára helyezkedett és közben Kemény Zsigmond nyomán arról elmélkedett: hátha utoljára találkozik a magyarság a „vén Sybillával”, ki „vészsíjósán utolsó könyvével kínál?” — „Visszautasítjuk-e, megbírjuk-e árát, érteni fogjuk-e rejtelmét?”⁵⁹ Nyomott kedélyállapotban élt; élete egyéb eseményei: hogy egy-két németre fordítandó verse a Magyarországon is jó hírnek örvendett göttingai esztétának, Hammersennek is tetszett, vándorszínész bátyjának alaptalan falálhíre, alig befolyásolták lelkivilágát, s ha igen, bánatát növelték. Űres óriában töprengett, gyermekverseket írt és fordítgatott Gáspár János tankönyvei számára, esztétikusokat, főleg németeket olvasott.⁶⁰

Ezekben a hetekben tudta meg, hogy kenyéradói Gyömrőre majd Pestre készülnek. Felszabadultan várta az utazás napját; egyetlen vágy fűtötte: mielőbb visszakerülni a fővárosba. November 22-én, Telekiékkel együtt érkezett Gyömrőre, honnan első útja Pestre, Pákh Alberthez, a Szépirodalmi Lapok leendő szerkesztőjéhez vezetett.

⁵⁷ Szilágyi V. cikke *Néhány szó tájékozással* címen a Budapesti Visszhangban jelent meg, 1852. július 10-én. — A PN cikke: *Szépirodalmunk a forradalom után*, 1852. október 17. — Szelesteyvel a Bpi Vhang 1852. november 14-én foglalkozott.

⁵⁸ E fejlemények erdélyi visszhangjáról: *Erdélyi levelek*, PN 1852. július 28-i, szeptember 22-i és október 16-i szám.

⁵⁹ A fentebb említett *Levelek egy nőhez* c. sorozat II. részéből. Ekkori lelkiállapotára lásd még *Gernyeszege* c. versét; Budapesti Szemle, 1900. (CCCLXXXI. sz.) 282–83. Kötetben még nem jelent meg.

⁶⁰ Hammsen véleményére: Kertbeny Károly Gyulaihoz 1852. január 10; gyermekverseire: 1852. május 3-án, Gáspár Jánoshoz írott levele; esztétikai olvasmányaira, főleg G. Gervinus Shakespeare-kommentárjaira: Lévy Gyulaihoz 1852. április 29-én, május 24-én és június 18-án. — Szilágyi Sándorhoz 1852. május 15-én. OSZK és RTA Kolozsvári Tört. Levéltára, kiadatlanok. Ez utóbbinak egyes részei nycn tatásban is Bpesti Szle 1917. 223–24.

KLANICZAY TIBOR

A MAGYAR KÉSŐRENEZÁNSZ PROBLÉMÁI

(STOICIZMUS ÉS MANIERIZMUS)*

A magyar későreneszánsz kora a XVII. század első harmada. A magyar művelődés és irodalom igen bonyolult, összetett, átmeneti periódusa ez, amelyben a reneszánsz és humanizmus utolsó nagy eredményei mellett már az ellenreformáció is hódít, s ennek nyomában megjelennek a barokk kultúra és irodalom első nyomai is. A magyar későreneszánsz számos problémájából egy ideológiai és egy művészeti kérdést kívánok kiragadni: a stoicizmust és a manierizmust, mivel véleményem szerint ezek kulcskérdések, melyeken keresztül a kor legfontosabb irodalom- és művelődéstörténeti problémáit meg lehet közelíteni.

I.

A stoikus filozófia, illetve a római kor stoikus íróinak a hatása, tanításaik felújítása és befogadása — miként Európa-szerte — szinte a reneszánsz egész korszaka alatt megfigyelhető Magyarországon. A XV. század végén a hatalomból kiszorított, belső emigrációba kényszerített Váradi Péter kalocsai érsek nagyértékű humanista epistoláiban találunk először határozott stoikus nézeteket; 1522-ben pedig egy magyarországi filológus Matthaues Fortunatus már a „princeps bonarum litterarum”-mal, Erasmussal kél versenyre — nem sikertelenül — Seneca *Quaestiones naturales*-ének kiadásával.¹ Erasmus hatása, mely a XVI. századi Magyarországon hatalmas méretű volt, a stoikus írók és tanok népszerűségét is nagyban növelte,² s a stoikus etika számos elemét a magyar reformátorok is magukévá tették. A *Dicta Catonis* elnevezésű vulgarizált stoikus erkölcs-tanító gyűjtemény 1539. óta, Epiktetos *Enchiridion*-ja pedig 1585. óta Magyarországon is megjelenik, eleinte csak latinul, de az előbbi 1591-ben már magyar nyelven is.³ Mindezek a jelenségek, — melyek számát tovább szaporíthatnók — nem jelentik azonban azt, mintha a XVI. század vége előtt stoikus irányról lehetne beszélni Magyarországon. Csupán sporadikus mozzanatokról van szó, melyek nem alkotnak rendszert, hanem más filozófiai, vagy vallási irányokkal összefonódva, azok elemeiként jelentkeznek. De egészen Justus Lipsius fellépéséig nem lehet újstoikus irányról beszélni Európa más országaiban sem. Miként legutóbb Gerhard Oestreich találóan megállapította, Lipsiusig csak egy látens

* Ez a tanulmány egy külföldi kongresszusra készült, ezért fokozottan törekszik az európai fejlődés problémáihoz kapcsolódni, másrészt a magyar történelmet és irodalmat kevésbé ismerő külföldi olvasóra gondolva olyan tájékoztatásokat is megad, melyek egyébként nem lennének feltétlenül szükségesek.

¹ Petri de Warda... Epistolae. Pozsony—Kassa 1776.; Gerézdi Rabán: *Egy magyar humanista: Váradi Péter*. Magyarságtud: 1942. 536—7.; Uő. Aldus Manutius magyar barátai. MKsz. 1945. 84—98.

² Trencsényi-Waldapfel Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Bp. 1941.

³ Turóczi-Trostler József: *Keresztény Seneca*. ÉPhK 1937. 33—7.

stoicizmus van, melyet a nagy németalföldi humanista kovácsolt világnézeti rendszerré.⁴ Meghatározott stoikus irányról Magyarországon is csak az 1590-es évektől kezdve beszélhetünk, amikor egyre többen megismerkednek Justus Lipsius munkáival és tanításait, illetve annak bizonyos elemeit magukévá, világnézetükké teszik.

Justus Lipsius magyar barátainak, ismerőinek, és magyarországi népszerűségének vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni munkásságának három jól elkülönülő szakaszát. Az első az Európában utazgató, majd Jénában megtelepedő fiatal filológusé, a második a forradalmát és szabadságharcát vívó Hollandia szellemi centrumának, a leydeni egyetemnek nagyhirű tanáré (1579—1591), végül a harmadik a spanyol—jezsuita reakcióhoz pártoló, katolizált löweni professzoré.⁵

Újstoikus gondolatrendszere a leydeni évek terméke s az 1584-ben megjelent *De constantia* tekinthető a későhumanizmus e nagyhatású iránya zászlóbontásának. Ez a könyv, a leydeni korszak két további fontos munkájával, a *Politicorum, sive civilis doctrinae libri*-vel (1589) és levelei első gyűjteményes kiadásaival együtt, a németalföldi polgárháború és a vallási küzdelmek szülötte. Lipsius támaszt keres bennük önmaga és embertársai számára a viharos időkben való helytállásra, az emberi méltóság megőrzésére, mivel ezt a biztonságot nem tudta szilárdan a történelmi haladás, a németalföldi forradalom oldalán megtalálni. A spanyolok és a délnémetalföldi reakció elől ő maga is menekülni kényyszerült, de északon nem az igaz ügyet, a jövő útját, hanem csak a pusztító polgárháború másik pólusát látta, és végeredményben nem tudta eldönteni, hova is tartozik tulajdonképpen. Ezért dolgozta ki elméletét a „constantia”-ról, mely egy erkölcsileg megalapozott életenergia, az ember belső függetlenségét és morális erejét biztosító ellenállóerő a külvilág szorongató, gyötrő hatásai, nyomása ellen. Ez a stoikus „constantia”-fogalom keresztény vallásos tartalmú, de nem konfesszionális, az embert nemcsak a politikai küzdelmektől, hanem a felekezeti harcoktól és az egyházi dogmáktól is segít távol tartani.⁶ Míg az egyes embert, az ország polgárait Lipsius ezzel türelemre, bensőleg helytállásra, de a társadalomban engedelmességre tanítja, addig — ezzel teljes összhangban — *Politica*-ját a fejedelmek, államférfiak és politikusok kézikönyvének szánja. Politikai tanításainak lényege a békére való törekvés, a meglevő körülményekkel való megalkuvás alapján; ami az adott társadalmi osztályviszonyok konzerválását, és a politikai ellentétek elsímitását jelenti. Miként Lipsius etikája nem ad helyt a lélek igazi konfliktusainak, hanem azok elkendőzésére törekszik, ugyanúgy a lipsiusi politika a társadalmi és politikai ellentéteket hivatott befedni, s ezáltal biztosítani mind az egyén belső, mind a társadalom külső békéjét. Justus Lipsius e műveinek hallatlanul gyors elterjedését és európai népszerűségét az tette lehetővé, hogy általános igény volt ekkor a nehézségek és az állásfoglalás előli menekülésnek, kitérésnek az elméletére, a mindenfelé dúló társadalmi, politikai és vallási küzdelmeknek valamilyen kompromisszummal való befejezésére, vagy ha ez nem lehetséges, akkor legalább egy olyan ideológiára, mely az egyes ember számára lehetségessé teszi a csapások elviselését, anélkül, hogy a humanizmus alapvető eszményeit teljesen fel kellene adnia.

Egy ilyen kompromisszum azonban mindig csak ideig-óráig lehetséges, mert előbb-utóbb két oldalról is támadásokkal kell szembenézni, s két ellentétes álláspont egyidejű nyomását kell elszenvedni. A hön áhitott biztonságérzet így hamar a legnagyobb bizonytalanságba vált át és az ember a látszólag erősebb karjaiba sodródik, a megalkuváson át az áruházig jut el. Erre a legjobb példát maga Justus Lipsius szolgáltatja, aki nem bírván elszenvedni

⁴ Gerhard Oestreich: *Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates*. Historische Zeitschrift (München) 1956. 35.

⁵ Justus Lipsius művei: *Opera omnia* I—IV. Vesaliae 1675. — A legújabb szakirodalom: J. L. Saunders: *Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism*. New York 1955.; G. Oestreich i. m. Historische Zeitschrift 1956. 31—78.

⁶ Vö. G. Oestreich i. m. 35—6.

felemás helyzetét, 1591-ben katolizált és visszatért a spanyol király hűségére. Stoikus nézeteihez ezután sem lett hűtlen, de törekvése most már kizárólag a stoikus filozófia és a katolikus tanítás összeegyeztetésére irányul; ennek eredménye az élete végén megjelenő *Manuductio ad stoicam philosophiam* (1604) és a *Physiologia stoicorum* (1604). Ezzel voltaképpen saját nagy vívmányát is felszámolta és a katolikus-jezsuita propaganda eszközévé tette, hiszen a „constantia”-val felvértezett stoikus bölcs a kései Lipsius szerint voltaképpen azonos a jó keresztény fogalmával.⁷

Lipsius mindhárom periódusának sok köze van Magyarországhoz. A fiatal tehetséges filológust a többnyire Németországban és Ausztriában élő legnagyobb magyar humanisták, így Zsámboki János és Dudith András is barátjukká fogadták és támogatták.⁸ A kései katolikus Lipsius tanításait pedig a XVII. század közepe óta a jezsuiták terjesztették, s tevékenységük nyomán a magyar barokk irodalomnak egy gazdag keresztény-stoikus ága bontakozott ki melyről Túróczi—Trostler József nyújtott maradandó értékű összefoglalást.⁹ Én most Lipsius élete középső és legértékesebb szakaszának, s ekkor írt műveinek magyarországi visszhangjával fogok foglalkozni, melyet a magyar kutatás meglehetősen elhanyagolt. Az írók, politikusok, költők széles csoportjával fogunk találkozni, akik nemcsak az irodalomban és művelődésben, de a magyar politikában is igen nagy szerepet tölthettek be. Stoikus nézeteik kizárólag Lipsius leydeni műveire épülnek és a kései lőweni tanárhoz, a jezsuiták barátjához semmi közük. E csoport munkásságával érdemben egyedül Wittman Tibor nemrég megjelent tanulmánya foglalkozott, de csak egy részkérdésre, az államelméletre korlátozva figyelmét.¹⁰

II.

A stoikus Justus Lipsius magyarországi ismeretéről 1589-ből van az első adatunk. Forgách Mihály, egy fiatal humanista műveltségű főúr,^{10a} levéllel kereste fel a nagy leydeni professzort és kérte, hogy tanácsokkal lássa el az életben követendő magatartásra nézve. Lipsius 1589. június 9-én válaszolt, csodálkozásának és örömének adva kifejezést, hogy Mars nemzete, a magyar nép, Pallas ivadékait sem nélkülözi és kijelenti, hogy ha a nemesek közül sokan követnék példáját, békésebb korszak következne. Legfőbb tanácsként ezt írja: „elsőnek foglalkozzál az irodalom és a bölcsesség tanulmányozásával, majd azután a haza ügyeivel, s tedd ezáltal nyilvánvalóvá mekkora különbség van a tanult és művelt nemesek és amazok között, akik nem dicsekedhetnek más kiválósággal, mint az őseikével.”¹¹ A humanista „vera nobilitas” elvének e hangoztatása után, éppen megjelenő művére (a *Politica*-ra) utal, melyet az állam vezetői számára ír, miután a nemesek feladata az uralkodás és a parancsolás, a népe pedig az engedelmesség. A levélben foglaltak nemcsak a fiatal Forgách, de sok más főúr és nemes számára is amolyan normává lettek. Lipsius levelét sokan megismerhették epistolariumának kiadásából, s népszerűségére jellemző, hogy Bocatius János, a századforduló legismertebb magyarországi latin költője, versbe is átköltötte.¹²

1592-ből, a magyar Lipsius-tanítványok legjelesebbjének, egyben a magyar későreneszansz legjobb költőjének, a fiatal Rimay Jánosnak leveléből már a németalföldi mester

⁷ Vö. J. L. Saunders i. m. 85.

⁸ Vargha Anna: *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Bp. 1942. 31—44.

⁹ I. m. 40—72.

¹⁰ Wittman Tibor: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz*. J. Lipsius, FK 1957. 53—66.

^{10a} Forgáchról, s a kor egy másik — még nagyobb — gondolkodójával, Giordano Brunoval való kapcsolatáról lásd: Koltay Kastner Jenő: *Giordano Bruno a magyar irodalomban*. It 1950. 102.: Uő. *Amici, nemici e studiosi di Giordano Bruno in Ungheria*. Rivista di Filosofia XLII, 1951, fasc. 3. — kny. 9—12.

¹¹ „te litteratum ac Sapientiae studiis primum, mox patriae trade: palam facturus, quantum intersit inter doctos cultosque Nobiles, et istos, qui nihil lucis habent nisi a luce majorum.” Kiadva: *Opera omnia* II, 197. — Vö. Vargha Anna i. m. 45—6.

¹² M. Ioannis Bocatii Hungaridos libri poematum V. Bártfa 1599. 292—4.

kiterjedt kultuszáról olvashatunk.¹³ Ez a levél arra is fényt derít, mi vonzotta a humanista műveltségű magyar főurakat és nemeseket Lipsiushoz. Egyrészt a tudásszomj, a nagy tudással való szellemi kapcsolat vársza: „Az én fő óhajom ebben az életben, — írja neki — hogy, megismerkedjem oly férfiakkal, akik valami fényt árasztanak szellemükkel és írásaikkal, akiknek számában te a legmagasabban állasz, s ezért joggal ölelem fel szeretetedet és becslőm igen nagyra.”¹⁴ Másrészt életkörülményei juttatták el a stoikus gondolkodóhoz, mert a török miatt lakóhelyéről elűzve és vagyonától megfosztva, Lipsius válogatott leveleinek első centuriája segítette hozzá, hogy a világi és testi javak helyett a lelkiekkel pótolja a nemesi mivoltában esett kárt. A *Centuria* azután — folytatja — felgyújtotta benne a *De constantia* megismerésének állhatatos kívánságát, és sikerült is azt nemsokára a kor egyik tekintélyes magyar főuratól, Melith Istvántól, („summo litteratorum fautore”) a *Politica*-val együtt megkapnia. Ettől kezdve úgy érzi, hogy egész életét neki, Lipsiusnak köszönheti. Kiderül Rimay leveléből, hogy jól van értesülve a *Politica* körül zajló vitákról, a Lipsiust ért támadásokról; mindez — három évvel a könyv megjelenése után — arról tanuskodik, hogy Justus Lipsius magyarországi recepciója igen gyorsan ment végbe. Ezt bizonyítja híveinek növekvő száma is. A már említett Forgách Mihályon és Melith Istvánon kívül Rimay még Forgách Imrét, az előbbinek nagybátyját és a strassburgi tanulmányairól éppen hazatért Révai Péter grófort említi mint „a mi csoportunkból” valókat. A fiatal magyar író végül részletesen beszámol mesterének a magyarországi török harcok legfrissebb eseményeiről, úgy érezve, hogy hazafias missziót teljesít, ha a tudós világ fejedelmét hazája állapotáról informálja.

Ha a stoikus Justus Lipsius első magyar híveinek névsorát nézzük, csupa főurral találkozunk, kivéve a nemes Rimayt, aki azonban többnyire a legnagyobb főnemesi családok szolgálatában állt; és a polgár Bocatius Jánost, ezidőtájt perjeri iskolaigazgatót, aki viszont a főurak állandó támogatását élvezte, s segítségével később Kassa polgármestere lesz és nemesi rangot is kap.¹⁵ Magyarországon tehát a főúri osztály volt a legérzékenyebb Lipsius tanításaira, melyek eredetileg a nyugateurópai polgári fejlődés talaján keletkeztek. De miként a gazdag patricius polgárságot, illetve ennek bizonyos válságát és ingadozását képviselő s kifejező Lipsius a maga újstoikus filozófiájával e válságból keresett valami látszólagos kivezető utat, ugyanígy — más, elmaradottabb társadalmi körülmények közepette — Magyarországon a főnemesség a stoicizmusban szintén megtalálta a maga megalkuvásra hajló válságideológiáját. Egyébként gyakori tünet, hogy egyes jelenségek és irányzatok, melyek a nyugat- és déleuropai országokban a polgári fejlődés eredményei és a polgári osztályérdekek kifejezői, Magyarországon a feudális fejlődés bizonyos szakaszához kapcsolódnak.

A századforduló évtizedeinek magyar főurai a XVI. század derekán vetették meg gazdagságuk, őríási vagyonuk alapját. A középkori magyar birodalom összeomlása, a török hódítás kezdete (1526) és Erdély különválása óta évtizedekig általános zűrzavar volt az országban, mely lehetővé tette, hogy új családok törjenek az élre és rövid idő alatt hatalmas birtokok uraivá váljanak. A birtokszerzés eszköze ekkor a nyílt rablás, az egyházi vagyon szekularizációja, az ellenkirályok közötti manőverezés. De ugyanezek a főurak egyúttal küzdenek a török hódítók ellen is, s nem egy közülük páratlan hősségről tesz tanúságot. Birtokaik érdekében mindenki ellen harcolnak, erkölcsi gátlásaik nincsenek, nem a stoikusok, hanem Machiavelli műveit hordják a zsebükben. Nemcsak a vagyonra, hanem az új reneszánsz műveltségre is mohón rávetik magukat; nemcsak felhalmozni akarják a gazdagságot,

¹³ Kiadva: P. Burmann: *Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptarum*. Leyden 1727. I. 619.; Vargha Anna i. m. 121—7.; Eckhardt Sándor: *Rimay János összes művei*. Bp. 1955. 223—6.

¹⁴ „Praecipuum mihi votum in hac vita innotescere viris, qui claritatis aliquid habent ab ingenio et scriptis, quorum in numero cum tu maxime sis eminentissimum, jure amorem tuum ambio.”

¹⁵ Janson Vilmos: *Bocatius János élete és munkái*. Br. 1918.

hanem azt magas színvonalon élvezni is. Közülük került ki, ezt a féktelen típust képviseli a magyar reneszánsz legnagyobb költője, Balassi Bálint is.

A század végére azonban a viszonyok már megváltoztak, a fejedelmi hatalom Magyarországon is és Erdélyben is megszilárdult, a rablólovagok kora lejárt. A konszolidáltabb viszonyok között élő új nemzedék már nem rablással, hanem jobb és célszerűbb termeléssel; nem a parasztok brutális kifosztása útján, hanem törvényes és patriarkális keretek között történő, de egyre tervszerűbb és kiméletlenebb kizsákmányolással igyekszik vagyonát tovább növelni. A XVI. század viharáiban nagy modern árutermelő gazdaságok alakultak ki, major-sági gazdálkodással, a főurak által irányított kiterjedt kereskedelemmel, s ennek további fejlődéséhez, virágzásához békére és biztonságra van szükség. Ezt fenyegette veszély 1590 táján. Rimay János találón írja említett levelében, hogy az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban. Újabb nagy török háború árnya fenyeget, s Rimay éppen ennek első jeleiről számol be riadtan mesterének. Az új török háború persze csak a főurak egy része szemében volt aggasztó; sokan, s eleinte a többség, nagy győzelmeket s a töröktől régen elfoglalt területeik visszaszerzését remélte. Jellemző, hogy az első Lipsius-rajongók éppen olyanokból tevődtek össze, akik távol voltak a katonai, vitézi életől, pedig ekkor még ez volt az általános életforma a magyar főúri-nemesi körökben.

Az ún. tizenötéves háború 1593-ban az általános reménykedés jegyében indult, s az első idők a keresztény fegyverek győzelmét hozták. Változatos események után azonban egyre inkább a nagy vereségek, kudarcok jellemezték ezt a háborút, s közben a portyázó török és tatár csapatok az ország meg nem szállt részeit is kifosztották, felperzselték. De nemcsak az ellenség, hanem a segítség, a császári csapatok is versengve rabolták az országot, s egyre engesztelhetlenebb gyűlölet kezdett kifejlődni a magyar és az idegen katonaság között. Sokaknak eszébe juthatott ekkor, amit Lipsius írt a külföldi csapatokról *Politica*-jában. Ő kerülendőnek tartja ezeket, s legfeljebb kisebb mértékben segítségképpen látja őket hasznosaknak. Magyarországon viszont ekkor idegen kézben volt a legfelsőbb katonai vezetés is, mely az országot nem megvédeni, vagy felszabadítani akarta, hanem csak hadszíntérnek tekintette a bécsi politikai törekvések érdekében. Azok a magyar főnemesek, akik még a török—magyar harcok veteránjai közül kerültek ki, s izzig-vérig katonák voltak, egymás után haltak meg a háború éveit alatt, mint Homonnay István, Zrínyi György, Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, a győri hős. A költő Balassi Bálint és öccse Ferenc pedig még a háború elején harcban veszítették életüket. A többiek vagy eleve nem szívesen katonáskodtak, vagy az idegen vezetés miatt kiábrándulva, mellőzve, visszavonultak.

Mindezt betetőzték Rudolf császárnak és kormányának erősödő abszolutisztikus tendenciái. Bécs régóta arra törekedett, hogy a magyar királyságot mennél jobban bekebelezze a Habsburg-birodalomba. A tizenötéves háború során, amikor az országban a császári katonaság volt a korlátlan úr, kiváló alkalom nyílt erre. Khlesl bíboros irányításával, támaszkodva a Habsburg-uralomnak elkötelezett magyar katolikus főpapságra, egyre határozottabb törekvések indultak a magyar főnemesség gazdasági és politikai hatalmának megtörésére, mivel az ország teljes alávetésének elsősorban ők álltak útjában. Egymás után indítottak hamis pöröket a legnagyobb birtokosok ellen, hogy ürügyet találhassanak birtokaik kisajátítására, őket magukat menekülésre kényszerítve. Nemcsak a politikai és katonai vezetésből szorult ki a magyar főnemesség jelentős része, nemcsak újabb területeket nem tudott szerezni, de meglévő gazdasági bázisa is végveszélybe került, és egyelőre semmi megoldást nem láthatott. S mivel a Habsburg hatalom a katolikus ellenreformációra épített s azt minden erejével támogatta, a túlnyomó többségben protestáns uralkodóosztály, vallásában is fenyegetve volt.

Ilyen körülmények között valóságos gyógyító irként hatott a lipsiusi stoicizmus, melyet ugyis sokan ismertek már. A humanista kultúra ekkorra már sokkal jobban áthatotta a magyar nemességet; semhogya a vallás pusztán, önmagában elég támaszt adhatott volna s ezért

akadálytalanul áramolhatott be ezekben az években a lelkekbe a *De constantia* tanítása. Soha sem volt még ennyire szükség a „constantia”-ra, azaz az állhatatosságra, mint ekkor. Nem csodálható, hogy a stoicizmus rohamos terjedésének lehetünk tanúi az 1590-es években és az 1600-as évek elején.

Nincs itt arra lehetőség, hogy teljes mélységében és kiterjedtségében bemutassam az újstoicizmus szerteáramlását. Csupán néhány jelentős képviselőjének az említésére szorítkozom. Az idősebb nemzedék tagjait, az 1594-ben meghalt Balassi Bálint kortársait kell előbb említeni. Ők nem ifjúi hévvel, a világnézeti és műveltségi tájékozódás során, hanem idősebb korukra, a rájuk nehezedő gondok, az üldöztetés, az elszigeteltség folytán lettek a stoicizmus hívei. Nem is biztos, hogy közvetlenül Justus Lipsius műveinek ismeretére támaszkodtak, lehet, hogy csak a magyar Lipsius-tanítványok közvetítették a „constantia” eszményét hozzájuk. Ezek között kell említenünk Ecsedi Báthory István országbíró, aki Kelet-Magyarországon szinte egy tartománynak beillő területet mondhatott magáénak.¹⁶ Buzgó kálvinista, az egyházi irodalom, az 1590-ben megjelent első teljes bibliafordítás nagy mecénása, akinek ecsedi várában a humanista műveltség is otthonra talált. Ő maga csak vallásos műveket írt, s a század végéig nincs semmi nyoma, hogy a stoicizmussal kapcsolatban lenne. Legjelentősebb írásában, az 1600-as évek elején befejezett subjektív hangú és lírai önvallomás-jellegű imádságyűjteményében azonban már találkozunk a stoikus eszmék hatásával.¹⁷ A közélettől visszavonuló, elmélkedő, kontemplatív hajlamú főúr egyébként is szinte predestinálva volt az újstoicizmus befogadására; s ha tekintetbe vesszük, hogy a Lipsius műveit kölcsönző, már említett Melith István közeli rokona, a legmozgékonyabb Lipsius-rajongó Rimay János pedig egy ideig a titkára volt, akkor ezt még inkább természetesnek tekinthetjük.¹⁸ Mikor pedig 1603-ban udvarába került prédikátornak a buzgó stoikus Ceglédi János, Ecsed a magyarországi stoicizmus egyik fészkevé vált, s ezt a jellegét Báthory halála (1605) után is évtizedekig megőrizte. A kor egy másik nagyhatalmú és az egyik legfejlettebb gazdasággal rendelkező főúr, Illésházy Istvánt az üldöztetés hozta közel a stoicizmushoz. Éppen ő volt az első a Rudolf udvara által megtámadott és perbefogott főurak sorában, s 1603-ban sikerült is őt fej- és jószágvesztésre ítéltetni.¹⁹ Az ítélet elől Lengyelországba menekülve írta a magyar reneszánsz líra egyik kiemelkedő alkotását, melynek címül is egy ismert stoikus jelmondatot választott: *Ferendum et sperandum*.²⁰ Ez a vers a lipsiusi „constantia” egyik legszebb írái kifejeződése a magyar irodalomban. Nincsenek ugyan közvetlen adataink a XVII. század eleji magyar politikában rövidesen oly nagy szerepet játszó, s a legfényesebb főúri reneszánsz-udvart fenntartó Thurzó Györgynek a stoicizmussal való szorosabb kapcsolatáról, de nem lehet véletlen, hogy Rimay János az 1600-as évek elején az ő szolgálatába szegődött, s Lipsius szellemében levelezett vele.²¹

Az eddig említettek elsősorban politikusok, akiket az újstoicizmus szelleme megérintett. Az igazi képviselői ennek az irányynak a már bemutatott Forgách Mihály, Révai Péter, Rimay, Bocatius mellett, az ő kortársaik és barátaik. Köztük van Kátai Mihály gazdag középnemes, aki Melith István környezetéhez tartozott annak haláláig, s Bocatiushoz is kapcsolatok fűtek és akit Rimay 1595-ben Forgách Mihály és Révai Péter mellett Pallas egyik legkitűnőbb magyar ivadékanak nevezett.²² Melith István neveltje volt Petki János is, az erdélyi stoikusok legjelesebbike, a magyar késő reneszánsz költészet egyik közepes színvonalú, de érdekes

¹⁶ RMKT XVII. 1., 574—9.

¹⁷ Részleteit kiadta: Toldy Ferenc: *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. Bp. 1869.

¹⁸ Keserű Bálint: *Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához*. Acta Univ. Szegediensis. Sectio Litt. 1958. 46—8.

¹⁹ Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp. 1883.

²⁰ Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint utóélete*. ItK 1955. 419—25.; RMTK XVII. 1., 354—6., 611—4.

²¹ Rimay id. kiad. 231—3.

alakja ; szoros barátság fűzte őt Kátaihoz.²³ Az ő körükhöz tartozott Petki sógora az alacsony sorból a főnemesi osztályba feltörő Péchi Simon, aki később a szombatosok vezetője lett.²⁴ Az újstoikus eszmék híve egy katolikus főpap, Náprági Demeter is, aki — bár fontos pozíciókat töltött be a Habsburg-udvarnál, s egészen a kalocsai érseki székhöz emelkedett, — elkülönült a magas klérusnak az ellenreformációt erőltető, jezsuitákra építő túrelmetlen többségétől. Rimay Erdélyben ismerkedett meg vele az 1590-es években s egyik hozzá intézett ékes retorikával írott levelében a lipsiusi filozófia szellemében panaszolja el bajait, barátja megértésére számítva, hiszen mindketten „ugyanazon egy orvosnak és bajnoknak Epictetusnak írásával is gyamolgatjuk életünket és reménységünket”.²⁵

A nevek további felsorolása helyett még arra utalok, hogy a stoikus eszme hatását a századforduló éveinek szinte minden főúri-nemesi eredetű irodalmi munkájában felismerhetjük, s alig találunk olyan korabeli főúri, vagy nemesi könyvtárt, melyből Justus Lipsius művei és a római stoikus írók hiányoznának. Bátran mondhatjuk, hogy az újstoicizmusban a magyar feudális uralkodóosztály nagy része a számára megfelelő ideológiát találta meg és tette magáévá a XVII. század legelején. Lényegében ehhez az osztályhoz kapcsolódik a legfejlettebb városok patricius rétege is, valamint a főurak udvari prédikátorai, akik uraik érdekeit képviselték s hozzájuk igazodtak.

Íme együtt van az a társadalmi kör, mely a lipsiusi újstoicizmust Magyarországon befogadta. Találunk benne alacsony származású, nem nemes eredetű személyeket is, mint Péchi Simon, vagy Bocatius — nem okozott ez nehézséget, hiszen a magyar stoikusok is a „vera nobilitas” elvén álltak ; nem az ősökben, de a vitézi tettekben, s még inkább a tudományban látták a nemesség fedezetét. Bocatius nem is mulasztotta el verseiben népszerűsíteni az igazi nemesség eszméjét.²⁶ Egy másik személynél jelenség, hogy a legkülönbözőbb vallású személyek találtak közös ideológiai alapot Lipsius tanításaiban, szinte dokumentálva a flamand humanista elméletének interkonfessionális jellegét. Katolikusok, reformátusok, evangélikusok és unitáriusok egyaránt vannak közöttük és a felekezeti különbség nem zavarja meg összetartozásukat és barátságukat. Nem jelenti ez — miként Lipsiusnál sem — a tolerancia elvi álláspontját, de annyit igen, hogy a vallási ellentéteket nem tekintik áthidalhatatlannak, s hogy a vallásüldözést elítélik, legalábbis a szellemi arisztokrácián belül. Bocatius János meg is fogalmazta egyik versében a stoikus közvélemény álláspontját ebben a kérdésben : a tudománnyal foglalkozók, a tudósok (értsd : a stoikus humanisták) világában lényegtelen, hogy kinek mi a vallása.

Bármennyire is támaszt és biztonságot kerestek azonban a magyar főurak és hívei a stoikus „constantia” eszméjében, Rudolf kormányának kíméletlen intézkedései, az ellenreformáció erőszakosságai, valamint a császári hadvezérek, Basta és Belgioioso magyarországi és erdélyi rémuralma annyira tűrhetetlenné vált, hogy egy fordulatba kellett vetniük reményüket. Ez 1604-ben be is következett.

Ebben az esztendőben indult meg a magyarság első Habsburg-ellenes szabadságharca Bocskay István vezetésével. Bocskay nem tartozott a stoikusok közé, legalábbis semmi adatunk sincs erre. Ő gyakorlati politikus, ösztönös machiavellista, aki az 1590-es években nagy szolgálatokat tett Báthori Zsigmondnak azzal, hogy segítette a fejedelmi hatalmat meg-

²² Uo. 35.; Melíthtel való levelezéséről: Eckhardt Sándor : *Balassi Bálint összes művei*. Bp. 1951. 252.; Bocatius Kátaihoz írt versét és Kátai hozzá intézett levelét lásd Bocatius id. kötetében.

²³ RMTK XVII. 1., 596—9.

²⁴ Kőváry László : *Péchy Simon kancellár*. KerMagv. 1871. 34—48.; Kohn Sámuel : *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchy Simon főkancellár életére és munkáira*. Bp. 1890.

²⁵ Rimay id. kiad. 233—6.

²⁶ Origo verac nobilitatis. Id. kiad. 164.; Paraeneses ad veram nobilitatem. Uo. 173.

erősíteni, hóhérekre juttatva az erdélyi főnemesség vezető képviselőit. Bár a Habsburgok szilárd híve volt, a prágai udvar a magyar főurak ellen meginduló hajsza keretében őrá is kivetette hálóját, s őt is áldozatul szemelte ki. De míg Illésházy elmenekült, Bocskay fegyverrel állt ellent, váratlan szövetségeseget találva a hajdúkban. A „hajdú” a török harcok viharában kialakult sajátos társadalmi típus: a harcok, hódítások, pusztítások során otthontalanná vált bűjdosókat, kóbor katonákat neveztek így. Nehezen fegyelmezhető, a jó zsoldért bárhova elszegődő szabadcsapatokat alkottak, állandóan gyarapodva szökött jobbágyokkal, birtokaikat elvesztett kismemesekkel, a szorosabb fegyelmet megúno katonákkal. 1604-ben a magyar hajdúk a császári hadvezérek zsoldjában voltak, de elégedetlenek lévén helyzetükkel, s maguk is gyűlölve az idegen katonákat, örömmel fogtak össze Bocskayval, aki számukra földet, és kiváltságokat ígért.

Bocskay hajdúseregei rövid idő alatt elárasztották az ország nagy részét és sorozatos csapásokat mértek a császári katonaságra. És most egy igen érdekes jelenségnek lehetünk tanúi: a stoikus világszemlélet hívei, akik elvi ellenségei minden polgárháborúnak, különösen ha az a néptömegek aktivizálódásával jár együtt, és rettegnek a zűrzavartól, a felfordulástól, — most részben azonnal, részben rövidebb-hosszabb tévovázás után, a szabadságharc oldalára álltak. Belőlük tevődött ki a felkelés politikai vezérkara is. Bár a szabadságharc egyik céljaul Bocskay a protestáns vallásszabadság sérelmeinek megszüntetését jelölte meg, nem felekezeti szempontok szerint alakult ki a vezető gárda, hanem a stoikus kör legjelentékenyebb tagjaiból. Kancellárja a katolikus Kátai lett, titkárai pedig az evangélikus Rimay János és az unitárius Péchi Simon. Székvárosának Kassát jelölte ki, ahol Bocatius volt a polgármester, egyik udvari papjaul pedig az ecsedi református udvar stoikus predikátorát, Ceglédi Jánost választotta.²⁷ Erdélyt Petki János hódoltatta Bocskay mellé,²⁸ diplomáciájának főirányítója pedig az emigrációból hazatérő Illésházy lett.

Az Erdély és Magyarország fejedelmévé választott Bocskay hatalma különös ellentmondáson nyugodott. Katonai erejét a hajdúk biztosították, akik a feudális osztállyal szemben barátságtalan magatartást tanusítottak, vagy egyenesen gyűlölettel viseltettek, s a harcok közben nem kímélték a főurak és birtokos nemesek gazdaságait, kastélyait. Fejedelemségének társadalmi bázisa azonban nem lehetett más, mint a hajdúktól rettegő feudális uralkodóosztály, melyet közvetlen környezetében a stoikusok képviseltek. Ez a helyzet erős feszültséget eredményezett, mert míg Bocskay és hajdúi a győzelmet, a stoikus politikusok a minél előbbi békét és rendet, a Habsburgokkal való megegyezést keresték. Ez utóbbiak Bocskay politikai és katonai sikerei folytán, kedvező lehetőséget láttak végre arra, hogy a feudális nagybirtok további felvirágzása érdekében előnyös kompromisszum jöjjön létre. Míg a nagy megpróbáltatások idején a *De constantia*, úgy most Lipsius *Politica*-ja tett jó szolgálatokat, most ennek ismeretét kamatoztathatták. A Habsburgokkal való megegyezésnek, a szabadságharc legfőbb célkitűzései feladásának, jellemző módon éppen az az Illésházy volt a legtudatosabb képviselője, akit néhány évvel ezelőtt az aulikus körök még fővesztésre ítélték. A Bocskay bizalmas iratait szerkesztő Rimay²⁹ is nem annyira urát, mint inkább Illésházyt szolgálja; az ő kezére játszik. Illésházy vezet a béketárgyalásokat, a vezetőt az ugyanehez a körhöz tartozó Thurzó György képviseli, aki megmaradt a király hűségén. Nem volt nehéz megegyezniök, hiszen egyazon osztályérdekeket képviseltek, ugyanazt az előnyös kompromisszumot kívánták mindketten. Annál nehezebb dolguk volt Bocskayval, aki ragaszkodott Erdély függetlenségének elismeréséhez és a hajdúknak tett ígéretei beváltásához. Végül Bocskay, aki az erőviszonyokat helyesen felmérve csak olyan követeléseket támasztott, melyeknek érvényt lehetett szerezni, elérte célját, s Erdély új státusának biztosításával,

²⁷ RMTK XVII. 1., 284.

²⁸ Uo. 597.

²⁹ Rimaynak Bocskay nevében írt leveleit lásd: Rimay id. kiad. 239—48.

valamint a földhöz juttatott szervezett hajdúközösségekkel olyan gátakat emelt a Habsburg-törekvések elé, melyek változó sikerrel egy évszázadig késleltették Magyarország teljes alávetését. Hogy nem tehetett többet a függetlenség érdekében, azt stoikus híveinek, illetve a magyar főnemesség osztálypolitikájának köszönhette.

Hogy mennyire a stoikus szemlélet keretén belül gondolkodott Bocskay környezete, azt kancellárjának, Kátai Mihálynak a sorsa érdekesen tanúsítja. 1606-ban azzal vádolták őt, hogy összejátszik a Habsburgokkal és hogy Bocskayt megmérgezte. Máiig sem sikerült eldönteni, hogy ez a vád igaz-e, s hogy mi volt a háttérben. Tény azonban, hogy Bocskay börtönbe záratta, halála után pedig hívei felkoncolták. Kátai tényleges, vagy csak vélt árulása a korabeli aktuális költészet felkapott témája lett,³⁰ s e versek egyikét ismeretlen szerzője, aki azonban a stoikus körhöz tartozhatott, mintegy Kátai gyónásaként fogalmazta meg. A már halott áruló így vall mindjárt verse elején: „Az Epicurusnak voltam tanítója ; Bacchusnak, Venusnak, Voluptasnak fia”.³¹ Íme Rimay, Petki és a többiek jóbarátját, mihelyt kivették maguk közül, amolyan ellenstoikusnak állították be, aki a stoikus bölcsék helyett Epikuros, a stoikus Virtus helyett pedig a Voluptas táborába szegődött.

A szabadságharcot, s egyúttal a másfél évtizede dúló háborút az 1606-ban megkötött bécsi béke zárta le, melyet a törökkel való békekötés is követett. Néhány héttel később meghalt Bocskay, s ezután Magyarország és Erdély erősen különvált ; fejlődésük a továbbiakban egyre jelentékenyebb különbségeket mutatott. Ezért a stoikus irány további tárgyalását külön kell választanunk, mert egészen eltérően alakult a magyar újstoikusok és tanaik sorsa a Habsburgokhoz tartozó királyi országrészen, mint az önálló Erdélyben.

III.

A feudális uralkodóosztály a királyi Magyarországon nem örvendhetett azonnal a létrejött békének, mert Rudolf császár és környezete nem volt hajlandó azt megerősíteni és elfogadni. A bécsi békét előkészítő Illésházy és Thurzó ekkor széles látókörű politikusoknak bizonyultak s sikerült elérniök Rudolf letételét és Mátyás trónraemelését, aki azután a bécsi békét és a magyar rendek abban biztosított jogait elismerte, az 1608. évi országgyűlés pedig mindezt szentesítette. Adatok hiányában nem tudjuk, hogy Illésházy és Thurzó olvasta-e Lipsius *Politica*-ját, de ha nem is az ott lefektetett elvek képezték cselekvésük vezérfonalát, az megegyezett a lipsiusi kívánalmakkal. Ha tetteiket és politikájukat osztályérdekeik diktálták is, az ezekből következő politikai gyakorlat objektíve teljesen megfelelt azoknak a normáknak, melyeket Justus Lipsius az államférfiaknak ajánlott. De főként maga az eredmény, az 1608. utáni statusquo, lehetett valósággal iskolapéldája az ellentéteket elfedő, a lehetőségeket kihasználó, megalkuvó lipsiusi politikának. Mi volt ennek a statusquonak a lényege ? A független Erdély léte és katonai ereje lehetetlenné tette a Habsburg-centralizáció további erőteljes és erőszakos kiépítését a magyar rendek rovására ; másrészt a királynak kellett vállalnia a török elleni védővonal fenntartását, s egyúttal a királyi hatalom biztosította a feudális rendet, fékentartotta a hajdúkat, s lehetetlenné tette a néptömegek ellenállását. Így a Habsburgokat Erdéllyel, a népet a Habsburg-hatalommal sakkban tartva, az árutermelő-robotoltató nagybirtok gazdasági érdekei szabadon érvényesülhettek és a magyar főurak nyugodtan gazdagodhattak.

A főúri osztály, illetve az említett kompromisszumban érdekelt más rétegek, siettek elméletileg is igazolni az 1608. után kialakult helyzet helyességét, jogosságát. Az így keletkező államelméleti irodalom művelői között találjuk Révai Pétert, (*De sacrae coronae regni*

³⁰ RMKT XVII. 1., 365—79.

³¹ Uo. 371—3., 621.

Hungariae ortu. 1613.), akinek nevével már a legelső magyar Lipsius-tanítványok sorában is találkozunk. A nemesség képviselője és a nemesség államalkotó szerepét hangsúlyozza Frisowitz Boldizsár (*De virtute principis*. 1625.). A nemességnek hódoló patricius polgárság részéről pedig Lackner Kristóf soproni polgármester szólal meg több munkájával is, valamint Schödel Márton előkelő pozsonyi polgár (*Disquisitio historico-politica de regno Hungariae*. 1629.). A magyar államtudomány e korai képviselőinek szemmel láthatóan Justus Lipsius a vezérlő csillaga. Műveikben számos tőle vett idézet található és a végsőfokon Machiavellire visszanyúló, de Lipsius által is alkalmazott és továbbfejlesztett módszerrel a történelem anyagából vezetik le elméleti következtetéseiket, s a politika szabályait.³²

A most említett csoportból külön is ki kell emelnünk a magyarországi későhumanizmus egyik rokonszenves alakját, a soproni Lackner Kristófit. Bár nem kapcsolódik olyan szorosan Lipsius tanításaihoz, mint a többiek, egész munkásságát áthatja az újstoikus eszmevilág, és a jó fejedelemre vonatkozó fejtegetéseiben szemmel láthatóan az Illésházyék által trónra segített II. Mátyás biztossítékokkal megkötött kormányzata az ideál. Jellemző, hogy *Coronae Hungariae emblematica descriptio* (1613) című munkáját Thurzó György nádornak, a *Maiestatis Hungariae Aquila* (1617) címűt pedig Náprági Demeter érseknek ajánlotta; vagyis olyan vezető férfiaknak, akik a stoikus irány tevékeny tagjai; illetve az 1608-ban létrejött kompromisszum megalkotói. *Cura Regia* (1616) című művében drámai dialógus formájában is kifejtette a kormányzásra és az uralkodó nevelésére vonatkozó nézeteit. Fellépett itt katonákat, akik a fegyverek fontosságát hirdetik, s velük szemben mint helyes álláspontot a királyi gyermekeknek a „studium” és a „sapientia” jegyében való nevelésének programját mondatja el.³³ Nem a fegyver és a katonáskodás, de a tudomány ismerete tesz valakit jó államférfivá: ezt az elvet hangoztatta már maga Justus Lipsius is 1589-ben Forgách Mihálynak írt levelében, a magyar újstoicizmus e programadó írásában.

Ez az államelméleti irodalom Lipsius politikai tanaiból nem az abszolutizmus irányába mutatokat emelte ki, hanem azokat, melyek az uralkodó és a rendek valamely egyensúlyának, kölcsönös korlátozásának igazolására alkalmasak. A lipsiusi politikának általában a társadalom és a politikai erők egyensúlyára való törekvés a lényege; s ezért kissé egyoldalú Gerhard Oestreich nemrég kifejtett álláspontja, melyben Justus Lipsiust túl egyértelműen az abszolutizmus teoretikusaként mutatja be. Mindenesetre a magyar példa azt mutatja, hogy Lipsiusból nemcsak az abszolutizmust, de egy abszolutizmus-ellenes rendi politikát is lehetett elméletileg igazolni, ha ennek lényege a társadalom egyensúlyának fenntartása, az adott osztályviszonyok konzerválása.

A magyarországi stoicizmus további sorsát a feudális uralkodóosztály, s ezen belül elsősorban a főnemesség érdekeinek alakulása határozta meg. A Habsburg-udvarral kötött sikeres kompromisszum meglévén, a főnemesség érdeke most már az volt, hogy mennél szorosabb kapcsolatot építsen ki a jogait nem csorbitó uralkodókkal, s azok legszilárdabb hívével a katolikus főpappal. Ezzel párhuzamosan kezdett elégtelenné válni a válság és a bizonytalanság stoikus ideológiája, s a főnemesség új, előnyös helyzetének megfelelően a mennél szilárdabb, egyértelműbb ideológiai alap iránt keletkezett igény. Ezt szolgáltatta az ellenreformáció. A stoikus filozófia amúgyis kissé közömbössé tett a felkezeti kérdésben, s így könnyű terep kínálkozott a jezsuita agitáció számára. Az ellenreformáció vetése az újstoicizmus által felszántott talajon ért be. A királyi Magyarországon így vált az újstoicizmus átmenetté az ellenreformációhoz.

Ez a folyamat persze nem ment egyszerre és zökkenők nélkül. A II. Mátyást felváltó II. Ferdinánd erősebb központosító és ellenreformációs törekvései ismét kihívták a rendek ellenállását, s 1619-ben a Habsburgok ellen új függetlenségi háborút indító Bethlen Gábor

³² Wittman Tibor i. m.

³³ Angyal Endre: *Lackner Kristóf és a barokk humanizmus kezdetei*. Soproni Szemle 1944. 1—17.

erdélyi fejedelem oldalára állt az uralkodóosztály jelentékeny része. Az egykor Bocskay udvarában szereplő stoikusok közül azokat, akik még életben vannak, ott találjuk a fejedelem oldalán ; így Bocatius Jánost, aki Bethlen udvari historikusa lesz, de már 1621-ben meghal és Rimay Jánost, aki fontos diplomáciai feladatokra kap megbízást. Ez azonban csak rövid ideig tartó közjáték, az 1622. évi nikolsburgi béke újra biztosítja a rэндek jogait, s ezután az uralkodóosztály többsége már szilárdan kitart a király oldalán Bethlen későbbi hadjáratai idején is. Rimay is ezt az utat követi s rövidesen amiatt kell panaszkodnia, hogy Bethlen csapatai 1624-ben nemesi udvarházát s benne nagyértékű könyvtárát feldúlták, úgyhogy csak 131 könyve maradt meg.³⁴ Vajon Justus Lipsius művei, melyeket több mint harminc évvel korábban Melíth Istvántól örökölt, megmaradtak-e ?

A stoikus magatartás és filozófia mellett mindenesetre ő tart ki a legtovább, egészen 1631-ben bekövetkezett haláláig. Sőt úgy látszik, hogy a főúri udvarokból a falusi udvarházakba visszavonuló nemesség között egész kis stoikus irodalmi köre van, ahol kézről-kézre járnak írásai : vallásos-stoikus elmélkedései és a stoikus erkölcsi eszményeket hirdető versei. Mindvégig megmarad protestáns hitében is, de azért igen jó kapcsolatokat tart fenn katolikus vezető férfiakkal, mint Balásfi Tamás püspökkel az ellenreformáció egyik legdurvább polémikusával, Ferenczffy Lőrinc királyi titkárral, a katolikus irodalom mecénásával, és magával Pázmány Péter érsekkel, a magyar ellenreformáció vezérével is, akivel 1626-ban Lipsius tanításairól levelez.³⁵

A leydeni korszak Justus Lipsius-ának magyarországi hatásában van még egy utójáték. Már a következő korszakban, Zrínyi Miklós a soha meg nem valósult magyar abszolutizmus nagy teoretikusa, idézi többször a *Politicorum libri*-t, s azt egyenesen „aranyas könyvecské”-nek nevezi. De ő már nem a korábbi magyar stoikusok nyomdokain halad, ő Justus Lipsiusnak éppen az abszolutizmus irányába ható nézeteit fogadja rokonszenvvel.³⁶

IV.

Egészen másképpen alakult a stoicizmus sorsa Bocskay után Erdélyben. Itt magyar fejedelmek uralkodtak, akik szükségképpen centralizációra és hatalmuk erősítésére törekedtek, s ez a törekvésük összeütközésbe került a Bocskay-párti stoikusok politikai elképzeléseivel. Az ellentét Báthori Gábor fejedelem alatt robbant ki, akinek egész egyénisége egyenes ellentéte volt a stoikus magatartásnak, a lipsiusi erényes fejedelem ideáljának. Báthori mintha a quattrocento olasz kislejedelmének, vagy a XVI. század magyar birtokszerező nagyurainak ittfelajtott kései utóda lenne. Temperamentumos, ellentmondást nem tűrő, színes egyéniség, akit erőszakossági és szoknyakalandjai hírhedtté tettek. Kiváló tulajdonságok, mint gyors és határozott elhatározókézség és személyes bátorság, — nem hiányoztak belőle : de nem volt nagy koncepciójú politikus és főként nem értett a Machiavelli óta már félig-meddig tudományos megfontolásokra épülő modern újkori politikához. Ötéves uralkodásának időszakát — a fejedelem több egészséges törekvесе ellenére — a stoikusok joggal érezhették a zsarnokság és a zűrzavar korszakának.

Mindenekelőtt az erdélyi vezető stoikus, Petki János gondolkodott így. Az időközben kancellári tisztségre emelkedett költő-politikus Báthori fejedelemmé választása után tüntetőleg lemondott. Majd ugyanabban az évben — alig rejthető célzatossággal — megírta a *Virtus és Voluptas vetélkedése* című, hosszabb verses certamen-ét.³⁷ Ez a művészileg egyébként

³⁴ Id. kiad. 439.

³⁵ Ipolyi Arnold : *Rimay János áttamiratai és levelezése*. Bp. 1887. 339., 344—5.; Összes művei 161—8., 297., 410., 414—7., 427., 432—3.

³⁶ Zrínyi Miklós összes művei. Bp. 1958. I, 623.; Klaniczay Tibor : *Zrínyi Miklós*. Bp. 1954. 255., 372., 484.

³⁷ Kiadva : RMKT XVII. 1., 310—28., 601—3.

nem kiemelkedő mű, a magyar újstoikus irodalom egyik legjellegzetesebb alkotása. A „Hercules a válaszüton” címen ismert antik történetnek azt a feldolgozását vette alapul, amely az ifjú Scipio álmaként Silius Italicus erősen stoikus szellemű *Punicá*-jában olvasható. A késő-antik irodalom e termékére egyébként a XVII. század fordulóján éppen Lipsius barátja Daniel Heinsius hívta fel a figyelmet *Punica*-kiadásával.³⁸ Petki versezetében mindaz, amit Voluptas a maga érdekében, illetve Virtus a vetélytársa ellen elmond, mintha csak az ifjú Báthori Gábor fejedelem testére volna szabva. Végeredményben Báthorival és híveivel szemben emeli magasra a stoikus Virtus eszményét, felszólítva az erdélyi nemesi fiatalságot, hogy ennek seregébe álljon és a tanulással, a tudománnyal foglalkozzon.

Nem csodálható, hogy a különböző erdélyi feudális csoportok által Báthori ellen szőtt összeesküvések résztvevői között ott találjuk az erdélyi stoikusokat is, s hogy előbb-utóbb a fejedelem csaknem mindegyikükkel leszámolt. Hogy csak a fontosabbakat említsük: Thor-dai Jánost, akiben minden valószínűség szerint Epiktetos *Enchiridion*-jának első magyar fordítóját kell tisztelnünk, 1610-ben az egyik összeesküvés teleplezése után felakasztatta.³⁹ Weiss Mihály Brassó városának nemesi rangra emelkedett kiváló polgármestere, Petki János bizalmas ismerőse, aki az ő Virtus és Voluptásával összhangban, latin epigrammákban támadta a fejedelmet, a gyönyör elvtelen hajszolásának jelképeként tekintett Sardanapalusnak nevezve őt, naplójában pedig Nérónak titulálva, — fegyverrel szállt szembe Báthorival s 1612. őszén a földvári csatában vesztette életét.⁴⁰ Maga Petki a fejedelem által ostromolt Brassó erős falai között, Weiss védelme alatt húzta meg magát, és miután Báthori minden vagyonától megfosztotta, itt halt meg még a végzetes csata előtti hetekben. Egyedül Péchi Simon vészelte át Báthori uralmát, sőt Bethlen Gábor alatt a kancellári székbe emelkedve érte el pályája csúcspontját, de végzetét ő sem kerülhette el s évekig kellett sínylenie Bethlennek, majd Rákóczi Györgynek a börtöneit.

Báthori megbuktatójának és utódának Bethlen Gábornak a fejedelemsége (1613—1629) sem kedvezett a stoikusoknak. Bethlen a magyar történelem egyik legnagyobb alakja, aki Erdélyben erős centralizációt hajtva végre, szinte korlátlanra tette a fejedelmi hatalmat, s a kis országot a nemzetközi politikában is számottevő tényezővé emelte. A későreneszánsz tipikus alakja s a kultúra és a tudomány nagy pártfogója; de ő a későhumanizmus egy egészen más irányára támaszkodott, nem a stoikusokéra. A magyar későhumanizmusnak a stoikusok által képviselt feudális vonala mellett van ugyanis egy attól jól elkülönülő erős polgár irányzata is. Ennek képviselői nem a patricius polgárságból, hanem a városok középrétegéből, és még inkább a várossá (civitas) emelkedésre törekvő mezővárosok (oppidum) paraszt-polgáraitól, valamint részben a kisebb nemességből kerültek ki. Ez az irány felekezetiileg egyöntetű, mert szigorúan kálvinista, s benne a — nem egy tekintetben a puritánus mozgalmat is előkészítő — haladó polgári humanista törekvések együtt, összekeverve jelentkeznek a merev református ortodoxiával. Ennek az iránynak a szellemi fókusza nem Justus Lipsius, hanem Németország kálvinista tudományos centrumai: Heidelberg, Marburg, Herborn. E városok egyetemre és főiskolára özönlik a XVII. század első két évtizedében a tanulni vágyó református fiatalság, s Heidelbergbe küldi tanulni a fejedelem is az utódjának kiszemelt ifjabb Bethlen Istvánt. Ebből a németországi körből kerültek ki a Bethlen által alapított gyulafehérvári főiskola tanárai, mint Piscator, Alstedt, Bisterfeld, s egy rövid időre a kor legnagyobb német költője, Opitz Márton.⁴¹

A magyar későhumanizmus e polgári irányzatából számos kiváló egyéniség, tudósok, költők, történetírók emelkedtek ki. A méltán legnagyobb tekintély közöttük Szenczi Molnár

³⁸ G. Ellinger: *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im XVI-ten Jahrhundert*. III, 179.

³⁹ Az Epiktetos-fordítás Keserű Bálint gondozásában sajtó alatt.

⁴⁰ Mika Sándor: *Weiss Mihály*. Bp. 1893. 103., 108.

⁴¹ Lukinich Imre: *A Bethlen-jiúk külföldi iskolázatása*. Nagyenyedi Album. Bp. 1926. 82—5.; Turóczy-Trostler József: *A magyar felvilágosodás előtörténete*. It. 1953. 335—6.

Albert, a genfi zsoldárok magyarra fordítója, magyar szótár és grammatika szerkesztője, akit a német kálvinista humanizmus korabeli vezetőalakjai barátságukba fogadtak. Ő is résztvesz abban a nemzetközi vitairadalomban, mely a már katolikus Lipsiusnak a humanizmus eszményeit megcsúfoló és a csodákat népszerűsítő írásai körül folyik, mintegy szimbolizálva, hogy ez az irány mennyire elkülönül, szembenáll az újstoikus megalkuvással.⁴² Ugyanezt megfigyelhetjük az innen sarjadó államelméleti irodalomban is, mely a magyarországiakkal szemben nem valamiféle kompromisszumot, hanem a korlátlan fejedelmi hatalmat igazolja, mint Szepsi Koroncz György műve: I. Jakab angol király *Bazilikon Doron-jának* fordítása (1612): valamint Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* (1626) című könyve. Justus Lipsiusból persze, mint az abszolutizmus minden elméletirója, Pataki Füsüs is tud hasznos gondolatokat meríteni, de nevét nem írja le. Jellemző, hogy Bethlen Gábor udvara és a vele szövetséges polgári humanizmus feléleszti és állandóan népszerűsíti a XV. századi nagy magyar reneszánsz uralkodónak, Hunyadi Mátyásnak az emlékét, mintegy benne látva az ország függetlenségét biztosító centralizált állam képviselőjét,⁴³ míg a feudális stoikusok jóformán tudomást is alig vesznek a magyar reneszánsz XV. század végi első virágzásáról.

Bethlen Gábor uralkodása alatt csak egy helyen, Ecseden figyelhető meg a stoikus irány továbbélése, folytonossága. Ceglédi János, Ecsedi Báthory István, majd Bocskay udvari papja tartja itt ébren a stoa szellemét, annyira, hogy mikor egy Hollandiából hazatérő ifjú, Laskai János, 1631-ben az ecsedi várúr, Bethlen István szolgálatába lép, őt is megnyeri Justus Lipsius hívéül. Ez a Laskai valószínűleg meg elkésve azt, amit a stoikus irány fénykorában, a magyar humanisták elmulasztottak: magyarra fordította Lipsius legfontosabb műveit, a *De constantia*-t és a *Politica*-t (1641).⁴⁴ Ekkor már Erdélyben I. Rákóczi György uralkodott, s a nagy flamand humanista politikai műve itt is azzá vált már, mint Zrínyi szemében: az abszolutisztikus kormányzás hasznos kézikönyvévé.

V.

A Justus Lipsius leydeni korszakához kapcsolódó magyarországi újstoikus irány fejlődését végigkísérve megállapíthatjuk, hogy valami különleges, európai viszonylatban is figyelemre méltó elméleti teljesítményt nem tud felmutatni. Igen érdekes és a maga nemében feltűnő jelenség azonban erőkben erőkben politikai jellege, s az a körülmény, hogy a magyar újstoikusok vezető politikai szerepre tettek szert s mesterük politikai tanításait a gyakorlatba is átültették. Magyarországon így, ha rövid időre is, létrejött egy olyan periódus, melyben — a társadalom uralkodó osztálya számára és ízlése szerint — megvalósult a kétes értékű lipsiusi béke. Ez a sajátosság mindenestre egy színfolttal gazdagíthatja az európai újstoicizmus történetét.

A magyar újstoikusok és ideológiájuk történeti szerepéről a maga egészében nem mondhattunk kedvező ítéletet, bár voltak olyan alkalnak, amikor politikai tisztánlátásról és bölcsességről tettek tanúságot. Nem szabad azonban megfedkezünk arról sem, hogy a XVII. század első évtizedeiben — az előbb jellemzett polgári humanista irány képviselőivel együtt — fenntartották a humanizmus számos nemes haladó gondolatát, sokat tettek a kulturális értékek megbecsüléséért, és egy olyan széles irodalmi, kulturális közvéleményt alakítottak ki, amilyen Magyarországon addig még sohasem volt. A kultúra elért eredményeinek a védelme, a tudomány, az irodalom és a művészetek további virágzásának elősegítése: ezek a tiszteletre méltó célkitűzések is ott húzódtak súlyos megalkuvásokra kész politikájuk mögött.

⁴² Turóczi-Trostler József: *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*. FK 1955. 13—8., 141.

⁴³ Wittman Tibor i. m. 62—3.; Tolnai Gábor: *Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése*. It. 1954. 153—4., 159—60.

⁴⁴ Csipkay Sándor: *Magyar—holland irodalmi kapcsolatok kezdetei*. (Laskai János) Bp. 1935. 12—28.; Vargha Anna i. m. 85—95.; Az ecsedi stoikus körről készülöben van Keserü Bálint tanulmánya.

Ha nem is mindig előnyére, de az újstoicizmus jegyében fejlődött tovább a XVI. század második felének virágzó reneszánsz szépirodalma. A Balassi Bálint által magas színvonalra emelt reneszánsz költészet fejlődését egy stoikus szakasz zárja le, mely ha nem is mérkőzhet művészi színvonalban az előző század költészetével, értékeket tud felmutatni és nem méltatlan hozzá. A stoicizmus Európa-szerte megtermékenyítette a későhumanista lírát, s ennek történetébe be lehet iktatni egy magyar fejezetet is. S míg a Lipsius nyomán keletkezett magyarországi államelméleti irodalom kizárólag latin volt, addig a stoikus líra túlnyomórészt magyar nyelvű. Voltak ugyan latin képviselői is, mint a már gyakran emlegetett Bocatius, de ezek nem tudtak az iskolás alkalmi költészet átlaga fölé emelkedni.

Ha csak a magyar stoikus irány név szerint említett képviselőit nézzük is, számos költőt találunk köztük. Magyar verseket ismerünk Ecsedi Báthorytól, Illésházytól, Kátaitól, Petkitől, Péchitől, s legfőképpen Rimaytól. Sajnos legtöbbjük irodalmi terméséből csak nagyon kevés maradt ránk, egyedül Rimay János verseiből bírunk jelentékeny gyűjteményt. De egyébként is ő a stoikus irány reprezentatív magyar költője, a legnagyobb magyar reneszánsz lírikus, Balassi Bálint életművének örököse. Költészetében, s irodalomfelfogásában Balassi példája és a nyugateurópai latin újstoikus líra az irányadó számára. Ő maga első-sorban Balassi tanítványának és folytatójának tartja magát, noha a valóságban nagyon messze kerül mestere világától, költői felfogásától. Végrehajtja ezért Balassinak a stoicizmus szellemében való átértékelését, s ez a folyamat igen tanulságosan mutatja a magyar reneszánsz irodalom fejlődési irányát, a virágzó és kései szakasza közötti különbséget.

Alkalmunk volt már fentebb jellemezni a XVI. századi magyar főurak világát, melyből a magyar reneszánsz költészet is kisarjadt. Bár a vallásos elemnek is jelentékeny része van benne, főmotívumai a vitézség és a szerelem. Mivel a török elleni küzdelmek az egész századra rányomták bélyegüket, a magyar reneszánsz kultúrának sajátos katonai, vitézi karaktere alakult ki. A humanista történetírók és költők a végvárok hős ellenállását ünneplik, s a vitézi életben látják a reneszánsz emberéhez legméltóbb életformát. Maga Balassi írja a végvári vitézekről, egyik legszebb versében (*Egy katonanének*. 1589.): „Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak, Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak.” A vitézek tehát a „humanitás” példaképei, ők a humanista hírnév igazi letéteményesei. Balassi e vitézi eszmények mellett a reneszánsz életöröm, a szépség és a szerelem költője, életműve legnagyobb részét a szerelmi versek alkotják. Ezzel az örökséggel kellett a stoikus Rimaynak megküzdenie, ezt kellett magához, s irányához asszimilálnia.

Az első lépést már közvetlenül mestere halála után megtette, mert 1594-ben Balassi az esztergomi ostrom során szerzett halálos sebesülésekor őt, mint legkedvesebb tanítványát, kérte meg hősi halálának megörökítésére. Rimay egy hét versből álló kis ciklust szentelt barátja emlékének. Az *Epicedium* elé magyar és latin nyelvű előszót írt,⁴⁵ s ezekben igyekszik Balassi tetteit és egyéniségét a stoikus morál szemében elfogadhatóvá tenni, vétkeiül csak a paráznaságot és a haragot ismerve el, de ezeket is elhomályosítva Balassi virtusainak, s főként „constantia”-jának hangsúlyozásával. Magában a versciklusban a hőst is megszólaltatja, de egyáltalán nem Balassira jellemző kijelentéseket ad szájába, kivéve a költőnek a halálos ágyon írt utolsó megrendítő versét, melyet teljes egészében beépített a ciklusba. A Rimay tolmácsolta Balassiból árad a pesszimizmus, az elkeseredés; az életöröm költője szinte megváltásként várja és fogadja a halált. Az örökösen birtokaiért hadakozó, zsákmányoló Balassiról azt is megállapítja a ciklus záróversében, hogy csak az országnak élt, s nem saját tárházának, miként mások; s akivel csak lehetett jót tett, az arra érdemes szegény legényeket segítette, felemelte.⁴⁶ Így formál Rimay az erőszakos főúrból, rettent-

⁴⁵ Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. I. OK. XI, 283—8.

⁴⁶ Rimay id. kiad. 11—36.

hetetlen katonából, Venus és Bacchus követőjéből stoikus hőst, miként vele egyidőben a jezsuiták — kihasználva, hogy Balassi élete vége felé katolizált — már egyenesen az athleta Christi barokk ideáljává próbálják őt mitizálni.⁴⁷

Rimay, aki — bár saját eszményeihez torzítva — méltó emléket állított Balassinak a hősnak, a költőről sem feledkezett meg, s állhatatosan törekedett Balassi reneszánsz költészetének elismertetéséért és igazáért. Összes verseinek kiadását tervezte, ami sajnos nem valósult meg. Fennmaradt azonban Rimay előszava, mellyel mestere szerelmi verseinek igyekezett polgárjogot szerezni.⁴⁸ Ennek érdekében Balassi költészetének tudós jellegét hangsúlyozza, ami szerinte a teológia és a filozófia mélységeinek napvilágra hozásában dombozódik ki. A szerelmi téma, a szerelmi költészet pedig — vallja a reneszánsz poétika szellemében — éppúgy alkalmas a bölcsesség tolmácsolására, mint a poézis egyéb ágai. E tételének megerősítésére felsorakoztatja az ókor és a reneszánsz nagy szerelmi költőinek seregét, és rámutat, hogy éppen szerelmi verseikkel vívták ki a tudós világ bámulatát. Rimay tehát, aki stoikus létére nem helyesli Venus dicséretét és követését, Balassi egyéni élményekből és igazi lírai hevületből táplálkozó költészetének tudós humanista oldalát emeli ki, — egyoldalúan. Ezzel Balassi költői hagyatéka is elfogadhatóvá vált a stoikus világnézet szempontjából.

A Balassi versei elé szánt előszót Rimay az 1610-es években, jó húsz évvel az *Epicidium* után írta. Jellemző, hogy Balassi katonavolta ekkora már mennyire elhalványult. Az előszóban mindössze egyszer utal csak arra, hogy a „vitézi rend nevelő atyja” volt, de ezt is csak azért, hogy kimutassa: a tudomány kincseivel is ugyanígy „rakodott s gazdagodott volt meg az elméje”. Ez tanúsítja, hogy a magyar reneszánsz XVI. századi harcos, vitézi eszményei már eltűnőben vannak. Balassi Mars és Pallas követőjének vallotta magát, s a XVI. században a humanisták szimbóluma a kard és a toll volt. Az ember földi halhatatlanságát biztosító hírnév megszerzésére pedig egyértelműen Mars útját, a kard szolgálatát tekintették a legbiztosabbnak. Rimaytól idegen már ez a heroikus szemlélet, s a tapasztalat is arra tanította, hogy a híres vitézek emléke hamar elmúlik, és a halhatatlanságot jobban biztosítja az írás. Ezt élete végén, 1629-ben mondja ki határozottan, a jövődő erdélyi fejedelemez, Rákóczi Györgyhez írt levelében. Ebben megköszöni, hogy Prágay Andrással, udvari prédikátorával, lefordíttatta, kiadatta és neki is megküldötte Guevara *Horologium principum*-át, a későhumanista udvari életnek és kultúrának ezt a kedvelt, s a stoikus elvekkel is összhangban álló olvasmányát. Itt írja, hogy a bőkezű főúr ezzel a tettével többet tett hírnevének a jövő emberekkel való fenntartására, mintha nagy seregeket győzött volna le, vagy tartományokat, városokat, várakat hódoltatott volna meg. Emlékeztet rá, hogy akik vitézi dolgokban „fogyatták elméjeket, erejüket, ontották véreket, pazorlották értéküket, tékozlották sok kincseket, s emésztették életüket halálokkal is”, azoknak ritkán hallatszik már a híre, s legfeljebb „mintegy szempillantásbéli enesző vízi buborék” merül fel az emberek emlékezetében.⁴⁹

Rimay, s nemcsak ő, mert hozzá hasonlóan vélekedett erről a kor csaknem valamennyi literátora, eljutott ezzel a magyar reneszánsz legsajátosabb nemzeti specifikumának felszámolásához. Igaz, ez egyúttal a kultúra és az irodalom tekintélyének hallatlan megnövekedését is példázza. De az újstoikus írók tudós arisztokratizmusa elvesztette már kapcsolatát az élet eleven áramával, s irodalom-rajongásuknak, költői munkásságuknak menthetetlenül van valami mesterkéltsé, üvegházi jellege. Ezt a fejlődési vonalat futotta be, s ide jutott magának Rimaynak sokat ígérő költészete is.⁵⁰

Életműve rendkívül egységes, mert az újstoicizmus szelleme szinte kezdettől fogva jelen van verseiben. Még szerelmi költészete sem mentes ettől, pedig ilyen versek írására

⁴⁷ Jenei Ferenc: *Az első Balassi-kiadás történetéhez*. It. 1951. 343—4.

⁴⁸ Rimay id. kiad. 39—43.

⁴⁹ Uo: 434—42.

⁵⁰ Rimay verseit lásd: id. kiad. 51—149.

csak pályája legelején szánta rá magát. Ezekben az „ésszel, okossággal, vidám józansággal” vegyült szerelmet dicséri, pedig igazi szerelmi líra sohasem születhet a józanságból. Hiába is keressük műveiben a szerelemnek azt a perzselő tüzét, mely Balassi költeményeit átjárja; még legszebb enemű verse (*Örülhetne szívem...*) mögött sincs valóságos élmény: a szerelem az ő számára csak a tudós költészet egyik témája. Nem ihleti őt meg igazában a vitézi élet sem, noha az a néhány verse, mely a tizenötéves háború első éveinek hatására született, értékes művészi alkotás. Sajátos módon azonban nem a katonák bátorságáról, szilaj harci kedvéről van szó bennük, hanem ellenkezőleg — a félelemről. Rimay ettől óvja a vitézeket, hangsúlyozva, hogy az Istenben bízó katonának nincs mitől félnie. Szemmel látható, hogy ez a biztatás inkább önmagának, a háború és felfordulás zavaaraiban talaját veszített stoikus elmélkedőnek szól. Mikor pedig a háború során egyre sötétebb lett a látóhatár, s a magyar vitézi élet lehangyatlóban volt, a vitézi téma nyíltan átvezeti a stoikus filozófiához. A vitézi életből cél, igazi hivatás helyett az elmélkedés tárgya lesz, s annak a lipsiusi tanításnak a hirdetésére szolgáltat ürügyet, hogy ha nem is élhetünk kedvünk szerint való életet, lelkünket keményítsük meg, s okosan hajózzunk az élet háborgó tengerén.

A stoikus „constantia” jegyében, ezekkel a versekkel találja meg Rimay a maga igazi hangját. Egész sor költeményének a tárgya a tűrés, a világ csábításaival, szirénhangjaival szembeni ellenállás, a hatalmaskodók ellenében a csendes szenvedés vállalása. Érződik e formai szempontból is sikerült költeményeken, hogy egy viharos korban ide-oda hanyódo lélek kitérülése, lírává sűrűsödése van mögöttük, s hogy a stoikus magatartás fedezeteként itt egy élet és egy tragikus kor súlyos tapasztalatai állanak. Sőt egyes versei arra is jó példák, hogy a történelmi helyzet által hitelesített stoikus visszahúzóds elszánt dacba és gyűlöletbe is átválthat. A szabadságharc előtti években írott néhány költeményében a hazafias elkéseredés és a politikai indulat is helyet kap. A *magyar nemzet romlásáról s fogysáról* írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagy erejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey *Hymnus*-án át, egészen Petőfiig nyomozható.

A szabadságharcot követő békés korszakban, melynek létrejöttében Bocskay, Illésházy és Thurzó szolgálatában ő is oly buzgón közreműködött, nem maradt számára más mondanivaló, mint a vallás és a filozófia. A kettő egymással szorosan összefügg: vallásos énekeit a stoikus filozófia éppen úgy átjárja, mint bölcselő verseit a protestáns vallásosság. Mindkét csoportban az erkölcsi kérdések alkotják a lényegét, de míg a vallásos költeményekben saját bűnösségének a tudata áll előtérben, s belsőleg vívja harcát az elítélt és megvetett „világi hiúságok” ellen, addig a bölcselőkben mint oktató, vagy bíró lép fel és másokat tanít, vagy ítél. Minduntalan visszatér bennük a világnak, mint minden latorság anyjának az elítélése, a pénz és gazdagság rosszra ösztönző hatásának megbélyegzése s velük szemben a lélek nyugalmanak a keresése. Ezekben a versekben, sajnos, már ritkábban találjuk meg a korábbiakra jellemző belső átéltséget; jórészt egyes, rutinos retorika inkább, mint igazi költészet. De azért akad közöttük kitűnő vers is, mint az udvari élet árnyoldalait kemény szavakkal ostromozó, s ezzel szemben a „gond, veríték, munka” árán szerzett lelki megnyugvást dicsőítő hosszabb éneke (*Udvar s irigy tisztek...*), stoikus világszemléletének talán legszebb és legteljesebb összefoglalása. A költemény erősen Epiktetos hatása alatt áll, s az erényes élet, valamint az udvari rossz szokások állandó szembeállításának retorikus elvén épül fel. A simulékony, óvatos költő ebben a versben felegyenesedik és a pénzzel, ranggal, hivatalokkal kevélykedők ellenében az élet igazi értékeit hirdeti nagy nyomatékkal. Büszkén vallja, hogy csak „a tudomány hoz halhatatlanságot”. Rimay a szellemi értékek fensőbbiségét tehát nemcsak a katonai hősiességgel, de a politikai kompromisszum jóvoltából meggazdagodó, s a stoikus eszményeknek immár fittyet hányó főurakkal, nemesekkel szemben is makacsul képviselte.

Morális következetessége tiszteletre méltó, de egyre anakronisztikusabb. Miként ő maga, aki élete derekán mindig a politikai élet centrumában mozgott, s élete végére a Nógrád

megyei falusi kuriába szorult, s legfeljebb a megyegyűléseken szónokolhatott, — akképen költészete is összeszűkülött, költői világa is egyre inkább bezárult. Balassi költeményeiben a világ, a természet minden szépsége ott pompázott: a szép sík mező, melyen a virágok nyargalnak; a zöld erdei pázsit a rajta ballagó mezítlábas lánnyal; a téli tiszta éjben szokatlan erővel ragyogó, s kedvese villámlo szemekre emlékeztető csillagok. Rimay viszont nem tud más hasonlatot találni a világra, mint a kert, mely Justus Lipsius latin verseinek is kedvelt motívuma.⁵¹ Míg Balassi látóhatárát a távoli hegycsúcsok és a mennybolt szegélyezte, addig Rimayét a kerítés, melyen belül nem a természet tágas szabad térsége terül el, hanem valami mesterséges tenyészet. Ez a világ már nem ábrázolható az érett reneszánsz művészetével. Ezzel leérkeztünk a magyar későreneszánsz stílusának problémájához.

VI.

Ez a stílus a manierizmus, mely jelenleg a nyugati művészettörténeti és irodalomtörténeti kutatás érdeklődésének a középpontjában áll. Ezt a népszerűséget nem kis részben annak köszönheti, hogy a mai különböző modernista művészeti irányok ősüket fedezik fel a XVI. századvégi, XVII. századeleji európai manierizmusban. Nem foglalkozhatunk itt azokkal a sokirányú és egymásnak gyakran ellentmondó fejtegetésekkel, melyeket az utóbbi évek tudományos irodalmában a manierizmusról olvashatunk. Ernst Róbert Curtius, Helmut Hatzfeld, Wylie Sypher, Gustav René Hocke⁵² és mások munkáiban igen sok értékes megállapítással és eredménnyel találkozunk, de jórésükre jellemző az a helytelen törekvés, hogy a manierizmusban a művészet valamely állandó jelenségét, vagy legalább is bizonyos korszakokban jelentkező sajátosságát lássák, s így azt ne egy meghatározott történeti periódus uralkodó stílusának tekintsék, hanem történetileg feloldják. Hasonló eljárás ez ahhoz, ahogy nemrég Eugenio d'Ors és sokan mások a barokk fogalmát általánosították és tették valamilyen örök művészeti kategóriává.⁵³ Mindebben a művészet- és irodalomtörténet különböző modern idealista irányainak a szigorú történetiség alapjaitól való elrugaszkodása nyilvánul meg, mellyel szemben a történeti materializmus a manierizmusban éppenúgy, mint minden más stílusban egy, a társadalmi fejlődés sajátosságai által meghatározott történeti periódus művészi kifejezési formáinak rendszerét látja.

Egy másik sokat vitatott kérdés, hogy vajon a manierizmus a reneszánszsal, barokkal egyenértékű önálló nagy stílus-e, mint pl. Hocke, vagy Sypher véli, vagy pedig csak egy átmeneti, az előbbieknél alárendelt stílus kategória, mint Hatzfeld állítja. Véleményem szerint a manierizmus szorosan a reneszánszhoz tartozik, annak utolsó hajtása, melyben a reneszánsz formái széttöredeznek, melyben az érett reneszánsz művésze már a dekadenciába hajlik. Ennek során számos olyan stílussajátság kifejlődik, mely azután a barokkban él tovább, de mégis elvileg különbözik a barokktól, mert hiányzik belőle minden nagyvonalúság, heroizmus és dinamika, s mert a reneszánszhoz viszonyítva alapvetően újat nem ad. E stílusirány Magyarországon szorosan kapcsolódik a stoikus írók csoportjához. Ez nem azt jelenti, mintha a manierizmus elsősorban a stoicizmussal függne össze, hiszen Európa különböző országaiban, így mindenekelőtt első jelentkezési helyén Itáliában, az újstoikus filozófia megteremtése előtt, attól függetlenül alakult ki. De az is tény, hogy mind magának Justus Lipsiusnak a művei, mind a későhumanista latin stoikus szellemű líra alkotásai, tele vannak a manierizmus stílusjegyeivel. Casparus Scioppius már a XVII. század elején így jellemezte a nagy újstoikus

⁵¹ Ellinger i. m. III, 152.

⁵² E. R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern 1948.; H. Hatzfeld: *The Baroque from the viewpoint of the literary historian*. The Journal of Aesthetics and Art Criticism: 1955.; W. Sypher: *Four stages of renaissance style*. Garden City, N. Y. 1956.; G. R. Hocke: *Die Welt als Labyrinth, Manier und Manie in der europäischen Kunst*. Hamburg 1957.

⁵³ Vö. Retorica e barocco. Roma 1955. 53—4.

teoretikus stílusát : „J. Lipsiusnak, korunk legkiválóbb írójának stílusában eme sajátságok tűnnek szemünkbe: elmésség, kecsesség, választékos vagy pompázatos ékítmény — minthogy a saját értelemben mondottakat nem szereti, — továbbá a prózaritmus nélküli fordulatok, s végül a frázisgazdagság ; hiányzik nála a világosság, a nyelvtisztaság, a nyugodt folyamatosság, a rendezettség, a logikus szó- és mondatkapcsolás, a ritmikus lendület. Tehát az ő írásmódora homályos, a kevés barbarizmussal és idegenszerűséggel, igen sok archaizmussal és vaskossággal, és számtalan divatos szókreációval fertőzött ; homályos irány, töredezett és részletekre szabdaltnak mondatszerkesztés, a hasonló vagy kétértelmű szavak gyermekes hajhászása.”⁵⁴

Nem kétséges, hogy mindezek a mesterkelt manierista próza sajátságai, s — részben az ő hatására — ugyanezek a németalföldi kései újlatin költészetben is eluralkodtak. Elég ha az id. Janus Dousa, vagy Janus Gruter verseire gondolunk, melyekben feltűnő a kifejezés különlegességére, a szokatlan formákra, az értelem homályosságára, a mondatok bonyolultságára, egy túlzottan pointírozott stílusra való törekvés.⁵⁵

A manierista stíuselemek természetesen nemcsak a stoikus irodalommal áramolhattak be Magyarországra, hanem az olasz irodalom, vagy a Rudolf prágai udvarában kialakult ízlés közvetítésével is.⁵⁶ Sőt a manierista stíuselemekhez el lehetett jutni a belső fejlődés útján is, miként azt Balassi Bálint kései versciklusa, a Célia-dalok példázza, ahol megjelenik már a rafinált értelem hatásokra és a csak intellektuálisan felfogható bonyolult képalakításra való törekvés. De mivel a magyar későreneszánsz fő ideológiai iránya a stoicizmus, nyilvánvaló, hogy a stoikus irodalomnak fokozott szerepe volt az irodalom manierista stílusának kialakításában, és hogy e téren is a stoikus irány legtevékenyebb író-alakja, Rimay játszotta a főszerepet. Nem véletlen, hogy már 1592-ben, Lipsiushoz írt ismertetett levelében, lelkesen nyilatkozott mestere stílusáról, azt mondván róla, hogy az „tisztá méz, csupa édesség van benne, fény, nap, melynek ragyogó sugarával a régiek dicsőségének fényét erősen elhomályosítottad”.⁵⁷

De ahogy a manierista stílus kialakulása, úgy továbbterjedése sem volt elválaszthatatlanul hozzákötve a stoicizmushoz. Nem korlátozódik a feudális osztályra sem, melynek ízlése leginkább igényelte a manierizmus dekadens mesterkélttségét, hiszen a művészeti stílusok terjedése — bár egy bizonyos társadalmi osztályon belül alakulnak ki — nem áll meg az osztály határain. Így Magyarországon a későhumanizmus másik, polgári főiránya, melynek Szenczi Molnár a főképviselője, s Bethlen a főmecénása, szintén a manierista stílusnak hódol, bár annak sokkal egyszerűbb, keresetlenebb, puritánabb változatát alakítja ki. A Lipsius hatása alatt álló németalföldi későhumanista líra stílusának hatása egyébként közvetlenül is eljuthatott e kálvinista polgári humanista irány képviselőihez, mivel Janus Gruter, — aki nemcsak Lipsius költő-követője, de Ranutius Gherus néven a humanista latin költészet számos antológiájának kiadója is, — a XVII. század elején éppen Heidelbergben működött mint az egyetem történelem professzora és a Bibliotheca Palatina könyvtárosa.⁵⁸ Gruter a Heidelbergben tanuló magyar kálvinista ifjakkal is kapcsolatban volt, s ezek közül nem egy később

⁵⁴ „In I. Lipsii stilo, scriptoris aetate nostra clarissimi, istae apparent dotes : acumen, venustas, dilectus, ornatus vel nimius, quum vix quicquam proprie dictum ei placeat, tum schemata nullo numero, tandem verborum copia : desunt autem perspicuitas, puritas, aequalitas, collocatio, iunctura et numerus oratorius. Itaque oratio eius est obscura, non paucis barbarismis et soloecismis, plurimis vero archaismis et idiotismis, innumeris etiam neoterismis inquinata ; comprehensio obscura, compositio fracta et in particulas concisa, vocum similibus aut ambiguarum puerilis captatio.” — Idézi Vargha Anna i. m. 13.

⁵⁵ Ellinger i. m. III, 124., 153., 305., 323.

⁵⁶ Angyal Endre : *Európai manierizmus és magyar irodalom*. ItK 1959. 96—7.

⁵⁷ „merum mel, summa suavitas ibi, lux, sol, cuius corusce radio antiquorum Eloquii lunam nimis obscurasti.” Id. kiad. 223.

⁵⁸ Ellinger i. m. III, 303—4.

hálásan emlékezett vissza arra a támogatásra, amit tőle kapott.⁵⁹ Érdekes végül azt is megfigyelni, hogy e polgári irány tagjai amennyiben szorosabban Bethlen fejedelmi udvarához kapcsolódnak, vagy pedig valamelyik nagy hatalmú főúr udvarában élnek, írásaikban sokkal inkább törekednek a manierista stílusékhítmények alkalmazására, mint amikor városi környezetben a „polgári község” számára írnak. Jó példa erre az a két kötetes gyűjtemény, melyet *Exequiae principales* címen (1624) adtak ki Gyulafehérváron Bethlen Gábor székhelyén, s amely a fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsannának temetésén elmondott beszédek, az erre az alkalomra írt verseket, s magának a nagy pompával rendezett temetésnek a leírását tartalmazza részben latin, részben magyar nyelven. Az itt közölt beszédek, melyek csaknem kivétel nélkül a Heidelbergben tanult polgári prédikátoroktól származtak, szemmel láthatóan mutatják írójuk ama törekvését, hogy az alkalomhoz és a fejedelemhez illően mennél ékeesebben, mennél cifrább és keresettebb retorikával adják elő mondanivalójukat.⁶⁰

A korabeli magyar irodalomban a manierista stílussajátságokat keresve, mindenekelőtt a művészi kompozíció eltűnésére lehetünk figyelmesek. A Balassi verseiben érvényesülő, a mellérendeltség és a szimmetria elvén felépülő harmónikus művészi szerkezet helyett csak egy retorikai keret marad, ebben helyezkedik el a manierista költő mondanivalója. A retorika természetesen a reneszánszban és a barokkban is fontos szerepet tölt be, a művészet nem kis tehertételeként, de többnyire a művészi komponálásnak alárendelve, vagy azzal összeötvöződve. A manierizmusban a reneszánsz kompozíció már nem, a barokk még nem érvényesül, s ezért a művek szerkezetét csak valamely logikai-retorikai konstrukció adhatja meg. Jól látható ez Rimay költészetének fejlődésében. Míg fiatal korában a Balassitól tanult zárt művészi formákat követi, ökonómikusan bánva mondanivalójával, csak a lényegre szorítkozik, addig kései filozófiai költeményeiben terjengősen, a kifejtendő tétel logikája által vezetve, hangulati hatással mitsem törődve, és minden szuggesztivitást nélkülözve ír. A vers így nem valami eszmei-művészi összbnyomást ad, hanem kizárólag az intellektust foglalkoztatja. Ennek szélsőséges hajtása azután a titokzatosság keresése, szinte rejtvényeknek az előadása, az emblémák kultusza.

A XVII. századeleji Magyarországon virágzik az emblematika. Lackner Kristóf a magyar szent korona egyes részeinek mélyebb, titokzatos értelmét kutatja *Coronae Hungariae Emblematica Descriptio* (1613) című munkájában, s kiad egy *Florilegus Aegyptiacus*-t (1617) is, a rejtélyes hieroglifik kultuszának jegyében. Ugyanő a soprni városháza terneit emblematikus ábrázolásokkal festette ki, főleg a polgári életben kívánatos erények értelmét feszegetve.⁶¹ De Sopron nem kivételező jelenség. Az erények szimbolikus alakjai felkerültek Kőszegre, Lőcse, Pozsony városházainak a falaira, s bonyolult értelmű emblémák kerülnek a polgárházak kapui fölé, vagy a könyvek címlapjaira. A korabeli magyarországi festészetet nagy egészében az emblematikus ábrázolásmód jellemzi, hiányzik belőle minden monumentalitás, s ehelyett a bonyolult szimbolika lesz az úr.⁶² A rejtélyes képeket mindenütt szövegek, tömör, sokszor nehezen érthető idézetek kísérik, s mennyire jellemző, hogy mivel a kálvinizmus tiltja a templomi képeket, ott a falakat, a padokat a bibliából vett sokatmondó idézetekkel, bölcs mondásokkal pingálják tele. A Bekes-i református templomról, melynek felszentelésére 1625-ben a legkiválóbb kálvinista humanisták gyűltek össze Szenczi Molnárral az élükön, s mely alkalomból egy külön emlékkötetet is kiadtak, lelkesen jegyzik fel, hogy fődíszét a sok felirat, idézet, epigramma stb. alkotja.⁶³ Az embléma a költészetnek is ihletőjévé válik.

⁵⁹ Lásd: Miskolczi Csulyak István *Diarium Apodemicum*-a 54b, 80b. OSzK Oct. Lat. 656.

⁶⁰ Bán Imre: *Apúcai Csere János*. Bp. 1958. 67—70.

⁶¹ Angyal Endre: *Lackner Kristóf*... 12—4.

⁶² Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században*. Bp. 1953. 15—6., 22—4., 52—3., 64—6.

⁶³ *Consecratio templi novi*. Kassa 1625.

Ádám János kolozsvári polgár 1600-ban *Az igaz barátságról való ének* címen egy Amicitia-embléma értelmét fejtegeti.⁶⁴ Rimay pedig versek egész sorát írta képek magyarázataként. Már a Balassi halálára írt *Epicedium*-ban is hosszan időzik Balassi szimbólikus jelentésű zászlajának tárgyalásánál, majd két hosszú verset is szentel egy kép magyarázatára, melyen a Virtusok láthatók, amint egy asztal körül ülnek. Versben magyarázza meg a Religió jelképes alakját ábrázoló képet, s egy korabeli Fortuna-ábrázolásnak köszönheti létét szerencséről szóló éneke. Egy katolikus asszony kedvéért egy az anyagi üdvözlötet ábrázoló kép mellé ír verset, de a korabeli emblémagyűjtemények egy-egy képének a hatását fedezhetjük fel legkülönbözőbb verseinek egyes strófáiban is. Itt azután végképp nem lehet már szó művészi kompozícióról, hiszen a vers alapja egy szintén nem művészi elvek szerint szerkesztett kép. A reneszánsz művészet kiüresedését, az igazi költészet halálát jelenti az emblematisztikus kép és vers.

A pusztán intellektuális erőfeszítésre és megértésre appelláló törekvés azonban a manierista művészetnek csak egyik oldala. A kor irodalmilag iskolázott költői jól tudják, hogy a mondanivaló pusztán retorikus előadása, — mint pl. Petki János *Virtus és Voluptas*-certamene — csekély hatású, és nem kelti fel a figyelmet. Elengedhetetlen szükség van a meglepetés, az elcsodálkoztatás, az érzéki hatás elérésére, s ennek érdekében rafinált képalkotásra, formai virtuozításra. Ezek a jelenségek is jól megfigyelhetők e kor magyar költészetében. Elszaporodnak a különböző érzéki effektusok, a szín-, hang-, szaghatások felkeltésére irányuló mozzanatok. E periódus vallásos lírája is tele van a csengés-bongás képzetével, a magyar későreneszánsznak egyik — ismeretlen költőtől származó — legszebb verse (*Pön-gését koboznak...*) pedig szinte tobzódik a különböző hangszerek hangulati hatásának irodalmi felkeltésében.⁶⁵ Rimay sem marad el e tekintetben: korai vitézi verseiben az ellenség véreinek szagáról ír, majd később saját bűneit hasonlítja gennyedt, rothadt sebhez, mosatlan szennyhez. A bizarr érzéki képalkotás érdekes példája, mikor az *Epicedium*-ban a hős meglágyult szívét finom selyemhez hasonlítja, melyet Isten úgy hajtogathat, ahogyan csak akarja. A finom tapintású, könnyen hajló szív mellől a könnyektől sós étel ízének idézése sem hiányzik: megannyi meghökkentő érzéki kép. Ezekben Rimay igazi mester; hosszan sorolhatnánk merész asszociációit, mint mikor a csókot a pókkal fűzi egybe; bravúros hasonlatait, mint Isten szavának a tűzben üst és füst nélkül megfőtt tiszta ezüsthöz való hasonlítása; frivol szóhasználatát, mikor az Isten igéjével hizott emberről beszél; az undor érzését is felkeltő leírásait stb. Érzéki, érzelmi hatások tehát nem hiányoznak a magyar manierista költészetből, de öncélúakká válnak, gyakran semmi közük a vers mondanivalójához, vagy egyenesen elterelik róla a figyelmet. A tartalmi és formai elemek között állandó egyensúlytalanság, ellentmondás uralkodik, a versek belső harmóniája megszűnik.

A manierista költészet így a reneszánsz irodalmának erősen intellektuális oldalát a végtelenségig túlhangsúlyozva, s ugyanakkor formai elemeit fellazítva, a fokozott képszerűség, a feltűnni akarás irányában továbbfejlesztve egy végeredményben beteges művészethez vezetett. E torz fejlődés során azonban rendkívül megnőnek az irodalom kifejezési lehetőségei: a társadalom bonyolultabb, válságosabb fázisba érkezésével, az emberi lelkekben növekvő belső feszültség folytán, a művészet — nem tudva élni a hagyományos eszközökkel — a legkülönbözőbb új lehetőségekkel próbálkozik. Az így kialakuló új stíuselemek szinte mind megmaradnak és továbbélnek a barokk művészetben, de a barokk, elvetve a manierista művészetben még erősen élő racionális-intellektuális hagyományt, az érzékiség, látványosság, különösség már létrejött művészi elemeit nagy monumentális, vizionárius kompozícióknak rendeli alá, s ezzel ha átmenetileg és ellentmondásosan is, helyreállítja a művészet harmóniáját.

⁶⁴ Turóczi-Trostler József: *Ének a barátságról*. Bp. 1937.; Marót Károly: *Amicitia*; Acta Univ. Szegediensis 1939. XIII, 1.; RMKT XVII. 1., 111—20., 531—3.

⁶⁵ Esze—Kiss—Klaniczay: *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Bp. 1953. 64—5.

Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a prózában is. Rimaynak és kortársainak művészi értekező prózája elveti a reneszánsznak Cicero elveit követő prózastílusát, melynek a magyar irodalomban Bornemisza Péter, Balassi Bálint nevelője, a legnagyobb képviselője. Egy a mindennapi beszélt nyelvtől sőt az írásbeli érintkezésben általánosan használt nyelvtől eltérő mesterkélt és bonyolult, erősen arisztokratikus színezetű prózastílus jön létre, melyet különös tuda ossággal művelnek. Rimay például mind magyar, mind latin leveleiben, s egyéb prózai írásaiban két egészen különböző irodalmi nyelven ír. Az egyik a beszélt nyelvhez közelálló természetes stílus, ezen írja hivatalos jelentéseit, vagy kereskedelmi, gazdasági ügyben küldött leveleit; viszont mihelyt tudósoknak, a korabeli művelt világ képviselőinek szánja írását, a manierista próza minden kellékét felvonultatja. A magyar manierista próza egyik legfejlettebb alkotója Prágay Andrásnak — stílárisan az eredetivel egyenértékű — Guevara-fordítása, mely méltán érdemelte ki Rimay tetszését stílusa tekintetében is. Az ellentétek kedvelésében a bonyolító jelzőhalmazokban, a szokatlan epitetonok özönében, s a labirintushoz hasonló végeérhetetlen mondatszövevényekben biztos kezű író volt Rimay is, Prágay is, és számos kortársuk.⁶⁶ Itt is sok a barokkhoz átvezető vonás, de a barokk a különböző stílusélményeket a hatalmas körmondatok fegyelmének fogja alávetni, s így az eltűnt kompozíciót a nyelvi stílus terén is helyreállítani.

*

A magyar stoicizmus és manierizmus problematikáját ebben a tanulmányban csak egészen vázlatosan, a főjelenségeket érintve tárgyalhattam. Ebből is kidomborodnak azonban a magyar későreneszánsz legfőbb ideológiai és művészi jelenségei, melyek szoros összhangban vannak egymással, egyaránt a válság és a hanyatlás jeleit mutatják és előkészítői a következő korszaknak. Miként a stoicizmus az ellenreformációhoz, úgy a manierizmus a barokkhoz vezet át, bár mindkettő még elválaszthatatlanul hozzátartozik a reneszánsz kultúrájához. A későreneszánsz vizsgálata a barokk-kutatás szempontjából is tanulságos, mert egészen másképpen és történetileg sokkal realisabban értékelhetjük a barokk művészet pozitív és negatív vonásait, ha nem az érett reneszánsz művészetével, hanem a későreneszánsz hanyatló manierizmusával állítjuk szembe.

⁶⁶ Bán Imre : *Fejedelmeknek serkentő órája*. It. 1958. 360—73.

ADATOK ÉS ADALÉKOK

ISTENES JÓZSEF:

PETŐFI KISKÖRÖSI SZÜLETÉSÉT IGAZOLÓ ÉRVEK TÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÁSA

Szükségesnek tartom Petőfi kiskörösi születését igazoló érvek történeti összefoglalását, mert irodalomtörténetünk ezt eddig nem tette meg. Ezeket az érveket kiegészítem saját kutatásaim eredményeivel.

Lássuk most a kiskörösi születés igazolását!

I. A keresztelési anyakönyv

A kiskörösi evang. egyház keresztelési anyakönyve 1823. évi 1. t. sz. szerint Petőfi Sándor van első kereszteltnek feltüntetve. Kétségtelen, hogy ránézve ez csak a keresztelés, és nem a születés tényét örökíti meg. Azonban az evang. egyház anyakönyvezési gyakorlata az volt, hogyha nem helybelit részesítettek egyházi szertartásban (keresztelés, konfirmáció, házasság, temetés), mindenkor, minden külön rovat nélkül bevezették ezt a tényt. A Hamliar-féle utasítást az anyakönyvezésre vonatkozólag 1803-ban fogadta el a Bányai Evang. Egyházkerületi Közgyűlés. Id. Blázy Lajos evang. lelkész már 1867-ben egy pesti laphoz írt levelében hivatkozik: „... az volt a gyakorlat, hogy a helybeli szülőteknél semmi megjegyzés sem történt, ellenben a másutt szülöttekhez a hely is odatétetett.” Erre példát is közölt.¹ Hosszasan tanulmányoztam a Petőfit keresztelő Martiny lelkész anyakönyvezési módját. Bár Kiskörös, mint akkor legnagyobb részét szlovák anyanyelvű község, annyira zárt volt, mégis találtam több olyan bejegyzést, amely igazolja az előbb említett tényt. A legvilágosabb és legmegbízhatóbb a kiskörösi evang. egyház keresztelési anyakönyvének 1826. évi 163. t. sz. alatt bejegyzett adata. Ez Petrovics Sándor keresztelési bejegyzéséhez időben legközelebb álló, formájában teljesen megegyező, hiszen ezt is Martiny lelkész jegyezte be.

A keresztnév rovatában a gyermek keresztnéve, Georgius név alatt zárójelben ez olvasható: „Vadkertiensis”. Érdekes, hogy előtte hasonló vezetéknevű „Hopass” gyermek van anyakönyvezve,² akinek keresztnéve, szintén Georgius után semmi megjegyzés nincs. Utána néztem a két gyermek szülei lakhelyének. Az utóbbi szüleiről kétségkívül megállapítottam, hogy kiskörösi lakosok voltak. Több gyermekük is itt született, itt keresztelték. A „Vadkertiensis” megjelölésű gyermeknek a szülei vadkerti lakosok voltak. Ott születtek,³ ott kötöttek házasságot.⁴ Többi gyermekük is ott született, ott is keresztelték őket. Mi készíthette az előbbi gyermek szüleit arra, hogy áthozzák gyermeküket Kiskörösre keresztelni? Megállapítottam, hogy a keresztszülők kiskörösiek voltak. Másrészt meg a két rokongyermek, akiknek apjuk testvérek voltak, egyidőben való születése lehett az oka.

Íme tehát a helyben született Hopass gyermek neve után nem írt semmi megjegyzést Martiny lelkész. Viszont az utána keresztelt, hasonló nevű gyermek keresztnéve, Georgius név alá „Vadkertiensis” megjelölést írt, mert Vadkerten született, csak keresztelni hozták Kiskörösre.

1817. évi kiskörösi evang. keresztelési anyakönyv 52. oldalán a szülők neve után írták be a máshol születés tényét: „Vadkertiensis”. Ez a gyermek, akit ekkor kereszteltek, egy kiskörösi tanítócsalád gyermeke.

Az édesatyja, Krnoch József, Kiskörösön volt tanító. Édesanyja soltvadkerti születésű. 1805. márc. 5-én kötöttek házasságot Soltvadkerten. A vőlegény neve után, mivel kiskörösi

¹ Megjelent az Ellenőr 1872. szept. 14. számában. Lásd: Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 115. o.

² Kiskörösi evang. keresztelési anyakönyv 1826. évi 162. t. sz.

³ Soltvadkerti evang. keresztelési anyakönyv 1799. évi 44. t. sz. és 1804. évi 244. t. sz.

⁴ Soltvadkerti házassági anyakönyv az evang. egyháznál 1819. évi 12. t. sz.

volt, azt írták „Kiskőrösiensis”. A menyasszony neve után, aki helybeli, nincs semmi írva. Hogy milyen pontos volt az egyház anyakönyvezése, mutatja, hogy a Vadkerten történt és ott anyakönyvezett házasságot Kiskőrösön is bejegyezték. Megjegyezve, hogy az esketés Vadkerten történt.⁶ Ezt azért tették, mivel állandó kiskőrösi lakos volt a vőlegény és továbbra is itt maradt. Ugyanúgy jártak el a már említett harmadik gyermekük keresztelésénél. Míg az első kettő⁶ és a negyedik, ötödik gyermek keresztelésénél⁷ semmiféle megjegyzés nincs, feltehető, hogy itt születtek, mert itt vannak keresztelteknek bejegyezve, addig a harmadik gyermek keresztelési bejegyzésénél azt találjuk, „Vadkertiensis”.⁸ Kerestem Vadkerten is, de ott az anyakönyvezésének nincs nyoma. Itt nem is volt szükséges beírni, mert a kiskőrösi keresztelés bejegyzésénél a „Vadkertiensis” szó utal a születés helyére. Azt tételizhetjük fel, hogy az asszony otthon, Vadkerten szülhetett édesanyjánál, s mivel állandó kiskőrösi lakosok voltak, és férje itt volt tanító, hazahozták a gyermeket Kiskőrösre kereszteni.

Hogy mennyire vigyázott erre a pontos anyakönyvezésre az egyház abban az időben, arra egy jellegzetes példát találtam. Egy tanjai házaspárnak gyermeke született Tázlár pusztán, amely akkor Kiskőröshöz tartozott közigazgatásilag is, de felekezetiileg különösen. Valamilyen oknál fogva kiszállt a lelkész a házhoz, és ott keresztelete meg, de Kiskőrösön anyakönyvezték. Ezt a tényt pontosan bejegyezték az anyakönyvbe.⁹

Ugyanilyen pontosan jelölték meg a Kiskőröshöz tartozó többi pusztán születetteket a keresztelés alkalmával. 1838. évi 12. t. sz. alatt a keresztelest gyermek neve alá ezt írták: született Csengőd pusztán, majd 1838. évi 32. t. sz. alatt a gyermek neve alá: Páhi pusztáról. Nemcsak Martiny keresztelési, hanem házassági anyakönyvezési módját is tanulmányoztam.

Jellegzetes példája éppen a költő néjének, Hruz Annának házassága, aki akkor Kiskőrösön lakott Petrovicséknál. A házasság anyakönyvezésénél a menyasszony neve, Hruz Anna után semmi megjegyzést nem találok, mert Kiskőrösön lakott. A vőlegény, Baranyai Péter neve után ez olvasható: „Vadkertiensis”. Az illető vadkerti volt.¹⁰ Ilyen nevű családneveket ma is találunk ott. Példa még az előbb említett Krnoch tanító házassága is. A vőlegény neve után, mivel kiskőrösi volt, azt írták: „Kiskőrösiensis”. A menyasszony neve után nem írtak semmit, mert vadkerti volt.¹¹ Természetes, ilyen hasonló példát többet is lehet találni. Még a halálozás anyakönyvezésénél is szokás volt bevezetni, az illető hol született.

Mivel ez az anyakönyvezési mód nemcsak Martiny kiskőrösi lelkésznek volt a gyakorlata, hanem általános evang. egyházi gyakorlat, hiszen csak így pótolta egyszerre a születési anyakönyvezést is, azért más evang. egyházból is hozok példát.

A kecskeméti keresztelési anyakönyv 1811. évi 2. t. sz. alatti keresztelési bejegyzésnek a dátum rovatába „Kiskőrösiensis”-t írtak. 1821. évi 25. t. sz.-nál ugyancsak a dátum mellé „Orgovány”, 1822. évi 17. t. sz.-nál szintén „Kőrös” bejegyzést találunk. Hasonló példa nagyon sok van Kecskeméten, mivel az nem volt olyan zárt, mint Kiskőrös.

A házasság anyakönyvezésénél a sok közül a Hruz-rokonságból hozok példát. Hruz Mihály lakatosmester, Petőfi anyjának közeli rokona VallacsKay Esztert vette feleségül Kecskeméten. A menyasszony neve után, mivel kecskeméti, nincs semmi írva, a vőlegény neve után „Gyón” bejegyzést találjuk.¹²

Kiss András, kiskőrösi szappanfőzőmester, Petőfi édesatyjának barátja, egy Hruz-rokon lányt vett feleségül Kecskeméten. A házasság anyakönyvezésénél a név után azt írták „Kiskőrösiensis”.¹³

Ugyanilyen példákat hozhatnék a szomszédos Soltvadkert evang. anyakönyvezésének gyakorlatából is, a már említett jellegzetes házassági anyakönyvezésen kívül.

Összefoglalva tehát az eddigieket:

Ha Petőfi Sándor Kiskunfélegyházán „megszülethetett” volna, ahol az állandó kiskőrösi lakosú szülei akkor „tartózkodhattak”, és elhozták volna Kiskőrösre kereszteni, akkor Martiny lelkész a neve alá ugyanúgy beírta volna „Félegyháziensis”, ahogy az egyik Hopass gyermek után beírta: „Vadkertiensis”. Még jobban megvilágítja a tényt a névszerint még Kiskőrösön ma is ismert tanító gyermekének anyakönyvezése, akinek szülei is állandó Kiskőrösi lakosok voltak, de az asszony Vadkerten édesanyjánál született. Amikor itthon megkeresztelték a gyermeket, a szülők neve után beírták azt, hogy: „Vadkertiensis”. Az anyakönyvezésnek

⁶ Kiskőrösi evang. házassági anyakönyv 1810. márc. 5.

⁷ Kiskőrösi evang. keresztelési anyakönyv 1811. évi III. 16., 1815. IV. 21.

⁸ Kiskőrösi evang. kereszt. anyakönyv 1819. XI. 19., 1822. III. 22.

⁹ Kiskőrösi evang. kereszt. anyakönyv 1817. évi 52. lapján jún. 8.

¹⁰ Kiskőrösi evang. kereszt. anyakönyv 1837. évi 222. t. sz.

¹¹ Kiskőrösi evang. házassági anyakönyv 1823. évi 16. t. sz. Vadkerti kapcsolatukat bizonyítja, hogy keresztszülők voltak ott (Vadkerti evang. kereszt. anyakönyv 1824. évi 6. t. sz.).

¹² Soltvadkerti evang. egyház házassági anyakönyv 1810. márc. 5.

¹³ Kecskeméti evang. házassági anyakönyv 1799. május 28.

¹⁴ Kecskeméti evang. házassági anyakönyv 1823. évi III. t. sz.

ebből a szempontból való pontosságát mutatja a tanyán születettek anyakönyvezése is, ahol mindenkor beírták, honnan hozták keresztelni a gyermeket.

A felhozott példák azt is megmagyarázzák, hogy be kellett volna jegyezni, ha a gyermek máshol születik, annak ellenére, hogy a szülők akkor állandóan Kiskőrösön laktak, itt ismeretek voltak. Sőt még azt is bizonyítják, hogy bár csak keresztelési anyakönyvezés volt akkor, de abban megjelölték azt, ha máshol született a megkeresztelt. Nem a szülők lakhelyét jelölték meg, hanem a születés helyét. Ha tehát Petőfi Kiskunfélegyházán született volna, akkor neve után „Félegyháziensis” bejegyzést találnánk.

Mivel eddig az irodalomtörténet ilyen adatokat nem tárt fel, ezek kizárólag új, általam felfedezett tények, amelyeket figyelmen kívül hagyni már nem lehet, azért ezek arra szolgálhatnak, hogy végleg bebizonyítsák: a születés nem történhetett Kiskunfélegyházán, hanem csak Kiskőrösön.

11. A kiskőrösi utazás

Vajon megtörténhetett-e az az utazás, amelyről a félegyházi álláspont beszél? Petrovicsnének közel öt évi házassága után születik első gyermeke. Feltehető-e, hogy egy mindenórás asszony, ki olyan hosszú ideje várja első gyermekét, társbérlet megkötése végett, amit a férje egyedül is elintézhet, 45—60 km-t kocsikázzon, kockára téve a saját és gyermeke életét is? Vállalta-e azt, hogy a számára teljesen idegen környezetben szüljön? Feltehető, hogy második gyermeke születése előtt is azért ment el Kiskunfélegyházáról Szabadszállásra szülni, mert ott lakott huga, Baranyai Péterné, aki, mint látni fogjuk, három hónapig ápolta Petrovicsné első gyermekét Kiskőrösön. Még egy évi félegyházi tartózkodás után is inkább a rokoni környezetet vállalta a születés idejére.

Tegyük fel, megszületik Félegyházán a gyermek, akinek életben maradásához alig van remény, van-e olyan szülő, aki azonnal kocsira tesz egy ilyen csecsemőt, 45—50 km-es útra, —10 fokos hidegben? Az akkori időjárás igazolására Kiss Béla megszerezte a következő hivatalos értesítést: „Kiskőrösről az 1823. évről nincs semmiféle időjárási adatunk. A budai csillagdában mért adatokból azonban az időjárási helyzet alapján következtetni lehet a kiskőrösi egyidejű időjárásra. A budai meteorológiai állomás adatai szerint 1822. dec. 31-én ködös idő volt, mérsékelt északnyugati széllel. A levegő hőmérséklete 21 órakor C—M 5,8 fok volt. Reggel 7 órakor ugyancsak ködös égbolt mellett gyengén havazott, a levegő hőmérséklete —7,4 C fok volt. A fentiek alapján és egyéb körülményeket figyelembe véve valószínű, hogy Kiskőrösön 1823. újév napjára virradó éjszakán a levegő hőmérséklete —10 fok lehetett, estétől reggelig —6 fokról —10 fokra süllyedt, majd reggel —8 fokra emelkedett. Valószínű, hogy az éjszaka ott is ködös volt, és lehetséges, hogy kevés hó is szállingózott, gyenge északnyugati szél is lehetett...”

Keresztelés után visszavitték Félegyházára? Egy néhány órás csecsemőt 100 km-t kocsikáztatnak egy nap? Azután néhány nap múlva újra vissza kellett hozni Kiskőrösre, hiszen állandó kiskőrösi lakosok voltak a szülei. Vagy talán az asszonyt rakták kocsira a szülés után? Melyik félegyházi asszony vállalná ezt? Nincs olyan, nem is volt, Kiskőrösön sincs.

Mindezt azért kellett tenni, mert szokás volt az egynapos gyermeket megkeresztelni? Kiskőrösön nem volt olyan szokás. Ha meg a gyermek gyengesége miatt kellett hirtelen megkeresztelni, akkor a keresztelés miatt teszik kockára a gyermek életét? Az evang. keresztelés miatt ráérték volna később is elvinni. Vagy talán a kiskőrösi kapcsolatok miatt kellett elhozni? Második gyermekük keresztelésekor sem a vallás, sem a kiskőrösi kapcsolat nem számított. Istvánt Szabadszálláson keresztelték meg, pedig az közelebb volt Kiskőröshöz, mint Kiskunfélegyháza. Négy évi kiskőrösi tartózkodás után mégsem vitték vissza keresztelni. Pedig amint később bebizonyítom, sokszor visszajártak még Vicziánékhöz keresztelni Kiskőrösre.

Vihették volna a közeli Kecskemétre keresztelni. 1793. óta vannak ott Hruzok. Hruz Mihály, Petrovicsné közeli rokonának kiterjedt rokonsága volt Kecskeméten. 1792. óta van ott evang. egyház, amelynek a magyaron kívül német és szlovák ajkú hívei voltak. Miért nem lehetett odavinni keresztelni? Útja is bizonyára jobb volt, mint a kiskőrösi. Ezt inkább el lehet képzelni.

Hogy az utazás nem történhetett meg, arra döntő bizonyíték a kiskőrösi keresztelési szokás is. Kiskőrösön régi gyakorlat a reggeli istentisztelet utáni keresztelés. Petőfi Sándor keresztelése feltétlenül a reggeli órákban történt, mert első kereszteltnek van bejegyezve. Utána mást is kereszteltek. Így még az éjszakai órákban el kellett volna indulni Félegyházáról.

Mindezen tényekből és körülményekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy amit a félegyházi felfogás állít, az csak feltevés: „tartózkodhatott”, „megszülethetett”. Az igazság pedig az, hogy a gyermek Kiskőrösön született.

Kiskőrösön a tanácselnök irodájában és Petőfi szülőházában fényképmásolatban őrznek egy jegyzőkönyvet, amely arról szól, hogy Mihájlik György mézsáros segéd 1822. február 1-től az év végéig Petrovics István szolgálatában állott Kiskőrösön. Petrovics bemondása alapján a tanács „bizonyáglevelét” adott Mihájlik Györgynek, melyben hivatalosan bizonyítják, hogy igen szorgalmas, jóviseletű, ügyes segéd volt. Munkáját megelégedéssel végezte. Ezt a bizonyítványt Petőfi születése után egy nappal, 1823. január 2-án adták ki. A jegyzőkönyvet Petrovics István bemondása alapján állították ki 1823. január 2-án, tehát feltételezhető, hogy neki ebben az idő tájban itthon kellett tartózkodnia. Az is valószínű, hogy nem hagyta magára a mézsárszéket éppen az ünnepekre és a feltételezett távolléte idejére, mert új segéd felvételéről nincsenek nyomok ebben az időben.

Amint később bizonyítom majd, Petrovicsék 1822. november 13-án keresztelték Vicziának egyik gyermekét, amiről a keresztelési bejegyzés tanúskodik.¹⁴ Tehát itthon kellett lenniük. Vagy talán feltételezhető, hogy ez az állapotos asszony télen, 47 nappal a szülés előtt Félégyházára kocsiházik, aztán visszajön és újra elmegy? Mi mindent nem akarna még ráérszakolni a félegyházi állapont erre a szegény, jámbor, szűkszavú asszonyra.

A kiskőrösi állatforgalmi nyilvántartásban szerepel, hogy Petrovics István a kecskeméti vásárról 7 tehenet, 1 bikát vásárolt 1822. november 25-én.

Megvan ma is annak az 1822. évi kiskőrösi főkönyvnek a másolata, amely szerint Petrovics 1822. december 30-án a város pénztárába befizette tartozását.

Mindezen tények azt bizonyítják, hogy Petrovicsék ebben az idő tájban itthon tartózkodtak.

III. A keresztszülők

Ebben a kérdésben történt a legtöbb tévedés. A Dinga név — a Dinga és Dinka, az Anna és Zsuzsanna névcserek, — talán önkéntelen használata sok téves következtetésre, megállapításokra adott alkalmat. Ha a maga idejében felfigyelnek ezekre a tévedésekre, ma könnyebb lenne igazságot tenni ebben a kérdésben. Az idők múlásában azonban elvesztek az összefüggések az egyes tények között, azért ma hosszas kutatás után lehet csak tisztán látni.

Úgy érzem, hogy ezt az egész ügyet Kovátsay Ferencné, Dinka Anna, nem tisztázott szerepe okozta Neugebauernél, Ferencznél is a tévedést. Azért most reá vonatkozó kutatásaim eredményét teszem közzé.

Tötgyörkön született, amint a kecskeméti halotti anyakönyvből megtudtam. Soltvadkerten vette feleségül Kovátsay Ferenc szűrszabó 1819. december 21-én.

Kovátsay Ferenc abból a kecskeméti Kovátsay családból származott, amelyik ott már hosszú ideje rokonságban volt Hruz Mihályékkal, a költő anyjának egész közeli rokonával. Így kerülhettek kapcsolatba Petrovicsék a soltvadkerti Kovátsay családdal, akárcsak Kecskeméten a Hruzék a Kovátsayékkal. Később bizonyítom be, hogy éppen ebből a kapcsolatból kifolyólag ezt a családot hívják meg első gyermekük keresztszüleinek. Így történt meg aztán az is, hogy amikor 1823. október 2-án Kovátsayéknak János gyermekük születik Vadkerten, keresztszülőknek hívják vissza Petrovicsékat. Meg is találtam a bejegyzést a vadkerti keresztelési anyakönyv 1823. évi 60-as t. sz. alatt. Érdekes, hogy Kovátsayék röviddel ezelőtt másutt voltak keresztszülők, mégsem ezeket hívják meg első keresztszülőknek, hanem Petrovicsékat. Hiszen itt régebbi komaság jár vissza.

Ennél a bejegyzésnél találkoztam a Dinga név kétféle írásmódjával. Míg a házasságnál „g”-vel írja ugyanaz az írás, addig a keresztelésnél „k”-val írta. Tény tehát, hogy Dinka Anna fiát Petrovicsné tartotta keresztvíz alá, mert csak egyedül vannak beírva keresztszülőknek. Eddig tehát az egyoldalú komaság biztos, pedig Kecskeméten a Hruzok és Kovátsayék kölcsönös komaságban voltak évtizedeken át.

Viszont Petrovicsék gyermekének keresztelési anyakönyvében Kovátsayné nincs beírva. Viczián János után Susanna Kovátsay van beírva, akit eddig az irodalomtörténetben Viczián János feleségének tudnak. Pedig amint később bebizonyítom, nem az volt.

Ezután hosszú kutatómunkát folytattam Kovátsay Zsuzsanna kikutatására. Sem Kiskőrösön, sem Vadkerten, de még a kecskeméti anyakönyvekben sem találtam Kovátsay Zsuzsannát, pedig Kecskeméten születtek a Kovátsayak. Megtaláltam azonban Kecskeméten Kovátsay Ferencné, Dinka Anna halálának anyakönyvezését. A megjegyzés rovatába ez van írva: „Petőfi Sándor egyik keresztanya”. Margócsi József temette, ő is írhatta be, mert az írás azonos.¹⁵

¹⁴ Kiskőrösi evang. kereszt. anyakönyv 1822. évi 226. t. sz.

¹⁵ Kecskeméti evang. halotti anyakönyv 1864–65. évi 50. t. sz. 20. lap.

Ez még inkább elgondolkodtatott. Közben elolvastam Suhajda József, az Ellenőr 1872. szeptember 13-i közlését,¹⁶ amelyben Margócsi József 6 évvel ezelőtti kecskeméti lelkész arról nyilatkozik, hogy ő temette el Kovátsay Zsuzsannát, ottani tartózkodása alatt. Számításon szerint ez 1860—70 között lehetett. Újra kerestem Kovátsay Zsuzsanna halálát, de ennek az időpontnak megfelelően újra csak Kovátsay Ferencné, Dinka Anna, halálozási bejegyzést találtam, akit Margócsi József temetett el. Amikor itt újra elolvastam a megjegyzés rovatában azt, hogy „Petőfi Sándor egyik keresztanyja” eszembe jutott Torkos kecskeméti evang. lelkész közlése,¹⁷ amit Pákh Albertnak tett, amelyben azt írja, hogy Dinka Anna (Kovátsay Ferencné) saját kezével tartotta keresztvíz alá Petőfi Sándort. Arra is gondoltam, hogy Dinka Annánál is lakott Petőfi Sándor, amikor Kecskeméten iskolába járt. Ezek után arra a következtetésre jutottam, hogy ez a két személy valójában egy, nem Kovátsay Zsuzsanna, hanem özv. Kovátsay Ferencné, Dinka Annáról van szó. Margócsi József 6 év múlva, amikor már Irsán volt lelkész, emlékezik vissza arra, hogy ő Kecskeméten egy asszonyt ismert, aki magát Petőfi keresztanyjának mondotta. Betegsége alatt többször meg is látogatta, el is temette. 6 év múlva, nyilatkozata szerint, a keresztelési anyakönyvből tudja meg ennek az asszonynak a nevét, ezért állítja, hogy Kovátsay Zsuzsanna volt. Pedig amikor ezt az asszonyt eltemette, ő anyakönyvezte Kovátsay Ferencné, Dinka Annának, és ő írta be a megjegyzés rovatába „Petőfi Sándor egyik keresztanyja”.

Tehát Margócsy nyilatkozatából, anyakönyvezési bejegyzéséből is következtethető, hogy Kovátsay Ferencné, Dinka Annáról van szó.

Hogyan történhetett mindez?

Kovátsayék hamar elköltöztek Vadkertről Kecskemétre. Kovátsay Ferenc igen fiatalon meghalt. Ezt a kecskeméti halotti anyakönyvből tudtam meg. Hogy lehetett mégis Kovátsaynéból Kovátsay Zsuzsanna a keresztelési bejegyzésben? Ezután jogos gyanú fogott el, hogy itt névelírásról van szó. Kezdem ilyen szempontból vizsgálni a kiskőrösi keresztelési anyakönyvet. 1819—37-ig 17 esetben történt névelírás Martiny lelkész részéről, aki Petőfi keresztelését anyakönyvezte. Ezeket a javításokat Kemény János és Blázy Lajos lelkészek végezték 1849-ben, megjegyezvén, hogy személyes és hiteles tanúk alapján javították ki. Nem tartom szükségesnek tételszám szerint közölni, de példákat hozok: Maska helyett Meskó, Kriskó helyett Haskó, Gyurján helyett Gyuricza, Zelenák helyett Zelenka, Barda helyett Brada, Zsibrik helyett Mászni, Frólián helyett Frójó vezetéknev, de több keresztnév elírása is történt. Sok azonos hangzású nevet írt el. Így írhattott a férje után Kovátsay asszony, Anna Kovátsay helyett, Susanna Kovátsayt, hiszen nem ismerhette, mert nem volt kiskőrösi ez az asszony, hanem vadkerti. Következésképpen tehát Kovátsay Ferencné, Dinka Anna volt a keresztanya. Valószínű, hogy férje is vele lehetett. Úgy tudom feltételezni azt, hogy miért hívták meg Kovátsayék Petrovicsékat az év őszén keresztszülőknek. Január 1-én Kovátsay Ferencné volt keresztanya Petrovicséknál. Régi szokás volt, hogy a komaság visszajár. Így tehát Kovátsay Ferencné, Dinka Anna, Petőfi Sándor egyik keresztanyja volt, Petrovicsék komaasszonya.

1857-ben Kovátsay Ferencné, Dinka Anna még élt, akárci kihallgathatta, mint Margócsi József lelkész is. 63 éves volt, amikor Pákh Albert azt hirdette: „... megállapított tény, hogy Petőfi Sándor Kiskőrösön született.”

A „hitetlenkedők” kétségeinek eloszlatására még egy bizonyítékot kívánok közölni, özv. Kovátsay Ferencné, Dinka Anna állítását, miszerint Petőfi Sándor, akit ő tartott keresztvíz alá, Kiskőrösön született 1822. december 31-én éjfélkor.

Dinka Annát 1857-ben semmi érdek sem fűzte ahhoz, hogy mást mondjon Petrovicsék gyermekének születéséről, mint ami a valóság. Ez a nyilatkozat egyezik azzal a közléssel, amit István kézreadott éppen akkor a Vasárnapi Ujság 1857. évi február 1-i számában.¹⁸ Ezek a nyilatkozatok és a keresztelési anyakönyv közzététele Sárkány János által még Gyulai Pált is arra készítetik, hogy megváltoztassa a véleményét, amelyet igen jelentős sorokban közölt a Pesti Napló 1857. jan. 31-i számában.¹⁹

Az 1857-es hivatalos döntés Pákh közlése alapján figyelembe vehette Dinka Anna nyilatkozatát, hiszen akkor még ismeretekesek voltak azok a kapcsolatok, amelyek Petrovicsékhoz fűzték. Az idők múlásával azonban ezek elvesztek. Így történt, hogy nem ismervén ezeket az általam felfedezett tényeket, Dinka Anna Pákh által 1857-ben közölt kijelentését hamis, meg tévesztő adatközlésnek állítja a félegyházi álláspont.

Feltételezem, hogy az, amit Dinka Anna 1857-ben kijelentett, adott alkalmat arra, 23 év múlva Neugebauernek és az ő nyomán Ferenczinek, hogy belekeveredjenek a nevekbe, Dinka Anna — Dinkáné. Igaz, hogy előttük sem voltak már ismeretekesek azok az összefüggések,

¹⁶ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 114. o. 3. bek.

¹⁷ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 77. o. 3. bek.

¹⁸ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 76. o. 3. bek.

¹⁹ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 76. o. 1. bek.

amiket felfedtem és tisztáztam, bár ha jobban utánanéznék, ők is, de mások is megtalálhatók volna eddig.

A másik keresztszülő, Viczián János keresztapa, aki azonban még a nagyobb vita megindulása előtt, 1853-ban hirtelen meghalt.²⁰ A korabeli közlések azt írják, hogy Szehnodraszki Zsuzsanna volt a felesége, mégsem tulajdonítottak ennek és az ebből következő igen fontos, később kifejtendő összefüggésnek jelentőséget, mert a mai irodalomtörténet úgy tudja, hogy a keresztelési anyakönyvben mellette álló Kovátsay Zsuzsanna volt a felesége,²¹ akiről már bebizonyítottam, hogy az Kovátsayné Dinka Anna.

Elindultam tehát ebben a kérdésben is igazságot találni. Meg is találtam, hogy Viczián János 1821. nov. 23-án vette feleségül Szehnodraszki Zsuzsannát.²² Ebből a házasságukból született Zsuzsanna nevű első gyermeküket Petrovicsék keresztelték 1822. nov. 13-án.²³ Sőt később János, Zsuzsanna és Pál nevű gyermekeiket is ők keresztelték.²⁴

Ezekből látjuk, hogy Petrovicsék milyen szoros baráti viszonyban voltak Vicziánékkal. Még időben is be tudom bizonyítani, mert utoljára 1833-ban Pál nevű gyermeküket keresztelték Kiskőrösön.²⁵

A keresztelési anyakönyvben viszont Petőfi Sándor keresztszülei közül csak Viczián János van beírva. El lehet-e képzelnünk azt, hogy miután Petrovicsék Vicziánék első gyermekét 1822. nov. 13-án keresztelik, viszonzásul egyedül csak Vicziánt hívják meg keresztszülőknek, feleségének semmi köze az egészhez? Tegyük hozzá azt is, hogy Petrovicsék még ezután három gyermeküket keresztelik a Viczián családnak.

Mi tételezhető fel ebből?

Annak ellenére, hogy csak a férj, Viczián János van beírva keresztapának, jogosan feltételezhetjük, hogy Szehnodraszki Zsuzsanna keresztanyja volt Petőfi Sándornak, hiszen maga is állítja.²⁶

Az elmondottakból következtetve feltétlenül igazat kell adnunk Blázy Lajos kiskőrösi lelkésznek, 1867-ben egy pesti laphoz írt levelében foglaltaknak, amire már Sárkány János 1857. jan. 31-én a Pesti Naplónak írt levelében is hivatkozik: „... Petőfi keresztszüleinek egy része most is itt Kiskőrösön élt akik bizonyíthatják, hogy Petőfi valóban itt, Kiskőrösön született...” Blázy levelét az Ellenőr 1872. szept. 14-i száma közli. Többek között ezt írja: „... a) A fent írt egyik komának, néhai Viczián Jánosnak özvegye, született Szehnodraszki Zsuzsanna, városunk mostani bírójának, Viczián Pálnak édesanyja. Ezen keresztanya még arra is világosan emlékszik, miként Sándornak atyja nagy örömét kifejezendő, csakhamar a születés után átfutott Viczián barátaihoz az örvendetes első — éspedig fiú — születést közlendő eme szavakkal: „babocskája” van, fiút értvén ezalatt, kit azután másnap Sándornak kereszteltett.”

Viczián Jánosné, Szehnodraszki Zsuzsanna 1867-ben még élt, 65 éves volt akkor, amikor Sárkány János hivatkozik rá, akkor pedig 55 éves. 1869-ben halt meg, 67 éves korában.²⁷ Ő tehát egyike a leghitelesebb személyeknek, Dinka Anna és Martiny Károly mellett, hiszen felsorakoztattam, hogy milyen sokáig kapcsolatban voltak még velük Petrovicsék. Azért nem alaptalan az a kiskőrösi szájhagyomány, amely a kis Petrovics Sándor kiskőrösi tartózkodásáról, itteni iskolába járásáról, a szünetekben való itt tartózkodásáról szól, éppen ezzel a családdal kapcsolatban.

Feltételezhetjük, hogy amikor 1831-ben és 33-ban visszajöttek Petrovicsék Vicziánékhoz keresztelni, akkor gyermekeiket is magukkal hozhatták. Az utolsó éppen a karácsonyi szünetre esett.

Ennek az asszonynak a vallomása 1857-ben Kemény János előtt 55 éves korában, Blázy Lajos előtt 67 éves korában, és az ő közléseik alapján az irodalomtörténeti közvélemény előtt döntő jelentőségű lehetett abban az időben, hiszen erről mindenki meggyőződhetett. Okmányokkal bebizonyított szerepe éppen úgy, mint Dinka Annáé, új megvilágításba helyezi az egész kérdést, és közvetett úton, most már kétségkívül van alapunk újra megállapítani az 1857-es döntést, hogy Petőfi Sándor Kiskőrösön született.

Utoljára hagytam a keresztelési anyakönyvben elsőnek bejegyzett keresztszülőt, Martiny Károlyt, hiszen erre történt a legtöbb hivatkozás 1872 óta. Őt támadták a legtöbbet, rá szórták a legtöbb vádat, mert ő is csak arra emlékezett, amit a többiek is elmondtak, akik vele együtt ott voltak a keresztelőn. 1857—1872-ig a keresztszülők ugyanazt vallják. Egyik Kiskőrösön, másik Kecskeméten, harmadik Szécsényben. De sokat kellett akkor a kiskőrösi

²⁰ Kiskőrösi evang. halotti anyakönyv 1853. évi 25. t. sz.

²¹ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 78. o. 20. lábjegyzet.

²² Kiskőrösi evang. házassági anyakönyv 1821. évi 3. t. sz.

²³ Kiskőrösi evang. keresztsz. anyakönyv 1822. évi 226. t. sz.

²⁴ Kiskőrösi evang. keresztsz. anyakönyv 1831. évi 47—48. t. sz. 1833. évi 9. t. sz.

²⁵ Kiskőrösi evang. keresztsz. anyakönyv 1833. évi 9. t. sz.

²⁶ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 119. o. 3. a. bek.

²⁷ Kiskőrösi evang. halotti anyakönyv 1867. évi 67. t. sz.

álláspontot védelmezőknek utazgatni, hogy összehangolják ezeket a vallomásokat nemcsak tartalmukban, de térben és időben is! — Hiszen a félegyházi álláspont Martinyvel kapcsolatban ezt tételezi fel! —

Martiny Károly már Maglódról ismerte Petrovicsnét, hiszen akkor náluk szolgált, ő már 11 éves volt, sőt Petrovicsot is ismerte, mert az akkor ott mészáros volt. A velük, különösen Petrovicsnéval kapcsolatos emlékei és élményei felidéződtek, amikor 1821-ben Kiskőrösön újra találkozik velük. Majd ezek 1823. jan. 1-én keresztapának hívják meg elsőszülött gyermekükhöz. A keresztelés számára kitüntető volt. Maradandó emlék vésődött a 19 éves ifjú lelkébe. A kapcsolat ezzel a családdal 1824-ig meglehetett. Tehát 10 évi emlék fűzi ezekhez az emberekhez. Csodálkozhatunk-e azon, ha 68 éves korában is emlékszik még rájuk. Ezek közül a számára legmaradandóbb keresztelésre és ezzel kapcsolatos eseményekre. Amikor még a legkorábbi eseményekre is emlékszik a családdal kapcsolatban, hogyne emlékezne akkor azokra, amik számára kitüntetést jelentettek. Pontos leírását adja annak a kisebbszerű háznak, amelyben a nagy költő született. Emlékszik még arra is, hogy a nádfedeles kis ház Makovinyi borbély tulajdonát képezte, melléutcában volt és a piacról is lehetett látni, amelynek közelében volt.²⁸ Leírása pontos, megbízható és mindenben hitelt érdemlő, éppen azért, mert ellenőrizhető. Vallomását, vagy annak részleteit megdönteni nem lehet, mert minden mondatát írásos és meglevő bizonyítékokkal lehet ellenőrizni.

Hogy miért nem szólt bele előbb a vitába? Talán megmagyarázzák életkörülményei. A félegyházi álláspont szerint őt elő kellett készíteni a vallomásra, nem magától mondta, amit mondott. Sokan vagyunk, kik a múltban keresztszülőként részt vettünk ilyen eseményen. Ki az közülünk, aki elfelejti azokat a körülményeket, amelyek akkor történtek? Hátramaradna még az, hogy Martiny valótlant mondott. Akkor vele együtt 1857-től 1872-ig mindenki azt tette, aki csak Kiskőrös igaza mellett tanuskodott. Azt azonban, hogy neki joga volt nyilatkozni, és nyilatkozata 1872-ben döntő jelentőségű volt, nem lehet tagadni.

A többi keresztszülők már korábban elhaltak. Az ő véleményükről nem tudunk.

IV. A kiskőrösi tanúvallomások

Azért szólok a keresztszülők tárgyalása után a tanúvallomásokról, mert hitelesnek csak azt a vallomást lehet elfogadni, amelynek hivatalos anyakönyvi adatokkal bizonyítható alapja van. A felsorakozó tanúvallomások mind megegyeznek abban, hogy egy egységes egészet alkotnak a keresztszülők vallomásával együtt.

1872-ben a kiskőrösi járásbírószágon több személyt hallgattak ki Petőfi születésére vonatkozólag. Eredeti példányai az Akadémia levéltárában találhatóak.

1954. júl. 5-én adtam át Kiss Béla kiskőrösi ny. tanítónak a Petőfi Emlékmúzeum tárában elfekvő eredeti kéziratok egy részét, az 1872-ben lefolytatott tanúkihallgatásokról azzal, hogy ezek alapján induljon el a többiek felkutatására. Munkája eredménnyel járt, mert a Budapesti Országos Petőfi Sándor Irodalmi Múzeumban megtalálta egy iratsomóban. Egy érdekes jegyzőkönyvet is talált benne: „1874. febr. 27. 3228/1874. E tekintetben különösen Báthory István m. kir. járásbíró és Raksányi Kálmán urak szíves buzgalma és fáradozása által sikerült hiteles adatokkal minden kétséget kizárólag megállapítani, hogy Petőfi csakugyan Kiskőrösön született. Erre vonatkozólag hiteles okmányokat 8 db-ban 2. alatt, azon kéressel van szerencsém betérjeszteni, hogy az okmányok eredeti példányát megtekintvén és tudomásulvétel után a Magyar Tudományos Akadémiának átadni méltóztassék, miután minékünk is csak ezen feltételek mellett adták át.”

A Magyar Tudományos Akadémia kéziratgyűjteményében „Irodalmi levelezés 125” sz. alatt 11 db-ból álló iratsomót, amelyet Pest-Pilis-Solt megye 109. sz. alatt küldött az Akadémiának. Az átirat szövege a következő: „Petőfi Sándor születési helyén fenntartandó emlék ügyében kiküldendő kisebb bizottság megszervezvéen nevezettnek születési helyére vonatkozó hiteles adatokat, van szerencsém ezeket megőrzés végett idecsatoltan tisztelettel átküldeni.” Az átvételről szóló jelentést Arany János főtitkár írta a következő jelzéssel: „Érkezett 1874. ápr. 13. 339. Beküldötte Pest m. L. 1—11 db 333/21 ak.” Arany János a következő végzést írta rá: „Köszönettel áttétetnek megőrzés végett az Akadémia kéziratárába. Budapest, a Magyar Tudományos Akadémia 1874. ápr. 27-én tartott összes üléséből kiadva, Arany János főtitkár.”

Az első okmány annak a szerződésnek a másolata,²⁹ amelyet Kiskőrös mezőváros tanácsa 1821. szept. 6-án kötött Petrovics István székarendással, az elszámolási lapok,³⁰ valamint 6 db jegyzőkönyvet találtak tanúvallomásokról.³¹

²⁸ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 110. o.

²⁹ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 46. o.

³⁰ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 48. o.

³¹ Kiss Béla: Petőfi Emlékek Kiskőrösön 15. o.

A tanúvallomások közül értékelek most néhányat:

Dúl Mihály 71 éves kovácmester igen érdekesen világítja meg Petrovicshoz való viszonyát, akit még Szabadszállásról ismert. Ebben az időben mindketten vándorlegények voltak és ott töltötték el vándorló éveik utolsó szakaszát. Mindketten legények voltak. Dúl Mihály, letelvéen vándorideje, hazajött Kiskőrösre. Petrovics hamarosan megnősült, feleségét Szabadszállásra, onnan pedig 1821. október havában Kiskőrösre hozta. Petrovics feleségét, Hruz Máriát csak Kiskőrösön ismerte meg Dúl Mihály. A szabadszállási jó viszonyból kifolyólag továbbra is fenntartották a barátságot. Petrovicsék házában Kiss Andrással vasárnaponként megfordult, mert Dúl Mihály ezeitőben még legény volt. Petrovicsék házában pedig hajadon volt, akit Dúl Mihály csak Kiskőrösön ismert meg. Szemrevaló, takaros nő lehetett, mert Petrovicsékhoz az első ízben a legénykori barátság vitte el, vonzotta, de a legközelebbi vasárnap már Hruz Anna kedvéért ment el jóbarátjával, a még szintén legény Kiss András szappanos mesterrel. Dúlnak komoly szándékai lehettek, nagyon kedvére való nő volt Anna. Jó barátságot kötöttek. Ő azonban még szabadszállási tartózkodásuk ideje alatt megismerkedett Baranyai Péterrel. Ismeretségük oly mély nyomokat hagyott a két fiatal szívében, hogy szerelmét Anna még Kiskőrösön sem volt hajlandó felcserélni mással, hanem kitartott Baranyai mellett. Dúl Mihály iránti barátsága azonban nem csökkent, és abban nyilvánult meg, hogy Dúlék első gyermekük, István fiuk keresztelese alkalmából Dúl régebbi barátőnjét Hruz Annát, leánykomának hívták meg. Dúl Mihály gyakrabban eljárt Petrovicsék házába, így határozottan emlékezett arra, hogy Petrovicséknak fiúgyermekük született, aki a Sándor nevet kapta, és hogy a gyermek ebben a Makovinyi-féle házban látta meg a napvilágot, amelyet később Martinovics Pál szerzett meg. A legénypajtások közötti kellemes baráti viszony folytatódott, érelődött, mert Dúl Mihály vallomásából arról is értesülünk, hogy felesége, Duchai Zsuzsanna, gyakran eljárt Petrovicsékhoz, többször említette, hogy dajkálta Petrovicsék Sanyikáját. A kihallgatást lefolytató járásbíró pótkérdést intézett Dúl Mihályhoz. Magyarazatát kéri annak, hogy mivel tudna bizonyágot szolgáltatni Petrovicsék ittlakására. Dúl Mihály nagyon fontos eseményhez, házasságának megkötéséhez rögzíti Petrovicsék kiskőrösi tartózkodását. Ugyanis azt mondotta: „1822. évben házasodtam én. Petrovicsék akkor itt laktak. 1823-ban született István fiam, Petrovicsék akkor is itt laktak és Petrovicsné hajadon hugát, testvérét, leánykomának hívtuk meg.” Ehhez a felejthetetlen eseményhez rögzítette emlékét, mondván, hogy Petrovicsék akkor is Kiskőrösön laktak. A következő évben, 1823-ban született első gyermekük, István, akihez leánykomának hívták meg Petrovicsné hugát, Annát. Amint vallotta, akkor is itt laktak Petrovicsék. Ezen állítását egy mellékeseménnyel, István fiuk megszületésével erősíti meg.

Dúl Mihály vallomását az evang. egyházi anyakönyvi bejegyzések igazolják. 1822-ben esküdött.³²

1823. évi kereszteleési anyakönyv 16. sorszám alatt, január 23-án a következő beírás olvasható: „A gyermek neve: Dúl István, szülei: Dúl Mihály és Duchai Anna. Keresztszülők: nemes és nemzetes Baross József, lányokat oktató, hitvesével, Anna, Lucza János és Kovátsay Mihály, feleségével Lídiával”. A keresztszülők közül az első pár Baross József és felesége. Utána következik Anna, akinek párja Lucza János legényember, utánuk pedig harmadik pár Kovátsay Mihály feleségével, Lídiával. Annát nem lehet összetéveszteni Baross József feleségével, mert az 1807-ben Galgóczy Kromholz Máriát vette el.³³

Ez a bejegyzés azt bizonyítja, hogy a pótkérdésre felelő Dúl Mihály igazat vallott, mert nemcsak azt találtam meg, hogy István fia 1823-ban csakugyan megszületett, hanem azt is, hogy a keresztszülők között bejegyezték leánykomának Annát. Így tehát ez a vallomás hiteles, mert anyakönyvi bejegyzések erősítik meg.

Özv. Duchai Pálné, Jeszenszki Zsuzsanna, a feltett kérdésekre ugyanazt feleli, mint az előbbi tanú, ami azt bizonyítja, hogy igazat mondtak. Hiszen valamennyien emlékekhez rögzítették Petrovicsékkal való kapcsolatukat. Ez alkalommal Anna, a kedves barátnő volt az emlékeztető. Naponként átszaladtak egymáshoz beszélgetésre. A két ház közötti távolság alig volt több 100 lépésnél. Éppen Annával való szoros barátsága emlékeztet arra, hogy Petrovicsék előbb rövid ideig a vendégfogadó épületben laktak, de onnan hamarosan átköltöztek a Makovinyi-féle házba. A szerződés szövegéből tudjuk, hogy Petrovics 1821. november 1-én elfoglalta és kinyitotta a kiskőrösi mészárszékot, mert az már akkor megüresedett. Holmijának átköltöztetésére Kiskőrös mezőváros 6 kocsi bocsátott Petrovics rendelkezésére. Jeszenszki Zsuzsanna úgy jelöli meg Petrovicsék átköltözését a Makovinyi-féle házba, hogy, „a vendégfogadó alatt csak rövid ideig laktak”. A két barátnő már előbb is ismerte egymást, az új lakásba már könnyebben eljutott Jeszenszki Zsuzsanna. Csak keresztszülzaladt a templom előtti sikátoron, Kuruczék udvarán, kertjén, s már Petrovicséknál volt. Határozottan emlékszik arra,

³² Kiskőrösi evang. esketési anyakönyv 1822. évi 18. t. sz.

³³ Kiskőrösi evang. esketési anyakönyv 1807. évi nov. 17.

hogy Petrovicséknak a Makovinyi-házban fiuk született, akit Sándor névre kereszteltek, akit ő gyakran dajkált. Sokszor ringatta bölcsőjét a kis szobában. Azt vallotta még, hogy Anna innen Kiskőrösről ment férjhez Baranyai Péterhez, aki feleségét Szabadszállásra vitte. Hogy Jeszenszki Zsuzsanna igazat mondott, azt bizonyítja a kiskőrösi evang. egyház házasságkötési anyakönyvében található bejegyzés.³⁴

Mindkét tanú igazat mondott. Petrovicsékat ismerték, tudják, hogy melyik házban laktak, emlékeznek a kis csecsemőre, akinek a bölcsője a mai Petőfi tér 1. sz. házban ringott, akit nemcsak Dúl Mihályné, hanem Jeszenszki Zsuzsanna is gyakran dajkált. Ezeket a tényeket elvitatni, kétségbevonni nem lehet, mert azoknak írásos mellékbizonyítékaik vannak. Ugyanazt vallják, mint a keresztszülők. Így lehet elfogadni hiteleseknek a többi vallomásokat is, Dinka Jánosné, Fekete Anna is ugyanazt vallotta, bár anyakönyvi adatok nem erősítik meg vallomását, azért érdemileg nem is foglalkozom vele.

Itt említtem meg id. Blázy Lajosnak már említett levelében közölt másik részletet, mely Kiss Andrásról szól: „b) Kiss András birtokos úr, ki költőnk anyjával, Hruz Máriaival, a Hruz család után némi rokonságban is van, világosan emlékszik, hogy Sándor keresztelési lakomáján a 9. sz. házban, mint Petrovics akkori szállásán még legény korában jelen volt.”³⁵

Kiss András házassági adatait megtaláltam Kecskeméten,³⁶ ahol egy Hruz-rokon leányt vett el. Ugyancsak rá hivatkozik Dúl Mihály is az előbb értékelte vallomásában. Kiss András is csak azt vallja, mint a többi. Tehát vallomása hitelt érdemlő.

V. A dajka kérdése

Kéry Gyula Friss Nyomon című Petőfiről szóló munkájának Petőfi dajkája című fejezetével szeretnék foglalkozni, ezzel kapcsolatos kutatásaim eredményét közölni. Teszem ezt azért, mert ez a kérdés a múltban és a jelenben is sok tévedésre, az úgy rosszindulatú beállítására adott alkalmat.

Az 1957-es kiskőrösi Petőfi-ünnepségek alkalmával egy kiskőrösi asszony azt mondta nekem: „Voltak ám a dajka leszármazottainak olyan levelei, amiket Petőfi írt neki.” Egyebet azonban nem tudott mondani.

Kutatok utánuk — mondtam.

Első utam a kiskőrösi evang. egyház régi anyakönyvei közé vezetett. Gondolván, a hiteles anyakönyvi adatok eligazítást adnak majd.

Néhány adattal elindultam oda, ahova egykoron Petőfi is, — a nép közé mentem. A 92 éves Marka néni, a 67 éves Márkó Pista bácsi és a többiek készséggel egyengették utamat.

Így kutatásom alapján sikerült megtalálnom a dajka ma még élő dédunokáját, és annak tulajdonában egy fából levő tézstaszűrőt és egy négy lábás, ugyancsak fából készült burgonyatörőt, melyet ereklyeként őrzött a család, mert „azt még Petőfi dajkája használta”, melyet úgy adtak tovább megőrzésre gyermektől gyermekekre. Dr. Morvay Péter, az Országos Néprajzi Múzeum szakembere jelenlétében felajánlották a kiskőrösi Petőfi Emlékmúzeum számára. Ezek a tárgyak a múzeum konyhájában vannak kiállítva. A holt anyakönyvi adatok és az élő dédunoka szavai most már elég bizonyítékot adnak, hogy céloim elérjem. Kéry Gyulának a dajka kérdésében tett feljegyzéseit ismerjük. Nem tartom szükségesnek közölni.³⁷ Vessük össze most ezeket a hivatalos anyakönyvi adatokkal, és vonjuk le a következtetéseket, majd hallgassuk meg a dédunokát. Kurucz Zsuzsannát 1813. jún. 10-én keresztelték, tehát Petőfi születésekor kilenc és fél éves volt. Így akkor nem lehetett 15 éves, nem is mehetett férjhez, mert 1833. dec. 25-én 20 éves korában kötött házasságot. Kéry szerint egy 15 éves, férjét elhagyott asszony, akinek a gyermeke néhány hete halt meg, feltehetőleg szoptató dajka került a kis Sándor mellé. Ezt az állítást az anyakönyvi adatok megcáfolják. Hogyan történt mindez, a tényeknek meg nem felelő feljegyzés, azt ma már nem lehet megállapítani. Mi tehát a valóság a dajkaságra vonatkozólag? Ennek kiderítésére a „holt”, bár hiteles anyakönyvi adatok már nem adnak elég felvilágosítást. Nyomukban, amint említettem, találtam meg az élő dédunokát: Lasztovicza Jánosné 69 éves Kiskőrös Alsócebe 44/1. sz. lakost.

A döntő szó most az övé, állításainak hitelességét majd ismét a „holt” betűk igazolják. Halljuk az élő szót!

„Az anyámtól hallottam mindig, hogy a dédnagynama volt Petőfi dajkája. Úgy volt, hogy éppen akkor halt meg a férje. Szegény özvegyasszony volt egyetlen lányával. Petrovicsék ott laktak a házuk mögött, megsajnálták és odafogadták magukhoz a kislánnyal együtt, mivel éppen szükség volt rá, mert akkor született első kisfiuk. Az anyja meg beteg volt.”

³⁴ Kiskőrösi evang. egyház házassági anyakönyve 1823. évi 16. t. sz.

³⁵ Ellenőr 1872. szept. 14. Fővárosi Lapok 1872. szept. 15.

³⁶ Kecskeméti evang. egyház házassági anyakönyv 1823. évi 3. t. sz.

³⁷ Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 60–61. o. — Petőfi Almanach 1909.

Hatvany Lajos: Így élt Petőfi I. 58. 1. bek.

Íme milyen fordulat! Hát eddig ezt senki sem kérdezte meg tőle? Mennyi félreértést, mennyi kétséget oszlatott volna ez el. Igénytelen, zárkózott család. A maguk egyszerűségében nem is gondolnak arra, hogy Petőfi szülővárosának mennyi köze van hozzájuk! További feladatomban most már az volt, hogy meggyőződjem ennek a vallomásnak a valóságáról. Azt állítja a dédunoka, hogy Kurucz Zsuzsanna anyja özvegy volt, éppen akkor halt meg a férje, amikor Petőfi született. Ennek anyakönyvi nyomának kell lenni. Ha így van, akkor állítása helytálló. Keresem tehát, hogy Kurucz Pál, aki 1797. nov. 21-én vette feleségül Wrbovszki Annát, tényleg Petőfi születése idején halt-e meg?

A kiskőrösi evang. egyház halotti anyakönyve 1823. évi 40. t. sz. alatt olvasható, hogy Kurucz Pál 1823. márc. 6-án halt meg 52 éves korában. Ez tény! Hivatalos bizonyíték! Tehát akkor Lasztovicza néninek igazat kell adnom, aki mit sem tud ezekről a latin nyelvű hivatalos iratokról. Így a családban fennmaradt hagyomány igaz arra vonatkozólag, hogy Petrovicsék az özvegyet kislányával együtt tényleg magukhoz fogadták 1823. márc. 6-a után.

Miért csak a kilencedik hét után, és nem azonnal a születések kerültek oda?

Ennek is megvan a hiteles anyakönyvi adata, ami teljes bizonyossággal rámutat az odafogadás tényére. Kimutattam már, hogy Baranyai Péter, vadkerti ifjú, 1823. ápr. 8-án vette feleségül Hruz Annát, Petrovicsné hugát, aki eddig Petrovicséknál lakott. Anna tehát a kis Sándor születése idején nővére mellett volt addig, amíg férjhezmenetele alkalmával Szabadszállásra nem került. Ápr. 8-ig tehát nem volt szükség dajkára, mert ott volt Anna. Kéry is azt írja, hogy nem azonnal került oda a dajka, — közben márc. 6-án özvegy lett a szomszédban lakó Kuruczné, akit aztán odavettek kislányával együtt dajkának, annál is inkább, mert Petrovicsné huga elkerült a háztól.

Az előbb már említett Jeszenszki Zsuzsanna, özv. Duchai Pálné tanú is azt vallotta, hogy Anna, Petrovicsné huga innen Kiskőrösről ment férjhez Baranyai Péterhez Szabadszállásra. Ennek hiteles anyakönyvi adatát már közöltem.

Térjünk most vissza ahhoz a kérdéshez, hogy ki volt a tulajdonképpeni dajka!

A dédunokánál, a családban fennmaradt hagyomány, és az ezt bizonyító anyakönyvi adatok alapján megállapítható, hogy a kis Sándorkát tényleg Kurucz Pál 45 éves özvegye, Wrbovszki Anna tartotta életben, hiszen Petrovicsné beteg volt. Ő lenne tehát a tulajdonképpeni dajka? Igen! Bár tény az, vele volt a kilenc és fél éves Zsuzsika, aki feltétlenül segítette Sanyikát nevelni. Ahogy nőtt a kislány és könnyebb volt már dajkálni, a dajka szerepét mindinkább Zsuzsika vette át, aki ráért, mert iskolába sem járt. Édesanyja ezután inkább a háztartás munkáit végezte. Hiszen Petrovicsné sokat segítette a férjének a húszévesben, sokat jártak együtt vásárokra. Ami a szoptatást illeti, még hozzátehetjük az eddigiekhez, hogy sem a kis Zsuzsika, sem édesanyja nem szoptathatótt, mert a keresztelési anyakönyv sem mutatja, hogy abban az időben gyermeke született volna, különben is már 45 éves volt, özvegy. Viszont a szomszédban lakó Düléknak, Petőfivel egyidős gyermeke volt, akihez Hruz Annát, Petrovicsné hugát, keresztanyának hívták. Ezt az asszonyt kérte meg Petrovicsné, hogy szoptassa kisláját, amikor egy-két napra vásárra ment férjével. Ez a hagyomány a Meskó családban maradt fenn. Anyakönyvi alapját pedig a kiskőrösi születési anyakönyv 1823. évi 16. t. sz. alatti adatokban találhatjuk, amely szerint Düléknak tényleg gyermekük született, Petőfi születése után 16 nappal. Erről Dül Mihály vallott is.

Még egy fontos kérdést kell tisztáznunk. Hogyan történt az, hogy Kurucz Zsuzsanna maradt meg az irodalomtörténetben és a köztudatban is egyedüli dajkának?

Kéry Gyula feljegyzéseiből az a valóság, hogy Kurucz Zsuzsanna, amint én is bebizonyítottam, valóban dajkálta a kis Sanyikát, de mint kilenc és fél éves kislány. Ő volt az, aki később is, még Félégyházán is vigyázott rá, sőt Szabadszállásra is elkerült a családdal.

Arra a kérdésre, hogy miért Kurucz Zsuzsanna maradt meg az irodalomtörténetben egyedüli dajkának, arra a hivatalos anyakönyvi adat ad feleletet, mely szerint Kuruczné 1826. okt. 13-án 48 éves korában, Petőfi születése után négy évvel meghalt.³⁸

Amíg Petőfi nem volt híres ember, nem kérdezte senki, hogy ki volt a dajkája. Amikor halála után dajkája után kutattak, mint Kéry Gyula is, azt az asszonyt, akinek tulajdonképpen köszönhető a kis Sanyika életbentartása, régen elfelejtették. Így aztán leánya, Petrovicsék hűségese, mindenes cselédje jelentkezett joggal, mint dajka, aki már ekkor 80 évnél is idősebb volt.

Halljuk továbbra Lasztovicza nénit:

„A meszárosék éppen olyan egyszerű emberek voltak, mint mi. Mindig azt mondták Zsuzsika anyjának, hogy hagyja náluk a kislányt, ők majd kihazasítják.” A családi hagyomány tehát megőrizte azt, amit Kéry is feljegyzett, hogy a mindenes cselédet magukkal vitték, amikor Kiskőrösről átköltöztek Félégyházára, hiszen akkor már tizenegy és fél éves volt

³⁸ Kiskőrösi evang. halotti anyakönyv 1826. okt. 13.

Kurucz Zsuzsanna azonban nem állhatott 1838-ig Petrovicsék szolgálatában, mert 1833-ban férjhez ment Kiskőrösön. 1835-ben első, Mária nevű gyermeke született és nem fia. Az igaz, hogy az néhány hetes korában meghalt. Férjét nem hagyta el, mert 1840-ben Zsuzsanna nevű lánya is született. Első férje 1841. nov. 19-én, 30 éves korában meghalt. 1842. május 4-én ment újra férjhez, Zsuzsanna nevű lánya férjének edesatyjához, Kecskeméti Mihályhoz.

Hol lehetnek azok a levelek, amelyeket Petőfi Zsuzsikához írt, amikről a nép beszél? Erre vonatkozólag halljuk ismét a családi hagyományt:

„Igen, voltak levelek, egy ezüstözött fedelű könyvet is őrzött a nagymama a levelekkel együtt. Amikor már ágyban fekvő volt, állandóan párnája alatt őrizte, amíg meg nem halt 1897. márc. 20-án, 83 éves korában. Hova lettek a levelek? „A nagymama meghalt, a mi nagyszüleink aztán egy ideig őrizték, de azután elvesztek, valószínű mi gyerekek játszottuk el őket. Igértek nekik sok pénzt értük, amikor már elvesztek.” Milyen mulasztások! Nem volt senki Kiskőrösön, aki megőrizte volna a jövő számára?

Végül olyan kérdéssel szeretnék foglalkozni, amely Petőfi kiskőrösi szülőhelyének vitatása alkalmával állandóan felmerül. Ez a Kiskunság kérdése. A félegyházi álláspont ugyanis azt állítja, hogy Kiskőrös sohasem tartozott a Kiskunsághoz. Ezzel kapcsolatban olyan szempontokra szeretnék rámutatni, amelyeket eddig figyelmen kívül hagytunk.

Amikor Petőfi hivatkozik a Kiskunságra mint szülőföldjére (igaz, Pápan sajátkezűleg Pest megyét írja 1842-ben)³⁹ akkor történeti szempontból is jogosan teszi, de azért is, hiszen itt nevelkedett, amióta csak eszmélni tud. Minden gyermeki emléke ide köti, ezt nem vitatja senki. Ez azonban nem korlátozódik egy városra, hanem egy tájra, mert azt kunok lakják és nem szlovákok.

Bár Kiskőröst az 1696-os Pencz-féle összeírás⁴⁰ elhagyott kun településnek említi. Ez az összeírás először felsorolja Halas-székhez tartozó lakatlan helyeket, majd az elhagyott pusztákat, majd a felsorolás után OLIM MINORIS CUMANIAE bekezdéssel így folytatja:

Possessio deserta: Feiertó	Desertum Akasztó
Possessio deserta: Fűzes	Desertum Mareháza
Possessio deserta: Balota	Desertum Tabdi
Possessio deserta: Tázlár	Desertum Kis-Kőrös
Possessio deserta: Harka	Desertum Kaskantyú
Possessio deserta: Baracs	Desertum Szent-Imre
Desertum Bugács	

A szakemberek előtt közismert, hogy hajdan a Duna Csepel felett két ágra szakadt, az egyik erősen bekanyarodott a Duna—Tisza közé, Baja körül tért vissza a főmederbe. Most: a két folyó ág közötti rész a Sárköz, a mellékág és a Tisza közötti rész pedig a Homokság. A Homokságot pedig a kunokkal népesítik be az Árpád-házi uralkodók, legalább három különböző időbeni hullámban. Kiskőrös sohasem tartozott a Sárközbe, helye a Halas-székben volt. A hét szék közül: Hontszék Fehér megyében, Zenthel-szék Maros és Temes közén, Kolbászsék a Nagykunság, Beryn-szék a Jászság, Mizse-szék kicsit odébb volt, Kecskemét-szék is, marad a Halas-szék. Kecel, Vadkert, Tetétlen, Kaskantyú, Cebe kunszéki helyek voltak, miként Kiskőrös is.

Így tehát van jogalapja Petőfinek, hogy a Kiskunságon Kiskőröst is érthesse, és mások is elfogadhassák tőle szülőföldjének, bár akkor már szlovákok lakták, nem kunok.

Csak ráerőszakolás az a megállapítás, hogy amikor Petőfi kiskunsági születését hangoztatja, az kiskőrösi születésének a tagadását jelenti.

Kutatásaim eredményei nem új felfedezések, csak olyan tények felderítéséről, köztük levő kapcsolatok, összefüggések újra felidézéséről van szó, amelyek abban az időben, 1857-ben, amikor hivatalosan kijelentették, hogy Petőfi Sándor Kiskőrösön született, még mindenki előtt ismeretesebbek voltak. Az elmúlt száz év folyamán azonban feledésbe mentek, különösen összefüggéseikben. Az adatok az anyakönyvekben, a régi folyóiratokban és napilapokban eddig is rendelkezésre álltak, csak fel kellett őket idézni és a köztük levő összefüggéseket megállapítani.

Munkámat nem tartom hiábavalónak, mert a felfedett adatok alapján mai nemzedékünk is bepillantást nyerhet annak a családnak Kiskőrösön töltött életébe, ahonnan legnagyobb költőnk elindult. A vitatott szülőhely-kérdésben pedig közelebb kerülhet ahhoz a tényhez, mely szerint Petőfi Sándor Kiskőrösön született.

³⁹ Hatvány Lajos: Így élt Petőfi 11. 32. o.: A pápai kollégium anyakönyve Petőfi sajátkezű bejegyzésével c. kép.

⁴⁰ Országos levéltári jelzete: U. et C. Fasc. 71. Nr. 4.

DOBOS ANDRÁS:

EGY ISMERETLEN KARINTHY-KÉZIRAT

Karinty Frigyes színpadi műveinek eddigi legteljesebb kiadása, a Szépirodalmi Könyvkiadó által 1957-ben közrebocsátott Hököm Színház I. kötetének 605. oldalán „Vérmező” címmel az író *Martinovics* c. versének dramatizált változatát közli. Az idézett cím után egy csillag alatti megjegyzés tűnik az olvasó szemébe: „Színpadra alkalmazta Gaál Béla” (színész, egyidőben a Madách Színház igazgatója, majd a Star filmgyár rendezője, később a Belvárosi Színház főrendezője.) Önkéntelenül felötlik a kérdés: Karinty, aki mestere volt a színpadnak és eredeti színpadi művein kívül is több prózai írását önmaga dramatizálta, miért készíttette mással éppen a *Martinovics* színpadi változatát?

Természetesen több magyarázat is elképzelhető. Lehet, hogy Karinty-nak nem is állt szándékában dramatizálni a *Martinovics*-ot, s az erre mégis alkalmas művet Gaál Béla az író halála után dolgozta át színpadra. A *Hököm Színház*-ban közölt változat keletkezésének időpontja ismeretlen, a szöveg több helyütt, néhol igen lényegesen eltér a költemény eredeti szövegétől. („*Számadás a talentomról*”, *Magvető*, 1957.) Kellér Andor, aki a Hököm Színházát sajtó alá rendezte, más változatot nem ismer. Gaál Béla meghalt, ő már nem válaszolhat a felmerülő kérdésre.

A kérdés pedig fokozottan érdekessé válik, amikor kiderül, hogy másik dramatizált változata is fennmaradt a *Martinovics*-nak, — méghozzá olyan változat, amelyet Karinty önmaga készített balladájából. Az eredeti kézirat felfedezésével együtt a kézirat történetét is sikerült megismernem.

1913 őszén az akkor első műsorát játszó új kabaré — a mai Kamara Varieté — vezetői — köztük Dénes István építész-mérnök, a színház tervezője — nagy nehézségekkel küzdöttek, hogy újjáélesszék a halódó kabaréműfajt. Nagy Endre, a magyar kabaré koronázatlan királya becsukta színházát, Párizsba utazott, s nem volt utód, aki írásban maradt helyét betöltse. Konferanszié nélkül nincs kabaré, s ki pótolhatná Nagy Endrét a színpadon? A felmerülő számos név közül egyetlen egy ígérkezett megfelelőnek: Karinty-é. Az ő neve akkor már ismert volt a pesti közönség előtt, feltétlenül a legkiválóbb élő magyar humoristának számított — ő talán még új életet tud adni a kabarénak. Dénes István — aki az író iskola-pajtása volt és azóta is fenntartotta vele a kapcsolatot — vállalkozott arra, hogy beszél elgondolásokról Karinty-val.

Karinty készségesen vállalkozott a feladatra, sőt, nagy gondolatok végrehajtására ösztökölte a kis színház vezetőit. A kabarénak nem szabad megelégednie néhány csattanós, könnyű tréfa előadásával; rövid, komoly, művészi jelenetekkel kell színvonalasabbá tennie műsorát. Ő szívesen vállalná az első ilyenfajta, kísérleti mű elkészítését. Régi elképzelése volt a *Martinovics* ballada dramatizálása, újszerű színpadi megoldásokkal, amelyek fokozottan a mondanivalóra irányítják a néző figyelmét.

A megbeszélést követő napon, (tehát oly rövid idő múltán, amely társszerző bevonását, és a jelenet mással történő feldolgoztatását önmagában is lehetetlenné teszi), Karinty ismételtelent jelentkezett Dénes-nél, s letette asztalára a ballada aznap éjjel készített színpadi változatának kilenc oldalas, kézzel írott példányát. Dénes a kéziratot saját felelősségére örökáron megvásárolta az írótól, kifizetvén érte nyolcvan aranykoronát. A színház pedig próbálni kezdte második műsorát, benne az „A ferences apát” című drámai jelenetet. Konferanszié: Karinty Frigyes.

Sajnos, ez a második műsor már nem kerülhetett bemutatásra. A kis színháznak a nyomasztó gazdasági nehézségek hatására be kellett zárnia kapuit. Dénes pedig íróasztalának fiókjába zárta a kéziratot — 45 esztendőig kedves emlékként őrizte — s csak most, kérésünre

gondolt először a nyilvánosságra-hozatalára. A kéziratól megválni — érthető okoknál fogva — mindmáig sem hajlandó.¹

A kézirat — mint már említettem — több helyütt lényegesen eltér a Gaál Béla-féle változattól, és a Számadás a tálentomról kiadásának szövegével sem egyezik. Szavak, verssorok különböznek, szakaszok felcserélődnek, sőt, a kézirat egy teljes olyan versszakot is tartalmaz, amelyik a másik két változatban egyáltalában nem szerepel. Ebben idáig még nem volna semmi különös, Karinty gyakran változtatott, javíttatott írásain, miért ne tette volna ezt éppen kedves, fiatalkori művével. (A három változatnak egyébként a címe is háromféle: a balladái „Martinovics”, a kéziraté: „A jerences apát”, a Gaál-féle variációé pedig: „Vérmező”.) De Karinthynál ez sem egyedülálló jelenség.

A probléma különössége sokkal inkább a három változat egymáshoz való viszonyában rejlik. A most előkerült kézirat néhol az eredeti versszöveggel, néhol inkább a Gaál féle változattal mutat hasonlóságot, de ez a Gaál-változat feltétlenül a Karinty által dramatizált változathoz áll közelebb: a balladaszövegtől sokkal több helyütt eltér. A színpadra-alkalmazás módjának alap gondolata pedig teljesen megegyezik a kéziratéval, csupán részleteiben tér el attól. (Például a dialógusok szerepekre bontásában. Gaál Béla öt szereplővel többet szerepeltet; egyébként pedig nála is van egy teljes versszak, amelyet sem a kéziratban, sem a balladában nem találunk.) Mégis, a két változatot egymás mellé téve elképzelhetetlennek látszik, hogy Gaál az eredeti dramatizáció ismerete nélkül írhatta volna meg munkáját. Az alap gondolat: a két szerzetes beszélgetése, a Martinovics-kép megszólaltatása, a helyszín azonossága — bármennyire kézenfekvő is a ballada szövegének nyomán — nem lehet véletlen. Elképzelhető azonban, hogy Karinty elmondta Gaálnak dramatizálási tervét —, vagy megmutatta egyszer a már elkészült munka másolatát —, s Gaál azt hívén, hogy Karinty végülis nem valósította meg gondolatát, (vagy elveszettnek gondolván a kéziratot), az író elképzelésének szellemében, sőt, annak legszigorúbb tiszteletben tartásával vállalkozott a dramatizálásra. A balladaszövegtől eltérő versszöveg-azonosságok magyarázata talán abban rejlik, hogy Gaál egy másik vers-változat alapján dolgozott, — talán amelyik változat nyomán az eredeti Karinty-dramatizáció is készült. Az igazság kiderítése — úgy gondolom — egyáltalában nem volna érdektelen.

A kézirat eltérései a Gaál-változattól többnyire nem lényegbevágóak, de csaknem mindenütt határozottan jellemzőek Karinthyra. Egyszerűbb színpadképek, kevesebb szereplő, s az éppen ezért kevésbé tördelt, nem annyira feldarabolt verszöveg költőibb, s a súlyosan komoly mondanivalót feltétlenül eredményesebben szolgálja. Több realitás a Martinovics-vallomást körülfogó keretben, a misztikus momentumoknál viszont a misztikum nyíltabb vállalása. A Martinovics-kép megelevenedésénél Karinty a szerzetesek *látomását* írja meg; Gaál a sablonosabb megoldást választja: a barátok önálla elalszanak, álmodnak és felébrednek. A színpad Karinthynál általában kevésbé mozgalmas — ezzel is csak még inkább a költői szövegre terelődik a hangsúly.

A Karintyra jellemző különbségek érdekes taglalásának lehetősége a fenti példákkal a legkevésbé sincs kimerítve. A szövegektérések részletes elemzése azonban — akárcsak a Gaál-változat egyáltalában nem közömbös történetünk felkutatása — irodalomtörténészeink feladata.

A most előkerült szövegváltozatot itt közöljük :

A jerences apát

Drámai jelenet

Szín

Egy jerencesrendű kolostor egyik cellája. Komor bolthajlatok. A falon, oldalt, nagy, sötét-tónusú kép : Martinovics Ignác portrait-je. Két csuhás barát, az egyik elől ül, oldalt, szemben a képpel: a másik a gótives, rácsos ablak mélyedésében, kijelé néz. Idő : 1805, tíz évvel a nagy Martinovics-pőr után. Alkonyat. A papok komoran elgondolkodnak. Az egyik összekulcsolt kezekkel mereven nézi a képet.

¹ Az e cikk megírását követő időben Dénes István is meghalt.

Egyik pap
(*énekel*)

Ó, csudacsöndes, májusi éj!

Alszik remegőn a hűs Duna tükre
Lent fekszik a hold, víz fenekén
Távol a Gellért... messze az éjben

Nyúlnak a sávok, zöld-feketén.
A Várhegy fekete tömbje
Omlik az éjbe vakon
Tompá, rezes fény, alkonyi fény

Visszaverődik az ablakokon.
Májusban az ifjú öröm
Vágytól remegett, vágyától a nyárnak
Éjfélnben a hajóhídon át
Suhanni kezdtek az árnyak.

Másik pap
(*az ablaknál*)

(Recitativo)

Éjfélnben halk, hideg ujjak
Kopogtak a kőfalón át
Éjfélnben horkanva riadt fel
Martinovics, ferences-apát.

Két ájult, kimeredt szem
Meglátta a néma falat —
Zöld sugarak táncoltak
Boltozott öble alatt.

Két lépcső, kockakövekből
Sikátor, hosszú torok —
Ablaktól le a földig
Vonalat húz a nyirok

Most felfutott a falon
Most viszolyogva lenéz
Most koppant — hosszú köröm
Nedves, zöldszínű kéz.

Ablakból visszamered rá
Tele van minden kicsi zug —
Krétafehér az arca
Szája fekete luk.

(*Szünet. Egyre sötétebb lesz.*)

Egyik pap

(*sötétben, borzongva, az emlék hatása alatt*)

A hűs, magos teremben, hogy kongtak a szavak
Lobogtak gyertyalángok, sötét tetők alatt
Ólmos, kifáradt arcok, fehérülő árkusok
Vibráltak, összefolytak, — A jegyző olvasott.

Ó, hogy feküdt a posztón a szürke napvilág!
Hosszú, setét sorokban hallgattak a bírák.
A Hétszemélyes Tábla. — Mögöttük, a falon
Kőarcú Krisztusisten, meredten és vakon.

„Hétszázkilencvenötben... Martinovics... apát...
Királysértés... a császár... röpiratok, ruhák...
Az institutiot bíralták... elleneztek...
Gyűlések... föld alatt... respublikánus eszmék...

„Ez itt... ez konspirált... pincékbe... földalatt...
Forralva titkosan rettentő dolgokat...
Császárt... meg államot... (így sorba szól a vád)
S lefordította titkon a Marseillaise dalát!!
„A Marseillaise dalát!!..” A vén szívek felett
Ó, hogy riadt remegve a nyirkos rémület
Ó hogy vált hamuszínre megrebbenő szemök!
Páris! A Marseillaise! Hétszázkilencvenöt...

(Egészen elsötétült a cella. Távolról zavaros, szilaj melódia, egyre fokozódó. Látomás. A cella sötétjét éles, vörös fény hasítja át. A vörös fényben egy sansculotte septembriseur áll, mintegy átkapja, átveszi, folytatja az utolsó szót)

Sansculotte

(szilajul, vad gúnnyal)

Páris!... A Gréve piacon
Peregve pördül a dob!
Szinte szikrázik a nap
Tarka tömeg kavarog.
Hajrá! Be vígan
Gurigáznak a fők —
Tréfásan szökken a vér
Pörögnek a dobverők.
Hahó! mi gurigázunk!
Hahó! van elég!
Kinek mi köze hozzá?
Adhatjuk, a miénk!!
Púderes szörpamacsokba
Két kövér golyócska, fehér —
Hogy szuszogott Louis Capet
Hogy dült nyakából a vér!!..
Felkeltek a királyok ellenünk
Mi odalöktük a miénk fejét
Danton, polgártárs, elvetve a kocka
Kint a határon Dumouriez!!..
Egyetlen ordítás
Hogy reng a föld belé
„Aux armes, citoyen!
Aux armes!...
Le jour de gloire est arrivé...”

(A vörös fény lassan elhomályosodik, a Marseillaise is lassan elhal a sansculotte ajkán. Most sötét a cella. De már besüt a hold és fényében megelevenedik a Martinovics arcképe. Előrelép a keretből.)

Martinovics képe

(melodráma)

(tompán, nyomasztó bűnbánattal, remegve, elmondja védbeszédét. Hangja ott kezd fokozódni, mikor azokról a hatásokról beszél, amik őt forradalmárrá tették. A végén újra átéli mindezt, dühös eksztázisban többet bevall, mint amennyit kérnek tőle, majd, eszébejutva a kinpad, lihegve, összetörve elalél.)

„Hallgassatok meg. Megtörött szívembe
Nincs szenvedély már... megbékélt, kiholt.
Ó úgy borul a bűnbánat szívemre
Mint börtönöm, e szörnyű, szürke bolt.

Bűnös vagyok... igen... beismerem...
Megtört a borzalom s a börtön —
Bíráim, gyónni akarok
Ó jaj!
Remegve, gyáván, összetörten.
„Beismerem már... Káték és beszédek...
Voltak valóban... Könyvek és írók...
Szabadságról... meg eszmékről... beszéltünk...
S bíráltuk is az institútiót...
A Marseillaise-t lefordítottuk
S amint tehát kitetszett
Megsértettük... igen, beismerem
Ó jaj!
Őfelségét, Ferencet.
„De ifjú voltam és sötét agyamban
Nehéz, riasztó víziók lobogtak

Egyetlen szívnek láttam a világot
Melyben kemény, tömör eszmék lobognak
Ezreknek jajgatása fájt
Vén könyvek, szőzőn...
Belém markolt a Kód
Ó jaj!
Nyírok, hideg közöny.
„Egyszerre jöttek... tompa, halk morajjal
Az alkonyatból... jöttek a szelek...
Párisba tűz... Párisba reng a járda
Párisba vén vasajtók döngenek...
Párisba fortyog a csatorna

Párisba háborog...
S Versailles alatt, a kéjkerteken át
Hahó!
Bög bűzös, éhes, százezer torok!!..
„Kitátott szájjal és zavart szemekkel
A Hatalom dadogva némul el!..
Egyetlen hosszú, véres ordításban
A Nép, a Nép, győzelmet ünnepel!
Halványuló kísértetárnnyak
Lidérc láng, kósza fantom —
Halljátok? Desmoulin's kiált!
Hahó!
S dobog riongva Danton!

Ó ily idők, ó ily napok, s mi látjuk!
Kímondott szó, te büszke és kemény —
Ó hogy riadt meg döbbenő agyamban
A látomás... csak én értettem, én!...
Egy éjjel sírtam... a hideg falakhoz
Útöttem homlokom
Köngottak a falak
Ó jaj!
Kietlen, furcsa hangokon.

„Egy éjjel sírtam... elszorult torokkal
Dühöngve vertem a hideg falat —
— Párisban akkor ünnepelt a konvent
Jourdan sereggel állt Jemappes alatt!
Itthon halálos némaságban
Feküdtek a mezők —
Süket mezők, letarlott messzeség
Ó jaj!
Halk eső, könnyező...

Hogyan? Hiába? Nálunk ezt nem értik?
Ezt meg nem értik nálunk ezt a hangot?
Kilógó nyelvű, föld porába süppedt
Süket baromnép, eltiport bitangok!...
Kiknek fején pompázva ül
A Butaság bíborpalástban
Ó jaj!
S én, hogy figyeljem, = látva-lássam!

„Igen, pincékbe... rejtekezve... én, én...
Vezettem őket... összeesküvés?
Didergő szájjal, táncoló fogakkal
Zöldüljetek! ... ó mind kevés, kevés!
Csikorduljon az ujjszorító
Csavarjátok ki a csuklóimat...
Dögöljetek meg! ... Többet is tudok még!
Ó jaj!
Zuhogjatok, fojtogató falak!...

Egy kardcsapássá, ujjongó szabaddá
A mély erőket... s engem... látvalássák...
Egy kardcsapással elsöpörni innen
Szívek nehéz nehéz lidércnyomását
Kívont acélok büszke harca
Szabad mezőkön zengő háborúk...
Ó jaj!
Krétafehér az arca
Szája fekete luk...

(Összecsuklik. A látomás eltűnik. Hosszú csönd. Az egyik pap feláll és lassan két gyertyát gyújt meg. Leül.)

Egyik pap

(halkan éneklé, álmodozva)

Először Sigrayt vezették köztük el
Szolárctsi felbukott a lépcsőhöz közel
Szentmarjai vadul ellökte a papot
Hajnóczy sirva ment, Óz Pál viaskodott.

Martinovics, így szólnak régi krónikák
Ájult volt amidőn a padra hurcolák
Nyitott, tajtékos ajkán nehéz mosoly, fakó
Két hóna alá nyúlva cipelte a bakó.

Kuszált, vizes haja, sovány gyermek feje
Rácsuklott csendesen a hóhér keblire
S melyet nyirkos pirossal az alvadt vér elöntött
Két karja átölelte szelíden a fatönköt.

(Fejét csendesen két tenyerébe hajtja. Szünet. A gyertya fellobban. Fügőny lassan le.)

Tekintet a kintyűs ellenében
Aki elatottat a nekünk fejt
Fontos polgáriak elérés a hely
Kint a halom élménye!

Egyetlen osztály
Közös a föld szél
"Nem ismer, Citoyen!
Azt isme!..."

Le jour de gloire est arrivé!...

(A város feje kérem ellen megváradis
a marseillaise a kérem ellen a sans-
culotte aprán. Ezt az a cella. 8
nem lehet a hold a fanyas a meg-
elkeresés a martiniós arthropis
Elsőleg a levetélt.)

Martiniós képe

(melodráma)

Hangsúly, nyomon a kintyűs mellett, kintyűs
elkeresés elkeresés. Kintyűs a kintyűs
fanyas a kintyűs a kintyűs
kintyűs a kintyűs a kintyűs
A kintyűs a kintyűs a kintyűs
elkeresés a kintyűs a kintyűs
kintyűs a kintyűs a kintyűs
Kintyűs, kintyűs, kintyűs elkeresés.)

Egy éjjel nem... elcsúszott korodra
Ochomgore verlem e hídely falat -
- Péntökön akkor ünnepelek a koncert
Jourdon sergelyt ill. Zempléni alk!
Othon hídely némesztem
Kérdés? = merre? -
Véletlenül, lecsúszott nemerő
O'iai, éjszaka...
Hogyan? Kérdés? Milyen? azt nem érti??
Ért meg nem? érti nálad, azt a hangot?
Kérdés? nyelven, azt a pontos, sürgőssé
Júli 1. éjszaka, elcsúszott korodra
Kérdés? jejeje pompaine ut
at Péntökön ünnepelek
O'iai! nagy nyelven, = látnak-látom!
O'iai, nagy nyelven, = látnak-látom!

Igen, pontosan... ujjaime... é... é...
Veretnem... é... é...
O'iai! nyelven, látnak-látom!
Zöldes-pál... é... é...
Cseresznye... é... é...
Kérdés? látnak-látom...
O'iai! nagy nyelven! ... Többet é... é...
O'iai!
Zöldes-pál, nagy nyelven...
Égy... látnak-látom...
O'iai! nagy nyelven! ... látnak-látom...
O'iai!

Igen, pontosan... ujjaime... é... é...
Veretnem... é... é...
O'iai! nyelven, látnak-látom!
Zöldes-pál... é... é...
Cseresznye... é... é...
Kérdés? látnak-látom...
O'iai! nagy nyelven! ... Többet é... é...
O'iai!
Zöldes-pál, nagy nyelven...
Égy... látnak-látom...
O'iai! nagy nyelven! ... látnak-látom...
O'iai!

BÖLÖNI GYÖRGY:

HALLJA KEND TÁNCSCIS

Táncsics Kiadó, 1958.² Bp.

„Megtetted-e azt, amire születted? Hü voltál-e emberi hitedhez? Dolgoztál-e az emberi közösségért? Igen, Táncsics ilyen kérdezhet attól, aki a képmását jól megnézi.”

1944-ben írta e sorokat Bölöni György, amikor példaképe, Táncsics élettörténetének írása közben, az egykorú metszeten elmerengve a nyughatatlan harcos szellemét megidézte. Ma már, az életmű kényszerű befejezése után, a halál őt is a példaképek messzevilágító piedesztáljára állította, s emlékéit idéző arcképe alá ugyanúgy odairhatnánk e szavakat, minden igaz emberségre törekvők örök jelmondataként. Mert Bölöni György emberi nagyságának forrása ezeknek a gondolatoknak mély eszmeiségében, s eszménye iránti hűségében rejlik. A magyar történelem nagyjai közül is azért választotta Táncsicsot példaképül, mert mint az első kiadás előszavában maga írja: „... ő jelentette számomra az eszmei valóságot, azt, hogy küzdeni kell a dolgozók felszabadításáért, melynek megvalósításától egy emberöltőn át mind jobban és jobban eltávolodott a magyar társadalom. És jelentette a magyar viszonylatban a ritka erényt, a meggyőződéshez való hűséget”. Bölöni egész élete ennek az elkötelezettségnek a jegyében telt el. A század elején a magyar elmaradottság elleni küzdelemben Ady harcos-társa, a Tanácsköztársaság idején külföldi diplomataként a proletárdiktatúra érdekeinek hű védelmezője, s az emigráció keserű éveiben a magyar és nemzetközi munkásmozgalom egyik vezető szervezője. Főfeladatát külföldön is a magyar haladás, a magyar nép szolgálatában látta. Ebből a magatartásból született meg két nagyjelentőségű írásműve, „Az igazi Ady”, s a „Hallja kend Táncsics”. Az annak idején igaztalanul megtámadott, vagy szűk osztályszempontok igazolására kijátszott Adyt a maga helyére visszahelyező könyv sokak kedvelt olvasmánya, annál kevésbé ismerik szélesebb olvasókörökben a jelentőségében s írói erényekben semmivel sem kisebb Táncsics-életrajzt.

A „Hallja kend Táncsics” 1942—1944-ig, igen nehéz körülmények között íródott. Párizsban ekkor már Hitler katonái ágáltak, s a rendőrkapók állandó szimatolása közben a könyv megírásához szükséges irodalmat igen nehezen lehetett összegyűjteni. Bölöni György vállalta a nehézséget s a kockázatot is, könyvét megírta, de megjelentetésére kiadót nem talált. Így történt, hogy a „Hallja kend Táncsics” csak a felszabadulás után 1946-ban jelent meg Magyarországon, s az inflációs idők következtében akkor is csak kis példányszámban. A Táncsics kiadó már rég aktuális feladatát teljesítette, amikor a Táncsics-könyvtár sorozatban ezt az eddig kevesek által hozzáférhető életrajzt megjelentette.

Bölöni György könyve az első teljes képet felmutató Táncsics-portré. A haladó történetírás már eddig is számontartotta a parasztság gazdasági és kulturális felemeléséért folytatott küzdelmét, de 1848. márc. 15-i szereplése és regénybeillő bujdosása nyomán, sokan csak mint romantikus hőst ismerték, s voltak olyanok is, akik egyes korabeli sajtómegnyilatkozásokból, a felsőbb körökben fennmaradt anekdotákból ítélve, utópikus álmok után futó fantasztát, vagy legjobb esetben egy okvetetlenkedő atyafit láttak benne. Ezekkel szemben Bölöni könyve méltó elégtételt emelt a sokszor megcsúfolt, kigúnyolt Táncsics emlékének. Semmi csapás alált meg nem törő, minden kudarc után harcat újra kezdő életének bemutatása azonban jóval több a hős emléke iránti igazságtételnél. A könyv megírása buzdító tett volt a Táncsics-képviselte eszmék győzelmének végleges kivívására. „1848. kezdet, 1918. és 1919. kísérlet volt a végleges szabadságharcra. Sarkallni akartam a magyar társadalmat, hogy folytassa a munkát, melyet történelmi nagyjai sorában Táncsics is önfeláldozóan végzett...” Hogy célkitűzését maradéktalanul megvalósíthassa; Táncsics ürügyén az egész XIX. sz. élettörténetének megírására vállalkozik, s ezzel a magyar történelem

marxista szempontú értékelésében úttörő munkát végez. Nem történelemtörténet a „Hallja kend Táncsics”, a kort nem a történelmi jelentőségű dátumok felsorakoztatásával érzékelteti. Ott szerepelnek természetesen ezek is, de nem sterilizáltan, az utókor beleértett misztikájával, hanem „in statu nascenti” a legkövetkezőbb életközelségben. Az olvasó tudatában az események így gyakran új értelmet vagy legalábbis tágabb horizontot nyernek. Egyaránt vonatkozik ez a reformkort felelevenítő sorokra, a 48/49-es osztályharcok ábrázolásának kíméletlen realizmusára, vagy pl. a történelmi nagyságok rembrandti, erős fény-árny hatásokkal megfestett portréira. Történelem-szemléletét szocialista eszmeiség és szilárd elvi következetesség jellemzi. A társadalmi haladás, az emberek, történelmi személyiségek nagyságát mindig azon méri le, hogy mennyiben szolgálták a dolgozó nép felemelésének ügyét. Szigorú mérce ez abban a korban, amikor a nemzeti függetlenség kérdésének prioritása alapján az országvezetők fő feladatuk az összes osztályok érdekegyesítésében látták, amiből természetesen nem következhetett más, csak az, hogy a dolgozók, azaz ebben az esetben a parasztság érdekeit áldozták fel a nemzeti egység érdekében. Hogy Magyarországon a következetes jobbágyfelszabadítás elmaradt, azt a forradalom adott osztályhelyzetéből meg lehet magyarázni, de Bölöni ezt megbocsájtani még Kossuthnak sem tudta. „Hogy tisztán kiemelkedjék Táncsics szerepe és jelentősége, mi ugyancsak megfosztjuk negyvennyolc eszményeit a nemzeti mítoszról, és elég könyörtelenül fellebbentjük az uralkodó osztály érdekpoltikájáról a hazafias fátyolt...” mondja egyhelyütt, s ha azelőtt szokás volt a nemesség 1848/49-es haladás szerepére hivatkozni, Bölöni bebizonyítja, hogy a magyar uralkodó osztály a haladás szolgálatában akkor is csak odáig ment, ameddig a körülmények kényszerítették. Táncsics alakja emberi tisztaságával, a nép fia küldetésének bátor vállalásával és önzetlen szolgálatával a jellemábrázoló író éltető erejével jelenik meg a könyv lapjain. Élete a történelmi háttér nélkül romantikus regénynek hatna, így komor, nehéz, az olvasót lehúzó, elgondolkoztató valóság. A fiatal jobbágyfiúban az uralági hajdú mogyorófalpalcája érlelteti meg a kemény elszárást, hogy jobbágyországból kitör. Takácsinasnak szegődik és segédtanítóskodik. 23 éves korában iratkozik be a budai tanítóképzőbe, 24 éves, amikor mint kész férfi, bajnagosan beül az első gimnazisták közé latin deklinációt tanulni, mert úgy sejtí, hogy a latin nyelv a műveltség kulcsát jelenti. Nevelősködésből tartja fenn magát, öntudatos magatartása miatt gyakran kénytelen helyet változtatni. Társadalomszemléletét Rousseau, Voltaire

művei alakítják. Bejárja az egész országot, szavakat gyűjt a magyar falvakban, készülő szótára számára. Már itt, teljesen ártatlan vándorútjain kezdődik hányattatása a hatóságokkal. Magyarország után körbегyalogolja fél Európát, az itthon veszélyeseknek ítélt kéziratainak külföldön keres kiadót. Párizsban Cabet-val parolázik, Ledru Rollint, a 48 előtti évek új Dantonját keresi, s megalakítja a magyar munkások első Munkáségytelét, melynek névsorát az ő nevével kezdtek meg. Londonban felolvasást tart „Magyar munkások külföldön, vagy kié a haza?” címmel. Népkönyvét sikerült megjelentetnie, de bőrtönbe csukták érte, s onnan csak a márciusi ifjúság szabadította ki.

A népkönyv, vagy ahogy ő nevezte „nép számára írt polgári katekizmus” csak egyike Táncsics azon írásainak, melyek a reformviták idején a magyarországi átalakulás leg-radikálisabb programját tartalmazták. „A nép szava, Isten szava”, „Sajtószabadságról nézetei egy rabnak”, „Hunnia függetlensége”, s folytathatnánk még a sort a 48/49-ben írt számos program- és törvénytervezettel, mind a magyarországi polgári átalakulás demokratikus végrehajtásáért szállt síkra. Nyolc évi bujdosásának földalatti cellájában megálmodja a boldog jövődet, s tollából a „kommunizmus csodavirága” nyílik. Csodálatos termékenységgel ontja írásait, amiket a napirenden levő házkutatások elől kertjében fizekákba rejtve és el. 1860-ban új forradalomra buzdító röpiratokat szerkeszt s kidolgozza a forradalom részletes programját. 15 évi fegyházra ítélik érte. Az 1867-es amnesztia után megvakulva kerül ki a börtönből. Megrendítő, szomorú sors, ami ez után következik. Az ősz szakállú, fehérhajú férfi egy ideig a nép között még köztiszteletben él, 3 évig Orosháza képviselőjeként a 48-as hagyományok, a paraszti elégedetlenség eleven zászlaja a parlamentben. De a következő választásokon már kiszorították a közéletből. Késő korára könyvei eladogatásából él, s utolsó napjainak tragikumát nem is annyira az a szívbemerkolón szomorú kép fejezi ki, amelyet Bölöni a hátán lepedőbe kötött könyvbatyúval, az Üllői úton „handlásokkal, drótostóttokkal versenyt kiabáló, budai falvak parasztkapuin kopogtató aggastyánról megfestett — van abban heroizmus is, hogy Táncsics maga terjeszti a nép között fillérekért forradalmi szellemű írásait. A tragédia végső beteljesedését az adja, hogy könyvei még itt sem, s így sem kellenek. A magyar nyelv szépségeiről szóló könyvének ajánlására németül szólnak vissza, s a falusi kapuk mögül kutyákat uszítanak átána, azt hiszik, kéregető köldös. Nem idealizált hős Bölöni György Táncsicsa. Megismerjük emberi gyengeségeit is, de a kép egészéből éles plaszticitással, agitativ erővel domborodnak ki elévülhetetlen erényei. Az

életesmény, amelyért Bölöni felmagasztalta, ma is aktuális és minden időkben az marad. Hős, és hőstét minden emberi nagyságban híven követő írója egyaránt megmutatták az utat, melyet dolgozó népünk szolgálatában,

értelmiségünk minden egyes tagjának vállalnia kell, melynek vállalására az elhivatottság kötelez, bárholonnan jött is.

Pölöskei Ferenccé

ÉBREDÉS

PRÓZAÍRÓK ANTOLÓGIÁJA

Magvető Könyvkiadó, 1959

Az új magyar könyvkiadás immár nemes hagyományává vált, hogy a kiadók — a verses antológiák mellett — mai szerzők írásai-ból prózai gyűjteményeket is megjelentetnek. E gyűjteményeknek — más egyéb mellett — bizonyára az a célja, hogy az értéke-sebb, maradandóbb írásokat kiemeljék a mégiscsak gyorsabb mulandóságra ítélt folyó-irat-irodalomból, s a szélesebb olvasóközönség számára hozzáférhetővé tegyék. Ugyanakkor jól szolgálják — különösen a kezdő — próza-írók megismertetését, és egy kevésbé nép-szerű műfaj: az elbeszélés, a novella meg-szerettetését. Az utóbbi évek ily jellegű vállalkozásai közül mind eszmei tartalom, mind művészi igényesség tekintetében ki-emelkedik az *Ébredés*, az élő magyar irodalom propagálására hivatott kiadónak, a Magvetőnek a tavalyi könyvhéten útra bocsá-tott 500. kiadványa. Az ünnepi alkalom, a kerek szám, meg az a körülmény, hogy a köte-tet a nagy port vert s rövid idő alatt második kiadást ért *Tüztűnc* prózai megfelelőjének szánta a kiadó —, fokozottabb érdeklődést éb-resztett a könyv iránt. Amikor az elbeszélés-kötet mérlegét e helyen megvonjuk, termé-szetesen csak az általános benyomások, az összkép megrajzolására szorítkozhatunk. Bölöni Györgynek a kötethez írt szép és okos előszava az egyes írók értékelésére is kiterjed, azzal csak egyetérthetünk. Nekünk csupán néhány tartalmi és formai probléma felveté-sére, néhány kritikai észrevételre maradt helyünk.

Huszonöt szerző egy-egy elbeszélését tartal-mazza az *Ébredés*. (A válogatás Szamos Rudolf és Fábíán Zoltán munkája.) Az elő-ször itt napvilágot látott írások mellett olya-nokat is találunk a kötetben, amelyek már másutt, irodalmi folyóiratokban is megjelentek; ez a némi következetlenség a válogatás-ban azonban megbocsátható, mert a kiadó-nak és a kötet szerkesztőinek — láthatóan — nem az volt a célja, hogy új tehetségeket fe-dezzenek fel, hanem az, hogy bemutassák, dokumentálják egy — az ismeretlenségből már kilépett — prózaíró nemzedék eszmei magatartását, s azt, hogy hol tartanak ma ezek az írók művészi fejlődésükben.

Kik tehát az *Ébredés* szerzői, és mi indo-kolja együttes szereplésüket a kötetben? — A könyv végéhez csatolt függelékéből kitűnik,

hogy a kötet szerzőinek átlagos életkora a dantei „emberélet útjának felén” jár, abban a korban, amikor már a prózaíró sem „kezdő” író, — ha számításba is vesszük, hogy az epikus alkat későbbben érik. (Móricz 33 éves korában már évekkal túl volt a *Hét krajcár* sikerén.) Az *Ébredés* írói sem kezdő írók, nem itt mutatkoznak be először. Már évekkel előbb letették névjegyüket, zömük a fel-szabadulás után, az ötvenes évek elején jelent-kezett írással. A kötet szerzőinek egyhar-mada az 1955-ben megjelent *Emberavatás*-ban debütált. (Mostani szereplésük — utólag — igazolja akkori jelentkezésüket, az *Ember-avatás* válogatási szempontjait.) Szemléletük érlelődése, írói kibontakozásuk 1956-ra és az azutáni évekre esik, s most várhatjuk tőlük az első jelentősebb írásokat. Legtöbbjüknek éppen a közelmúltban jelent meg az első önálló kötete, s így az *Ébredés* írói bizonyos mértékig már a „befutottak” közé számítá-nak. Az együttes fellépés itt még nem zavaró; a külön csapás törésének, s az egyéni hang és szemlélet kialakításának igénye csak néhányuknál bukkán föl; az egymáshoz fűző szálak az erősebbek. A saját harc megharcolásának ideje majd csak ezután következik el az *Ébredés* írói számára.

A szerzők nemzedéki összetartozásánál egy sokkal nagyobb erő forrasztja egységbe a kötet huszonöt elbeszélését. A problémák és a szemlélet azonossága. Ez az írásokat összefűző szoros eszmei kapcsolat főlegessé tesz mindennemű másodlagos — tematikai vagy műfaji — csoportosítást, s a szerzők pusztá alfabetikus rendjébe sedett elbeszélés-ek sem hatnak konglomerátum-szerűen. Az írásokban az a több és jellemző, ami közös és összekötő, nem pedig az, ami különböző és elválaszt. Ez pedig elsősorban a tartalmi jegyekben, a politikai állásfoglalásban és magatartásban mutatkozik meg. Ezeknek az azonos, összekapcsoló motívumoknak meg-érzése és a válogatásban uralkodó szempontra emelése — a kötet szerkesztőinek egyik jelen-tős érdeme: így tehettek egy esztétikailag is szép és maradandó elbeszélés-gyűjteményt társadalmilag is jelentőssé, dokumentum-értékűvé.

Közös vonása az *Ébredés* íróinak az igen erős társadalmi és politikai érdeklődés. Hihe-tetlen érzékenységgel, kifinomult látással rea-

gálnak napjaink közéleti kérdéseire. A ma közvetlen és valóságos élményei ihletik őket írásra, témáikat a jelen, a való világ eseményeiből merítik. Az írások zöme a legszorosabban vett máról szól, a mai élet egy-egy jellemző pillanatát, egy-egy mai emberit sorot ragadnak meg. Nem csoda. Ennek a látásnak, a társadalom és az egyes ember éles vonalú ábrázolásának — drámában, össze-ütközésben, konfliktusokban gazdag korunk egyébként is kedvez, bőven kínál megírni valót. Amit a tematikai értékekhez az *Ébredés* írói még hozzáadnak, az a szocialista szemlélet. Nemcsak pusztán a mai életet ábrázolják, hanem szocialista szemzőgöből ábrázolják azt. Ezeknek az íróknak nemcsak élményanyaga, hanem magatartása, érzelmi állásfoglalása is jobbára szocialista.

Több írás az ellenforradalom kegyetlenkedéseit (Csontos Gábor: *Az óriás*, Dávid József: *Passió játék*, Gerencsér Miklós: *Haláltól párbeszéd...*), a disszidálás problémáját (Varga Imre: *Montecuccoli*) mutatja be. Csurka István (*Nyílt törés*), Gáll István (*Dögök*) az ifjúság helyzetét érinti: Csurka egy céltalanul élő, fölös energiáival semmit kezdeni nem tudó egyetemista alakját rajzolja meg erős pszichológiai érzékekkel, Gáll az alja világból, a huligánok közül veszi hőseit. A kötet egyik legjobb írása a munkássolidaritásnak állít emléket (Fejes Endre: *Párizsi emlék*), más elbeszélések (Galgóczi Erzsébet: *Miért léptek be?...*, Fekete Gyula: *Testvérek*) a paraszti munka, a szövetkezetesítés kérdéseivel foglalkoznak. Szép és hatásos Őrsi Ferenc (*Egy a harmincmillióból*) és Tóth László (*A néger püöta*) írása, ezekben a háború és a fasizmus elleni tiltakozás kap hangot. Több elbeszélés ábrázolja azt a megváltozott viszonyt, amely ember és ember között a szocializmus építése során kialakul. Huszty Tamás írásában (*Gyűlölet*) a szövetkezet és a tanács elnöke fog össze, hogy megmentsen egy szerencsétlen öregasszonyt, akit fia és menyje halálra üldöz; Szamos Rudolf egy, az emberi közösségben és szeretetben feloldódó magános embert mutat be (*Azon az éjszakán...*), Molnár Géza hibátlanul megformált, elvadult kis cigánylány hősenek sorsa pedig az emberbe vetett hit igazságát példázza (*Sanoír*). A novellák jelentős része családi és nevelési tárgyú; férj és feleség, öregek és fiatalok, szülő és gyermek relációjából adódó mai problémákat bogoz (Gerő János: *Guzori*, Hámosi Ottó: *Egy parti sakk*, Soós Magda: *Megtepetés*, László Anna: *Vadházások*, Szabó István: *Isten teremtményei*, Tuli József: *Itéletidő*). A dicséretes témaválasztást azonban gyengíti, hogy több írás a problémát egy-egy inkább rendőrségi ügynek számító „izgalmas” eseményből, háttorzongató gyilkosságból, grandguignol-szerű történetből,

semmint tipikus esetből bontja ki. Az ellenforradalomról szóló írások például az 56-os eseményeknek inkább bűnügyi, mint eszmei oldalát mutatják be. Rendőrségi hírek számít Berkesi András, Gáll István, Gerő János, Huszty Tamás története is. Ugyanakkor a vártnál kisebb az elbeszélésekben az intellektuális elem; a gondolatosság, a filozofikusabb hangvétel, az „esprit” — Soós és Szabó István kitűnő novelláit leszámítva — szinte hiányzik a kötetből.

A problémák sokszínűségéhez a műfaji és kifejezésbeli változatosság járul. Hangban a satíráról (Galabárdi Zoltán) a lírai (Szabó József) és népies ízekig (Timár Máté) ér a kötet. A széppróza mellett a publicisztika, az életkép (Fábián Zoltán: *Villamoson*) a riport (Galgóczi) is helyet kapott a könyv lapjain. Az egyik írás úgy hat, mint valami regényszínopszis (László Anna), a másik viszont a regényrészlet határát súrolja (Fekete Gyula). Szigorúan vett, zárt, kemény novella kevés van a gyűjteményben (Csurka, Hámosi, Soós Magda írását számítanám ide). Ma, amikor az irodalomban a műfaji átmenetek korát éljük, szükségszerű ez a változatosság, kevésbé szerencsés azonban, hogy a nyújtózkodás, a novella határainak lazítása inkább a tárca, az elbeszélés, a regény, semmint a dráma irányában történik. Félreértés azt hinni, hogy a novella: kisméretű regény. Az is tévedés, ha az író a mű drámaiságát az előforduló gyilkosságok számának szaporításával és részletezésével kívánja fokozni. Egy lábtöréses novella drámaibb lehet, mint az az írás, amelyben három nyíltszíni gyilkosság zajlik.

A mai, gyorsabb életritmushoz viszonyítva lassú-járatúnak tetszik ez a próza. A cselekmény sűrítése, a tömör szerkezet, a fegyelmezett lélekrajz helyett a regényszerű előadómód, az elbeszélő és leíró részek uralkodnak az írásokban. A pillanat feszültsége jó részét hiányzik belőlük. A hangsúly túlságosan azon van, amit el akarnak mondani, a történet, az esemény érdekességén. Az igazi novellában, mint a vízbedobott kő nyomán a hullámgyűrűk, egyetlen pont körül bomlik ki a cselekmény. A regényhez közelálló elbeszélést (s az *Ébredés* legtöbb írását) viszont ahhoz a vízfelszínhez lehetne hasonlítani, amelyen csónak hasít végig és vet kétfelől, a partig fodrozó hullámokat. Egyetlen mozzanat, az ún. drámai csomópont ábrázolása helyett inkább részletező és ráérős cselekményelmondást kapunk. Andante — ez a tempójelzés ezeknek az elbeszéléseknek. Egy-egy hosszabb eseménytörténet ki, egy folyamatot mutatnak be, „mesélnek” — jellemek, hangulatok, éles fordulatok ábrázolása helyett.

Előadás, ábrázolási módszer és stílus tekintetében — úgy tetszik — túlságosan

hagyományhűek az *Ébredés* szerzői. A lélekrajz, a belső feszültség bemutatása gyengébb oldala ezeknek az íróknak, inkább a külső történetet ábrázolják. A modern, jelzésekkel beérő, szaggatott, egymásbaüsző képekkel dolgozó, filmszerű prózastílus helyett a világos, közérthető, kidolgozott, mármár naturalista módon részletező, „pettyegető” előadásmódot kedvelik. „Mindent” el akarnak mondani. Az író túlságosan előtérben van, nem hagyja, hogy az események, az alakok önmagukért beszéljenek, sőt kommentálja azokat. Ez a hagyományokhoz, a konzervatív írói eszközökhöz való igazodás annál szembetűnőbb, mivel mondanivalóban a legmaibb utat járják a kötet írói. Az újfajta és magasabbrendű szocialista szemlélet és eszmei magatartás, a tematikai sokoldalúság és gazdagodás — magasabb ábrázolási igényeket szab, újszerűbb kifejezési formák megteremtését sürgeti. A tartalmi változásokkal párhuzamosan nyilvánvalóan a prózai stílus is változik, fejlődik, új elemeket olvaszt magába. Az uraságoktól levett, jobbára konvencionálissá vált formák elvesztik hatásukat a mai olvasóra. Nem véletlen, hogy a kötet legerőteljesebben ható írásai azok, amelyekben a mai téma, a

szocialista mondanivaló egy bonyolultabb, összetettebb kifejezési móddal találkozók. Csontos Ferenc modern legendája a valóság és a mese elemeit vegyíti mesterien, Dávid a nagyheti passió, és egy mai proletárhős vesszőfutását hozza párhuzamba, az újszerű kifejezési formák keresése jellemzi Fejes Endre valójában két történetet egymásba olvasztó novelláját, a filmtől kölcsönzött eszközök alkalmazása (a pontos, fegyelmezett stílus, a képek gyors pergése, átűnése, az egybevágott jelenetek, a zárt szerkezet) teszi atmoszférikus erejűvé Gáll István, Molnár Géza, Hámori Ottó elbeszélését. Ezeknél az íróknál már megjelenik az az egyéni hang és látás, amely megkülönbözteti az egyik szerző elbeszélését a másiktól.

A kritikai megjegyzések ellenére a kötetet elbeszélő irodalmunk komoly nyereségének tartjuk. Úgy hisszük, nem járunk messze a valóságtól, ha az *Ébredés* java prózaíróiban az új magyar líra fiatal képviselőinek méltó társait látjuk. A kötet bizonyosságot szolgáltatott, hogy az *Ébredés* írói eszmei tisztaság, a szocializmus melletti állásfoglalás és realista életlátás dolgában semmivel sem maradnak el a Tűztánc költőitől.

Tűskés Tibor

SZABÓ MAGDA : NESZEK

Szépirodalmi Kiadó 1959

— Vázlat —

1933. augusztus 30-án Anthony Beavis, az ismert londoni szociológus egy tengerparti villa teraszán napozott barátinjével. A felettük úszó repülőgépre Beavis sem fordított figyelmet, pedig régi és kedvenc elmélete volt, hogy a szellem emberének jellemző tulajdonsága a „jelenségek szakadatlan és kritikus megfigyelése”. Ekkor történt a kellemetlen incidens, mely megállapodott kapcsolatukat végérvényesen szétzilálta. A gépből egy kutyát dobtak ki, mely tompa ütődéssel puffant a lábuk elé, és vérrel, húscsapatokkal szennyezte be őket. A jelenet megalázó volt, leleplező, és ezt nem tudták többé egymásnak megbocsátani.

— E szimbolikus történetet Huxley írta meg a Vak Sámson-ban. Jellemzésnek és figyelmeztetésnek szánta, bizonyára ítéletnek is, mely elkerülhetetlen következménye egy hazug és erkölcstelen életformának.

A jóslatok nemcsak elszorakoztatnak, de néha meg is valósulnak. Huszonkét évvel később, 1945 augusztus 6-án, mikor az emberiség már újra reménykedni mert a békében, Paul W. Tibbets repülőzredes

ledobta Hirosimára az atombombát. A vér és szenny az egész emberiségre freccsent: bűnösre, büntelenre egyaránt.

*

A bevezetés nem fantázia és valóság eltérő, arányokban nagyon is különböző, de azonos logikának engedelmessé voltát akarta bizonyítani. Inkább utalni próbált az 1945-ös nagy történelmi fordulónak az irodalomban jeientkező problémáira, előzményekre és törvényszerű következtetésekre.

— Először az élménnyel kellett megbirkózni, mely közös volt Hirosimától Debrecenig:

„Én láttam, mint az antik látomásban, szilfán halat, s a Barna utca látját egy dörrenésre széttárgulni sebbé, melynek mélyén bámsz testek rohadtak, s fátvolt lengettek hízott, zöld legyekből. És láttam, hogy vonultak kis szekéren a városok falukba, s a faluk városba, s hogy vezette vak gebéjük, rá sem tekintve arra, kit vezet, a háború.”

— Szilfán halat —

Nemcsak egyéneknek, generációknak is vannak élményei. Nincs keserűbb vallomás a háborúról, mint azé a nemzedéké, melynek e katalizma volt az Élmény: ágyuk szavára eszmélkedtek, a valóság az ifjúság idilljéből a pusztulásba taszította őket. Az illúziók szétfoszlottak, hazugságnak bizonyultak az eszmék, a tények, melyekben hinni tanultak.

„Mindenki megcsalt, még a ház is,
hiába volt beton,
meg vastraverz, mint a tojás,
szétpukkadtt egy napon,
amiről azt hittem, fenn azért száll,
hogy két távol vidék
közt szárnyon mozgó híd legyen,
bombát szórt rám a gép.

Azt hittem, fényes csecsemők
az életre születtek,
s láttam széthullni csontjukat,
mielőtt szólni kezdtek ;
láttam térdeplő világot,
hogy köszönti a békét,
s míg galamb szállt a hadigyár
termelte lövedékét.”

Érik-e már a pillanat.

A létezés értelmét tette kétségessé a kozmikus csalódás. Nem a jelenségekben nem bízhattak többé, hanem a lét alapjaiban, értelmében. Áldozatok voltak — akiket csak a büntudat tart életben. Ebben az életformává szabályosodó bizonytalanságban, ott rejtett az erkölcsi felelősségerzet is, az egyetlen kapaszkodó, a mesebeli szalmaszál.

„Ki segítsen? És hogy segítsen?
És min segítsen? S miért neked?
Mard, mint a farkas önmagad,
Most eszmélsz fel? Későn kiáltod.
megmaradt, éld az életed!
Tömd meg új lomokkal lakásod :
Egy holt se kéri töled számon,
te maradtál a világon.”

Segítség.

A kétségbeesés töredezett felkiáltásában, a szegyenkező tudomásulvételben az elfelejtetetlen iszonyat emlékei élnek. Körülveszik a költőt, bármerre fordul, csak belőlük ütközhet.

A franciák filmre vették Picasso híres Guernicáját. Egy fél órán keresztül peregnék a vásznon epikus monotoníával a kép ijesztővé nagyított részletei: kifacsarodott tagok, eltorzult fejek, a réműlet extázisában égő szemek, emberi roncsok, a fantázia rémképei. És az utcára lépve, a szem torznak látja a tárgyakat, a perspektiva szabályait tagadva egymásra torlódnak előtte a házak.

A szem emlékezik, és az értelem nem talál magyarázatot. Minden évrre új miért következik, az ész számára a kényszerű tudomásulvétel sem teszi érthetővé, miért kellett elpusztítani a koldus spanyol falut, a nyárnak örvendező japán várost. És a tájat, az otthon idilli békéjét, amit Szabó Magda elpanaszolt :

„Kinek kellett a nyirfator,
az ösvény, mely a dombra vitt,
a forrásház, nyugult ösvény,
az ég, mely szórta a fényeit,
s felemelt arcomba omolt,
ha rányílt szomjasan a szája,
s széttolta mozgó fedelét
a Csillagváró kupolája?

A lugasban állott az asztal,
az abroszon a déli fánk,
a kertilámpa sárga burkán
korcsolyáztak a muslicák.
Ha a füstöt feljűk fűjtam,
fellebbentek, mint zöld lepel.
Muslica, lámpa és lugas
kinek kellett? Ki vitte el?”

*Mintha tű menne
tenyerébe.*

Nem a kérdés, a tiltakozás a fontos, a csendes béke képeinek védekező felsorolása. „Az értelmetlen iszonyatokba való bele nyugvás csak oly korban képzelhető el, mely elvesztette hitét a Ráció erejében” — írta Babits. Az életformát és magatartást, amit Huxley jellemzett, a bűnt, amit példázatunkban az amerikai repülőőtiszt neve szimbolizált, megtagadta a történelem. De a történelem logikája a nem után kimondja az igent is. Mert nemcsak a tagadás lett kötelező, hanem az igenlés is: új morál, melyet nem nyugöz kategorikus imperativuszok embertelen parancsa, új életforma, mely nem ismer hazugságot, új társadalom, mely nem varázsol gombafelhőket békés városok fölé.

A homo moralis a XX. században csak az értelemhez fordulhat. A költő felocsudik az élmény hipnózisából; himnusz ír a Rációhoz, iszonyú és halálos éjszakák után emelkedett, áhítatos éjszakai monológot. És kimondja az igent :

„Te ki sejtjeim szövetét
szótted, és szárnyakat
sarjasztasz gépek oldalán,
és lugokat
párolsz ásványok tőgyein,
ki oldasz s kötözöl
te, kinek ferdén meredő
nyársán forog a föld :

sosem rettegtem tőled én,
most sem félek, Anyag.
Csak nézz rám, én elviselem
változó arcodat.
Ne vigasztalj! Majd elleszek
földként a földbe lenni,
igazad tömör oszlopán
gerincem megvetem.”

Nem vár angyalokat.

A materialista világnézet meghatározza a költői magatartást is.

„Álló istenen lenézett rám és nem emelt fel engem. Ez a szabadság adta értenem, hogy lesz még erő talpraállni bennem.” — magyarázta önmagát József Attila. És nem jellemezhetjük szebb, igazabb szavakkal Szabó Magda költői magatartását sem: a *servitus humana*-t, a felelősség-érzetből fakadó szolgálatra kötelezettséget. De az idézettel költői fejlődésének folyamatára is fényt derítettünk. Intellektuális költő, nemcsak szándékaiban, de fejlődésének benső törvényszerűségében is, attitűde-jét az jellemzi leginkább, hogy vonzások és választások dialektikájában az értelem és morál a meghatározó. De költészetében nemcsak a magatartás, a filozófiai igazság beszél a jelennek, hanem a nyílt szó is. A felismerésből tett lesz, etikából politika, az *Európához* című vers tanúsága szerint:

„Köti saruját a jövő,
s mit érleltek a népek
testökben, zúdítsd a téjet
nyíló szája elébe,
hogy szétkiáltsa: új mítosz
bogozza fátyolát
terőlad, ki jársz a mezőn,
nézed nyájad nyomát,
mely utódot hoz, legelész,
dicsér sokféle nyelven,
s fáradtan egyhalomba bújjik
pihenni elkeverten,
egymás között, sokfajta juh,
Megállsz álmuk felett,
emelve akluk tetejét,
a csöndesült eget,
s mögötted, villogó nyomodba hágva
a béke lépeget.”

Európához.

A vers két síkja — a *Barányra* emlékeztetőn — a hagyományt és aktualitást jeleníti meg, képei két mítoszt magyaráznak, két mítosz egy lényegét.

Ez a humanista szemlélet lesz mítosszá, mesévé természet-írájában. A szellem mindig eljut a természethez, ha a végső kérdésekre keres választ. Mert a magyarázat csak esetlegesség, de a természeti létezés bizo-

nyosság. A természet megbízható, mint a mese, mint a Ráció.

A *Neszek* ciklus (1954—1958) versei mesék, ebben az értelemben: a fa él és álmodik, az évszakok bokrétás ifjúként, rőzsehordó anyókaként teleszzenek a lábához.

De valóságot él és igazságot álmodik. A betegség a természettől való elszakadás — és ez a természetlira a teljes gyógyulás. Azonosul a külső és belső világ, az intellektus filozófiai hangerősítőjén át halljuk a dolgok énekét. A szelíd szimbólumok az örök és szüntelenül újjászülető természet békéjéről vallanak.

Szabó Magda költői módszeréből következik, hogy mindez fordítva is igaz. Mert ha fűről, fáról, pocsolyáról ír, mindig önmagáról beszél. Minden az egyéni létbe koncentrálódik. Ő is „a szüntelen önszemlélet” költője. Azok közé a költők közé tartozik, akik állandóan vizsgálják, alakítják önmagukat a goethei értelemben: Önmagamat egészen olyanán alakítani, amilyen vagyok, ez volt a leghőbb vágyam életem során”.

Szemlélet és élmények szerencsés találkozásából született ez a költészet és titka költői alkotásban rejlik. „Én mindig hangot hallok, — írta — valami neszt, mintha ilyen akusztikus módon jelentkeznék bennem a világ,,

De folytassuk az idézetet: „Hosszú az út, míg a költő a víziók világából elérkezik odáig, hogy a valóság rögzítésére érezzen vágyat egyedül.” Költészetében végigkísérhetjük — ebben a kötetben időrendi — tematikus, mély önismeretre valló összeállítása a segítségünk — ezt a folyamatot. Nemcsak lassú volt, de keserves is, győtrő vívódásokkal teli. Szabó Magdának meg kellett írnia a modern élet-érzés másik oldalát is: a kényszerű magabazárkozást, az idegrendszer önkéntelen feljajdulásait, az ideges éjszakák, féltelmes víziók élményeit. És át kellett élnie a hallgatás néma esztendeit, mikor „a hang” elhallgatott:

Hát szólsz megint? Azt hittem néma lettél,
vagy iszonyodol megszólítani.
Hogy hívtalak! Hányszor! Míg telt erőmből,
s beteg torkomból felsikoltani.
Míg küzdöttem kétséggel és reménnyel,
dült párnán hánykolódom, mindig ébren,
s rezegtek tehetetlen ujjaim
az éjszaka holdverte börtönében.

— Hanghoz —

Ez a vívódás volt keserű próbája a költői magatartásnak. E dosztojevszkiji győtrődésből ivelt fel költészete a „*To*” kozmikus humániumáig a „*Madár*” a „*Tenedek mi maradt*” lebegő lírizmusáig, a „*Január*” a „*Fű*” játékos derűjéig. Új verseinek áradó, szinte magától megszólaló dikciója mintha a szó közegellenállását győzné le.

Költészete nemcsak kétféle életérzésről tanúskodik, hanem költői énjének ambiva-

lenciájáról is. Az igazi, a természetes: a gyengéd és artisztikus művészlélek, aki előtt kitarják titkaikat a dolgok. A másik: a csalódott, mindenből kifosztott magányos ember, akit a „hang” is elhagyott, és érthetetlen magyarázat nélküli jelenségek rettetgetnek.

A jellemzés bizonyos dolgok túlzása, mások — talán épp ily fontosak — mellőzése. Így bukkanak fel a kritikus élményei, amikről nyíltan beszámolni ritkán van bátorsága. Mert az aligha tartozik másra,

vagy aligha érdekel mást, hogy legjobban a *Madárt*, a *Janudrt* szereti az új versek közül, és azt szeretné, ha a költő ezekben látná további útjának mérföldköveit.

— A hallgatás hosszú intermezzója után első műve — a *Freskó* című kitünő regény — 1957-ben jelent meg, s a kötet záró, címadó ciklusának békélt hangja is a legmáhibb-mában született. Ez az apró adalék is hozzátartozik a jellemzéshez és az igazsághoz.

Sik Csaba

TÓTH DEZSŐ:

VÖRÖSMARTY MIHÁLY

(Irodalomtörténeti Könyvtár, 1. kötet.

Akadémiai Kiadó, 1957.)

Idestova száz éve már, hogy első jelentős költőmonográfiánk, éppen Vörösmartyról, Gyulai Pál tollából napvilágot látott. A polgári korszak termett még néhány példamutató, olykor jellegzetesen egyéni változatot ebből a tudományos műfajból (Riedl Arany Jánosa, Horváth János Petőfiye); irodalomtörténetírásunk és népszerűsítő munkánk szocialista föllendülése aztán a termelést ezen a téren is erősen megduzzasztotta. Ha a mennyiségileg nagy számból ki-rekesztjük is az olyan teljesen népszerűsítő, vagy féltudományos alkotásokat, aminők pl. a Nagy Magyar Írók sorozatban jelentek meg, még mindig nagy elismeréssel kell gondolnunk a tudományos igényű költő-monográfiáknak nemcsak a számára, hanem céljuknak, jellegüknek változatosságára is. A költői pályakép eszmei, művészi és társadalmi interpretációjának olyan példái mellett, mint Sőtér István Eötvöse, Kardos László Tóth Árpádja vagy Bóka László Adyja, ott áll másik véglet gyanánt a filológiai anyag hézagait pótló s az egész anyagot elsősorban rendező Gálos-féle Bessenyei; egyes jellegű, mert mindkét típusba vágó feladatokat old meg Komlós Aladár Vajda Jánosa. Ma még úgy látszik: marxista irodalomtörténetírásunknak a költő-monográfia az uralkodó műfaja, — s ebben van valami elgondolkodtató; hiszen a marxizmus éppen az egyéniség idealista túlértékelése ellen harcol, s a nagy egyéniség szerepét, jellegzeteségeit is a kollektívum erőiből vezeti le. Magyarózó okokat természetesen lehet felsorolni. A polgári korszak sok mindent hagyott elintézetlenül; az újabb kutatások új anyagot tártak fel, s új szintézis kellett esetleg ott is, ahol már volt monográfia; különösen erős indítékot adott, és ad még mindig a közönség követelése. Az irodalom iránt

érdeklődő közvélemény, különösen a kezdeti stádiumban, a nagy egyéniségek átértékelését tartotta központi kérdésnek; korszakok, korszakhatárok, irodalmi irányok új szempontú jellemzése inkább csak a szakemberek szűkebb körét foglalkoztatta. Egyes esetekben a költő-nagyságokra irányuló újrafeldolgozó munkát ma is érezhetjük még lassúnak — mégis: abban, hogy kutatóink első-sorban ezt vállalták, okvetlenül van egy kis kitérés is a nehezebb, kényesebb feladatok elől.

Mindezek ellenére örömmel kell fogadnunk természetesen azt is, ha költő-monográfiánk szép galériája újabb taggal gyarapodik. Vajon hová helyezzzük el Tóth Dezső előtünk fekvő kötetét a fentjelzett típusok sorában? Új filológiai anyagot föltárnia vagy különösebb ténybeli-filológiai problémákat megoldania alig-alig kellett. Az évtizedek alatt előkerült új anyagnak a feldolgozása már komolyabb munkát jelentett, de erősebb rendszerezési feladatot nem, — az életrajz és a fejlődés keretei szinte készen álltak. Nem jelenti ez azt, mintha Tóth Dezső nem törekedett volna ezeknek a kereteknek pontos, lelkiismeretes kitöltésére. Az eddigi irodalom, egykorú visszaemlékezések és levelek alapján maga a külső pályakép tömör, világos vonásokkal megrajzolva áll előtünk. Sor kerül közben egy-egy korábbi, helytelen adat korrigálására, így pl. Kozocsával szemben helyesbíti a *Zalán* első kidolgozásának dátumát, s kétesnek mutatja ki Vörösmarty szerzőségét néhány 48 ószén keletkezett cikkel kapcsolatban. A szerző évekre kiterjedő, nagyigényű, koncentrált munkájának azonban igazi célja a belső, költői pályakép hézagtalan, minden ízében való átvilágítása és rekonstrukciója, lélektani és műfajfejlődési alapon; a külső pályakép — erényeivel és alább még érintendő

hibáival — a háttérben marad; a fejlődést irányító társadalmi-politikai erőket állandóan és nyomtatékosan érezzük, de az ábrázolásban önálló súlyt és teret nem kapnak; maga a költői életmű, annak mozzanatonkénti és fejlődés szerinti értelmezése a fő cél. A típus ösmintájaként Horváth János Petőfi je áll előttünk, amely a fiatal kutatók esztétikai és poétikai nézeteiben is támogatva és befolyásolta. Itt is a művek tanúsága van előtérben; nemcsak a terjedelmesebb, jelentős alkotások, hanem a kisebb igényűek is hosszabb-rövidebb fejtegetés és értékelés alapján be vannak iktatva a maguk helyére. A verselemzésekkel mindenestre gazdaságosságban bánik, mint nagy példaképe; ez a mű kereteinek zártágán, a kompozíció erős tudatosságán túl a könnyebb olvashatóság-nak is hasznára van. Amíg általánosságban, elődeihez és kortársaihoz viszonyítva szövegek Tóth Dezső monográfiájáról, hadd dicsérem meg egyéniségét és bátorságát is. Öszinte, szókimondó, tudományos morál szempontjából korrekt alkotás. Ha kell, hagyománnyal és tekintéllyel is szembe száll; nem ragaszkodik múltbeli értékelésekhez, ha hamisaknak érzi őket. Megmutatkozik ez pl. Kazinczy és Vörösmarty viszonyának fejtegetésében, vagy Vörösmarty házasságának beállításában, — ideértve *A merengőhöz* c. vers merészen szókimondó megfejtését is. Az egész művön végigvonul az értékelő hangsúlyoknak egy olyan aggodalmas elosztása, amely sohasem nyúl a mesterkélt, kényszerű felduzzasztás eszközéhez. A vulgárizálás nemcsak tudományos, hanem morális hiba is lehet; nagy szó, ha valaki ilyen következetesen tudja kerülni.

Tóth Dezső munkája tehát elsősorban és hangsúlyozottan költői pályakép (nem költői „életrajz”) — amelynek eszmei kereteit a kor általános politikai és társadalmi fejlődése adja, s tartalmát a szerző, nem mindennapi lélektani beleélő képességére, esztétikai és poétikai érzékére támaszkodva tölti ki. Különösen a lélektani szempont eredményességét emelném ki, ahogy az egy-egy fejlődési szakaszban, s különösen egyes műveknek elemzésében megfigyelhető; volt idő, amikor az ilyesfajta elemzést marxista irodalomtörténészeink gyanakvással nézték, alkalmazását kerültkék; pedig egy költő-egyéni-ségről, költői alkotások mélyebb tartalmáról a lélektannak, a jellemtanak is van mondani-valója, ha a lelki jelenségeket nem választjuk el mesterségesen a társadalomtól.

Mivel Tóth Dezső a nyomatékot a költői pályaképre teszi, úgy látszik: helytelen volna tőle az emberi pályaképet számonkérnünk. Csak hogy a hiba ott van, hogy a monográfia ebben a tekintetben felemás alkotás. Adja a pontos életrajzot, és válaszolja az életformát addig, ameddig ez hálás, ameddig viszony-

lag harmónikus, ideális képet ad a költőről, s mellőzi ezt a fonalat attól kezdve, ahogy vele kapcsolatban kényesebb problémák kezdenek adódni. Vörösmarty a szülői házban, a gimnazista, a nevelő, a tanulmányok és az egzisztencia-alapítás kísérletei: mindez még élénken a szemünk előtt áll, de már a harmincas évektől csak a közélet Vörösmartyját látjuk, aki a nemesi ellenállásra és reformszervezkedésre, az Akadémiára, az országgyűlések vitáira, Széchenyi és Kossuth összecsapására, majd az egész Európa nemzetéinek sorsára figyel. Az életrajzi adatok, és a külső létsors ábrázolása ugyan ekkor sem maradnak el (Vörösmarty házassága, anyagi gondjai, a márciusi napok, a szabadságharc stb.), életformáját, egyéniségének, magatartásának ekkorra kialakuló vonásait azonban hallgatás leplezi. Pedig ismeretesek az egykorú adatok arról, hogy itt a harmincas évek elejétől bizony észrevehető változás áll be. Nemcsak a szégyénység jellemzi, hanem erős lazulás is; életmódjának, munkájának, idővel egészségének dezorganizációja, szabadosság és némi különcködés. Tóth Dezső a kandidátusi vitán elhangzott válaszában azzal érvel az elhallgatás mellett, hogy Vörösmarty nál ebben az időben már (tehát két évzeden keresztül) megszakad, legalábbis erősen meglazul a kapcsolat költészet és magánélet között. Ebben az időszakban költészete már csaknem teljesen közösségi síkon bontakozik ki, függetlenül életformájától. A külső életkörülmények pedig csak a művek megértésének szolgálatában fontosak. Vörösmarty a harmincas évektől fogva kettős életet él, ennek tisztázása azonban nem irodalomtörténeti, hanem lélektani feladat. Jogosan hozhatott volna fel Tóth Dezső a marxista irodalomszemlélet alapján egy másik érvet is: van valami kispolgári abban a kandiságban és indiszkrécióban, amely nagyemberek életében szenzációkra, alacsonyrangú pletykákra és intimításokra vadászik.

Ez utóbbi érve így felelnék: az indiszkréción tudományos művekben nem annyira az adatok, mint inkább a tárgyalásmód kérdése. Komoly személyi problémákat lehet úgy tárgyalni, hogy nem süllyedünk botrányhajhászásba. Ami pedig a költő-egyéni-ség, költői élmény és a kész műalkotás közötti viszonyt elvi síkon illeti, — nyilvánvaló, hogy ez egyénenként, koronként, stílusonként más és más lehet: a naiv közvetlenség és a látszólag teljes távoltság és közvetettség végletei között. Azt a polgári irodalmároknál felbukkanó álláspontot, amely szerint csak maguk az alkotások tárgyai az irodalomtörténetnek, a személyiség és az életkörülmények egyáltalán nem, mindketten túlzásnak érezzük. Abban igaza van Tóth Dezsőnek, hogy Vörösmarty nál a kettősségnek

elég megdöbbenő jeleivel találkozunk. A német nyelvű „Csák” utóhangja, amely a kritikai kiadás második kötetében lát először napvilágot, eléggé merészen lebbenti fel a fátyolt a költő emberi egyéniségének titkolt rétegeiről; ilyesmit Vörösmarty magyarul le nem írt, és ki nem adott. De hát ennek a kettősségnek, bomló életformájának csakugyan nincs-e semmi befolyása vagy jele költészetében? Mindenesetre aláasta munkabírását és alkotóerejét; a produkció a negyvene évekre megcsappan, s itt-ott a művészi kiérlelés is csorbát szenved. Azután: van valami nyugtalanító, problematikus abban, hogy Vörösmarty életformájának lefelé-hajlása éppen a magyar politikai élet és társadalmi mozgalmak felfelé ívelő szakaszával esik egyidőbe. Ha a *Zalán*- és a *Csongor*-korszakban személyes boldogságvágy és közéleti szerep disszonanciája befolyásolta Vörösmarty költészetének tematikáját és hangoltságát — talán hasonló joggal vehetjük számba most a végleges széthullás hatását is. Tematikában ez a hatás aligha nyilatkozik meg, de nyomot hagyhat a tónuson, a színészen. Úgy gondolom, része van — a társadalmi és politikai helyzettel párhuzamosan — Vörösmarty pesszimizmusának, olykor nyíltan is kitörő tragikus életérzésének kialakításában. Az ismeretes epigrammában megtört életének árnyáról beszél: ezt a törést nemcsak külső erők idézték elő; s a *Keserű pohár* szinte teljes családottságról, az élet értelmében való kételkedésről, legalábbis súlyos belső küzdelmekről ad hírt. A széthulló személyiségből áradnak fel a kései Vörösmarty konvulzív látomásai, apokaliptikus költői képei is. Mégpedig nemcsak 49 után; nyoma van mindennek már az előző kor nagy lírájában is.

Természetesen nem véletlen, hogy Tóth Dezső ezt a témát elejti. A Vörösmarty-életmű egységét a művek és az időbeli fejlődés síkján próbálja megalkotni. Ennek szolgálatában műve kereteit rendkívüli céltudatossággal és szigorúsággal szabta meg, minden bizonnyal részben az anyag bőségének ellensúlyozására is. Nagy előnyök, monográfiajának nagy értékei származnak ebből, de a cél kedvéért, tudatosan is, öntudatlanul is nagy áldozatokat kellett hoznia. A Vörösmartyról alkotott kép plasztikus, minden ízében összefüggő és értelmes, a nagy költő pozitívumai megelevenedve élnek benne, de ugyanilyen mértékben szoborszerű is; a klaszszikus stílizálás erejével beszél hozzánk; bizony nem kis fáradságba kerül kihallani belőle azt is, amit elhallgat. Ez a kép igaz, hiteles ugyan, de előfődi Vörösmarty emberi és írói egyéniségének egy mélyebb, elemibb, kevésbé plasztikus és kevésbé organikus rétegét. Ez lemondást jelent egy mélyebb egységű kép alkotásáról, amely magába foglalná Vörösmarty egész emberi egyéniségét,

teljes élményvilágát; e lemondás folytán magában a különben kitűnő költői pályaképben is keletkeznek hézagok és negatívumok. Mint ahogy a monográfia fogyatkozásai éppen erényeinek fonákja gyanánt foghatók fel.

Amikor Tóth Dezső Vörösmarty lírai műfajait és hangnemeit összefoglalja (469. lap), a következő formuláig jut el: „Lírája hangban, tónusban páratlanul gazdag, változatos, sokhúrú... a nagy gondolati költemények szomszédságában köznapi szóhasználattal természetes, vidám ihletet kapnak hangot... a műfaji változatossággal együtt változik a nyelvi-stiláris tónus is. E változatosság lényegében nem magának a Vörösmarty-arcnak más-más oldala. Ez a sokhangúság a különböző hagyományok, törekvések valamelyes szimultán gyakorlata, műköltői megvalósítása inkább, semmint sokarcúság... Vörösmarty lírájának változatossága inkább még feloldatlan művészi ellentmondás, amely sokkal inkább rejti, semmint tükrözi a költő személyét.” Itt van a magyar irodalmár számára mindig csábító ellenpélda: Petőfi lírája, amely minden nagy változatosságában is érezteti a személyiség és a szemlélet egységét. Ezt az álláspontját Tóth Dezső a kandidátusi vitán is fenntartotta: a sok arc között nem látja az összefüggést; ez talán nincs is az egyéniségben; ezeket a heterogén, olykor már petőfies hangokat Vörösmarty „csak gyakorolja”.

Ebben az álláspontban van valami tiszteltre méltó becsületesség; láttunk már olyant, amikor a monográfus erőszak és torzítások árán teremt a költői műben egységet. De azért komoly probléma ez mégis; nem árt alaposabban végiggondolni; talán mégiscsak tehetünk néhány lépést az egység irányában.

Minél nagyobb a költő-egyéniesség, annál sokrétűbb az életmű, amelyet alkot. Hogy jelképesen beszéljek: a nagy életműnek mindig megvannak a külső körei; vannak alkotások, amelyek már csak a periférián szerepelnek. Az író megrendelésre vagy hasonló jellegű külső ösztönzésre alkot, és önnön művészi igényeit már eleve csökkentti vagy kikapcsolja. Megtette ezt olykor Shakespeare is. Vörösmartynek aránylag kevés ilyen alkotása van; talán csak sírfeliratai és jutalomtárgy-jelmondatai. Belsőbb körben helyezkednek el azok a művek, amelyek még mindig nem tiszta belső ösztönzésre, hanem idegen példák, irodalmi formák és áramlatok sugalmazására jöttek létre; a művészi igény viszonylagos, mert az utánzás és kölcsönzés ténye csökkenti, valamint az is, hogy a költő túl akar lépni saját tehetsége határain. Azt hiszem, Vörösmartyról is kialakul egy ilyen csoport: prózai elbeszélései, drámáinak jelentékeny része, egy és más a kisebb művek-

ből. Beljebb jutunk, de még mindig nem vagyunk a legbensőbb körben, ha pl. Vörösmarty *Zalánjára* gondolunk. A költő megérzi és magáévá teszi a kor, a közösség követelményeit, de nem tud saját tehetsége, személyes mondanivalója, és a közösségi téma, vagy műfaj közt teljes összhangot teremteni. Ha azt mondom: szerepet alkot magának, még nem fejeztem ki a dolgot szabatosan, mert szerep és szerep közt is van különbség; van olyan, amelybe a költő-egyéniiség a maga teljességében beleolvad, mint Goethe a keleti költő álarcába. A nemzeti epikus szerepe nyilvánvalóan nem harmonizált Vörösmarty egyéniiségével és tehetségével; a romantika-alkotta közösségi ódaköltő, a bárd vagy a szintén programszerű ballada- és népdalköltő már Vörösmarty, de nem mindig a teljes Vörösmarty; Tóth Dezső szavaival: „Számára bizonyos értelemben a költészet mindig annyit jelentett: másokhoz vagy mások helyett beszélni. S ez a fajta kialakított, a közösség számára bensőleg stilizált költő-énje az, amelybe — még ha szerelemről énekel is, valahogy mindig beleütközünk, nem jutván el igazi arcáig sohasem” (469. lap). Az utolsó félmondatról még majd szólok; éppen ez az, amiről vitatkozom. A körjelképnél maradvá, a központba azokat az alkotásokat helyezném, amelyek a művészi igény és kvalitás maximális érvényesülésével adnak tökéletes ön- és társadalomkifejezést. Szabad lesz ide talán a *Csongor-t* és a líra javát elhelyeznem. S rögtön hozzáteszem: ez a tökéletes kifejezés vagy tükröztetés viszonylag független a műfajtól vagy a szereptől; nem szabad azt hinnünk, hogy csak a közvetlen személyes líra nyújt rá lehetőséget — mi lenne akkor a nagy epikussal és drámaíróval? Pusztán abból a tényből tehát, hogy Vörösmarty énje stilizáltan jelenik meg lírájában, nem következik, hogy igazi arcáig nem jutunk el — csak ha ez a stilizált líra nem fejezi ki teljesen alkotóját.

Tóth Dezsőt erősen bővületében tartja, mint ahogy engem is sokáig befolyásolt az a felismerés, hogy a romantikus líra, tehát a Vörösmartyé is, elsősorban vallomáslíra; Horváth János szavai Vörösmarty költészetének ihletét, ömlés-szerű jellegéről megerősítettek ebben mindannyiunkat. De úgy látszik, az egész Vörösmarty nem fér bele a vallomás-formulába. Talán továbbjutunk, ha figyelembe vesszük nemcsak külső és belsőbb szférák előbb kifejtett különbségét, hanem a nagy költő-tehetség és költő-egyéniiség természetes gazdagságát, sokoldalúságát is. Igaz, hogy Vörösmarty tehetsége elsősorban lírai jellegű, de mégsem kizárólag; van bizonyos „objektív” vénája is: alapvető líraiságát epikus és drámai hajlamok is színezik. Ebből következik, hogy lírája sem lesz okvetlenül mindig tiszta bensőség és

vallomás, hogy természetesen jelennek meg nála a lírának epikus és drámai változatai. Gondoljunk életkép-, helyzetdal-szerű alkotásaira, váró és megcsalt szerelmeseken, bájós leánykákon és zsáneralakokon át való közvetett, kötekedő megszólalásaira, hozzá még népdalaira. Ezek száma együttesen meglepően nagy, bár a mennyiséget nem tekintem legfőbb argumentumnak.

Mégis, mindez a sokféle változat ugyanazon költő-egyéniiség alkotása, amely, talán a legkülsőlegesebb alkotásokat kivéve, valamenynyükre rányomja a maga bélyegét. A keresett egységet tehát a költő-egyéniiségben kell megalapoznunk, figyelembe véve azt is, hogy az emberi és költői egyéniiség köze nem mindig tehetjük oda a teljes egyenlőséget. Természetesen: az emberi egyéniiség és lelkiélet sem olyan egység, amely egyformaságot, egyrétűséget jelent; az egyéniiség jellembeli ellentmondásosságát ismerjük a tapasztalásból. Amíg tehát azt a kísérletet meg nem tettük, hogy ezt az ellentmondásos egységet megalkossuk, addig nem tagadhadjuk Vörösmarty költői arcának — minden lényeges művét magába foglaló — egységét sem. Nemcsak a nyugatosok (Babits, Schöpflin) sejtettek valamit Vörösmarty egyéniiségének khaotikus, vulkáni mélyeiről — nem is az ő szemléletüket akarom Tóth Dezsőtől számonkérni — de utaltak erre olyan, dekadenciával nem vádolható irodalomtörténészek is, mint Riedl Frigyes és Horváth János. Maga Tóth Dezső is érzi, hogy a közösségi szerepek nem mindig jelentik a teljes Vörösmartyt — de szándékosan nem akar mögójük nézni; erősebben látja itt a költői világot, mint az élményvilágot. Kiegészítés gyanánt olyan költői-emberi arckép kívánczik, amely kinyomozza a költő személyes válságait, problémáit, a jellemében és élményvilágában feszülő ellentéteket is, amely meglátja a költő sajátos, entuziaszta ihlettségét, az élet és a mindenség értelmével való elsődleges, nem pótlék- vagy reflex-szerű vívódását; életszomjának és erkölcsi erőinek, határtalanba vágó részvétének és a közeli feladatok sürgetésének konfliktusát, a gyötördés és a gyönyör, a báj és a borzalom közötti hánykódását. A művészi alkotásban mindezekből leszűrődik valami vörösmartyas, nem egyszínű, de egymást kiegészítő tarkaságú hangulati-esztétikai egység, amelyet mindannyian ismerünk a lírai hévnek és a tragikus borongásnak kisebb vagy nagyobb intenzitásáról, a költői pompának élénk, vagy tompítottabb ragyogásáról, a dús közeli szemléletesség, és a nagy távlatok kölcsönös aláfestéséről. Kevés olyan alkotása van Vörösmartynak, amelyen ez a színeződés, ha csak nyomokban is, ne volna érezhető.

Az egységes személyiség-kép elhanyagolásából további problémák származnak Tóth

Dezső monográfiájában. A szintetikus kép teljesen időbeli, hosszsmetszeti, csak miután a szerző sugalmi szerint végighaladtunk rajta, akkor ébredünk rá a keresztmetszetek hiányára. A szerző elfelejtett a döntő pontokon megállani, Vörösmarty pályájának és költő-egyéniiségének fejleményeit összegezni, egy-egy új szakaszra előkészíteni. Némi túlzással azt mondhatnám: látjuk a változásokat, a fejlődést és a küzdelmeket, de nem látjuk az egyéniséget, a költőt, aki küzd és fejlődik. Jellemző ebből a szempontból az első nagyszabású alkotásnak, a *Zalán futásá*-nak elemzése. A műfaj hazai előzményeinek tömör összefoglalása után a költői szándékot' aztán az epikus elemeket ismerteti (a *Zalán*, mint hazafias eposz, harciasság és önfeláldozás az eszmeiségben), utal a személyesség erősebb részvételére a szerelmi történetekben, s azután tér rá az alkotó és a mű szempontjából oly fontos lírai elemek tárgyalására. Először azt hisszük, hogy nem is lát meg ebben a lírában mást, mint a kor lírizmusát, ami az akkori nemesi osztályra nézve tipikus: „A magyar nemesi társadalom életérzése, egy egész kor legmélyebb pszichológiai tartalmai . . . mintegy az epika égisze alatt, keretei közt kerestek ebben az időben érvényt, művészi megjelenést.” (81. lap.) Az a benyomásunk, hogy a *Zalán* lírizmusát teljesen kimerítettnek érzi ezzel a „tipikus egyéni körülmények közt átélt társadalmi válság-tudattal”; egyszerre aztán egy furcsa, vitatható azonosítással („ez a minden objektív műfajt átlíró költői magatartás tulajdonképpen a romantikus stílussal azonos”, 82. lap — nyilvánvaló, hogy költői magatartás és stílus nemcsak hogy nem azonos, de hogy úgy mondjam, nem is egy szintről való fogalmak) szóval ez azonosítás révén, mintegy utólag lopja be annak a különben jó érzékről tanúskodó elemzését, ami ebben a lírizmusban Vörösmarty egyéni tulajdona. „E tudat legmélyebb rétegeiről valló stílus” jellemzésében aztán valóban keverednek a magatartást és magát a stílust bélyegző jegyek: „Nemcsak a tér és idő, élet és halál líráját hordozza ez a stílus . . .” „Az érzékelhetetlennek, a megfoghatatlannak, a bizonytalan, álomszerű létezésnek nyelvi formáit keresi és teremt szünetlenül ez a stílus”, hangulati elvontság, belső látás, perspektivikus stílus stb. Mindezt nekünk magunknak kell utólag összeraknunk valami egységes *Zalán*- és Vörösmarty-képpé; a szerző nem adta eléink vezető gyanánt a maga képét arról a fiatal, különös tehetségről, aki a nagy korfeladat megvalósításának neki-vág.

Hasonlóképp egyoldalúan vannak kiemelve a tipikus elemek Vörösmarty ún. egzisztenciális válságának ábrázolásában. „Nem egyéni, egyszeri szerencsétlenség, sors volt

Vörösmartynek az az egzisztenciális válsága: a birtokát veszett, földtől elszakadt, tanult nemesi fiatalság tipikus útja volt ez, azé a rétegé, amelynek még nem, vagy alig tudott polgári-értelmiségi pályán megélltetést biztosítani az ország.” Igaz, de mégis nem akármi tanult nemesi fiatal, hanem éppen a költő, a polgári pályák iránt kevés vonzódást érző Vörösmarty az, aki keresi a maga helyét az életben. Ez azonban már egy újabb problémára irányítja a figyelmünket, amely érzésem szerint nemcsak Tóth Dezső könyvének, hanem egész marxista irodalomtörténet-írásunknak fontos elvi kérdése. A monográfia jórészt úgy ábrázolja Vörösmarty költői útját, állásfoglalásait, alkotásait és eredményeit, mintha azok csak visszahatásként születtek volna a mindenkori közelebbi és távolabbi politikai és társadalmi helyzetre; nem ad elég teret a költő-egyéniiség spontán, saját képességeitől hajtott kibontakozásának. Ezzel a kérdéssel Tóth Dezső olyankor kerül szembe, amikor Vörösmarty pályájának valamely fordulópontjához ér; dilemmák, csalódottság, útkeresés jelentkeznek, a fejlődés új szakaszában új hang, új költői problémák és műfajok alakulnak ki. Ilyenkor mindig jobban látjuk a külső tényezőket: a válságot előidéző helyzetet stb., kevésbé azt az egyént, aki keresi az utat, aki a válságban van, aki a válságra, csalódásra reagál. Ami Vörösmartyban lírizmus, mondanivaló, többször is alakuló költői magatartás és szemlélet, az Tóth Dezső ábrázolásában túlságosan is a megváltozott külső hatások, külső tényezők reakciója volna, mintha Vörösmartyt a maga költői fejlődésében csak az hajtán előre, hogy körülötte új helyzetek, új társadalmi tényezők jelentkeznek. Ezeknek is megvan a maguk nagy fontossága, de meg kell adni a magát a másik tényezőnek is. Egy nagy költő-egyéniiségnek személyes kibontakozása itt az alapvető folyamat; ennek belülről is megvannak a maga nehézségei és problémái, mind emberi, mind művészi tekintetben. A fejlődő tehetség még azután is gazdagodik, érlelődik, amikor már megtalálta a maga hangját és remekműveket alkotott; új erőt keresik az érvényesülést és új művészi eszközöket teremtenek. A külső tényezők hol nekilendítő, hol bénító érvényesülését talán még Vörösmartyénál is jobban szemléltetjük Arany pályáján, de azért ott is szünetlenül érződik a belső, önmagát kereső impulzus; a patak tovább akar folyni akkor is, ha útjába a sors sziklákat hengerített.

Mellőzők most néhány olyan elvi kérdést, amelynek megoldása nagyobb nekikészülődést igényelne. Pl.: vajon van-e csakugyan és milyen jellegű a kapcsolat ideológiai és művészi fogytékosság között — az utóbbi következik-e az előbbiből, — s így megállja-e a helyét Tóth Dezsőnek az az állítása, hogy

„a *Zalán* hazafias epikumának (nem hazafias lírájának) esztétikai fogatékosságai a még feudális szemlélet korlátaira vezethetők vissza.” (67—68. lap.) A nagy költő, vagy művész valóban lehet „útkereső”, természetesen nemcsak művészi tekintetben; de az már vitatható, hogy az ő hivatása-e az új ideológiai, politikai megoldások felfedezése. Nem róhatjuk fel hibául, fogatkozásul neki, ha válságos, ellentmondásos helyzetekben nem ő találja meg a kivezető utat. Ismételten hangoztatni kell, hogy a művész közvetlenül az életet és a társadalmat tükrözteti, nem a társadalom politikai tudatát. E tekintetben, alkalmasint a szerző akarata ellenére, hamis csengést kap a *Csongor és Tünde* befejezésének elemzése. „Miért vitassuk el a költőtől, aki éppen mert a logika és a gondolatok nyelvén nem képes még teljes és összefüggő feleletet adni életre és világra, — válsztja a különböző dolgok szimultán megmutatásának legalkalmasabb, és mesés formáját.” „Vörösmarty maga sem látta tisztán a világhoz való viszonyát, ... felismeréseinek tudatossága részleges volt ... számára az élet lényeges kérdései nagyrészt csak líráilag voltak felfoghatók és összegezhethetők.” Azt hiszem, mégis egyetértünk Tóth Dezsővel: a költészet nem arravaló, hogy hangulatokkal és sejtelmekkel szórakoztasson bennünket, amíg a tiszta fogalmi megismerés meg nem születik; a költészetnek nem az a lényege, hogy világos megismeréseket mesékkel és hasonlatokkal álcázzon — s főleg: semmiképpen sem jelent alacsonyabbrendűséget, hogy a költő az élet lényeges kérdéseit „csak” líráilag fogja fel. (Kívánatos volna ezeknek a kérdéseknek önálló megvitatása.)

Szükségesnek látszik azonban egy-két poétikai és általános irodalomtörténeti kérdésre tüzetesebben kitérni; Tóth Dezső monográfiájának állásfoglalásai szinte kínálják rá az alkalmat. Egy-egy irodalmi irány nem kedvez valamennyi műnem kibontakozásának, s az irányoknak megvannak a maguk reprezentáns műnevei és műfajai, mint pl. a realizmusnak a prózai kis- és nagyepika. Ezt az összefüggést próbálja Tóth Dezső a romantikával kapcsolatban tisztázni. A 82. lapon utal rá, hogy a romantikus költői magatartás az ún. objektív műnemeket (epikát, drámát) átlírálja; a lírai tartalmak közvetve szólalnak meg: „Ebben az értelemben a romantika mintha egy prae-lírikus korszak lenne, amelyben egy újfajta, kifejezhetetlen életérzés az objektív műfajok közegein keres érvényesülést.” A zárófejezetben, a romantika összefoglaló jellemzése kapcsán, visszatér a kérdésre (593. lap): „A mi legnagyobb romantikusunk eszmeileg legmagasabbrendű műveit nem tipikusan romantikus formában jelenítette

meg ... költészetének csúcsait romantikus sajátságaiban nehezen megragadható lírában érte el ... amely ha lehet azt mondani, viszonylag a legközömbösebb műfaj a romantikával szemben ... a romantikus líra nem válik el ilyen kifejezetten időbeli szomszédságától. Romantikus líra: a kifejezésben van valami tantológia, a két fogalom ... túlságosan közeli és rokon egymással ahhoz, hogy az egyik sajátosan megkülönböztesse a másikat. A romantikus líra sajátsága paradox módon talán éppen a személyes elem korlátozottsága.” Ez a néhány sor olyan, Tóth Dezsőnél szokatlan zavart teremt a fogalmakban, hogy a meghökkenéstől alig tudjuk kibogozni. Része van ebben két hiányosságának is: marxista irodalomelméletünk még nem tisztázta az egyes irodalmi irányok stílusjegyeit; erről Tóth Dezső nem tehet, de arról már igen, hogy nemcsak a műfaji jelleg vizsgálata során, hanem általában sem veszi kellő figyelembe az európai romantikus költészetet. Ha a stílus-sajátságokat tisztán látná, nem mondana olyasmit, hogy a romantikus líra nem válik el élesen a megelőző korszak klasszicista lírájától, vagy a nyomában fellépő irányoktól: nálunk Petőfi és Arany lírai realizmusától, a franciáknál a Parnasse-tól. Az angol 19. században elég hosszú életű a romantikus hagyomány, de egyszer csak vége szakad. Azt hiszem, Tóth Dezső is meghökkenne, ha fejtegetéseit ebbe a formulába foglalnám össze: minden líra romantikus. Elég a 20. századi líra gazdagságára gondolnunk, s arra, hogy kiváló lírikusoknak volt ambíciója kiirtani a romantikát.

Ami viszont a műnemeket illeti, ismert tény, hogy a romantikus költő a drámát és az epikát is átlírálja. Csakhogy teljesen hamis ebből azt következtetni, hogy a romantikus életérzés általában közvetetten szólal meg, a romantika csak „prae-lírikus”, s a romantikus líra sajátsága éppen a személyes elem korlátozottsága. Ez még Vörösmartyra sem áll teljesen. Annál kevésbé pl. az angol vagy francia irodalomban, amely a közvetlen romantikus lírának olyan nagyságait teremtette meg, mint Shelley, Keats, Wordsworth, Lamartine, Vigny, Hugo, hogy csak a legnagyobbakat említsem. Hogy az alapjában lírai mondanivaló nem-lírai műfajokban keres kifejezést, gyakori a romantikában, de előfordul más korokban is (Arany epikájának egy része), s ha a költő epikus feladatot vállalt, mint Vörösmarty a *Zalán*-ban, kissé furcsán esik a hibáztatás, hogy benne a kor lelki tartalmai „lírai önállósulásra még képtelenül” jelennek meg.

A szélesebb világirodalmi háttér hiánya magyaráz meg néhány további fogatékosságot a műfajok megítélésében. Tóth Dezső élesen lát és biztosan mozog, amíg hazai talajon, főleg Vörösmarty területein jár. De

módosul az optika, mihelyt a köröket szélesebbre vonjuk. Az objektív műfajok átlirizálása nemcsak elhibázott alkotásokat hoz létre, hanem megteremtheti a lírai epikának új, hibátlan változatait is; gondoljunk Byronra és Puskinra. Sikerült-e Vörösmarty-nak ilyesmi? Hogy viszonylanak az ő alkotásai a romantikus epika külföldi változataihoz? A hazafias feladatvállalásból született alkotások nem jutnak el a művészi kiegyensúlyozottságig: a valódi epika szándéka vegyül a ki-kitörő lirizmussal (*Zalán, Cserhalom, Eger*). *A Széplak* és *A két szomszédvár* addig hitelesen epikus, amíg a romantikus lélektan: az egyetlen, emberfeletti, romboló szenvedély ábrázolása élteti őket. Az ember-ábrázolás realizitikus korszaka ezt ma már túlragyogja. A byroni kispika balladás, drámái változata idegen Vörösmarty tehetőségétől. A lírai epikának azt a — talán leg-sikeresebb — változatát, amely a főhőssel való lírai azonosulásban, saját líraiságának egy központi szereplőn át való túlrögzítésében teremti meg a lírai és epikai elemek egyensúlyát, Vörösmarty egyszer próbálja meg (*A rom*); nem tudom, nem ez-e a leg-harmonikusabb és legmaradandóbb epikus alkotása.

Vörösmarty lírai műfajainak és változatainak értékelését is kedvezőtlenül befolyásolja a szélesebb, világirodalmi perspektíva hiánya. Értem itt a „Vörösmarty lírájának néhány sajátossága” című fejezetet. A tények Horváth Jánosra támaszkodó elemzése, a Vörösmarty-líra típusának meghatározása itt is elfogadható; a szerző a szokott éleslátással elemzi ki azokat a tényezőket, amelyek ezt a lírát, legalábbis jelentékeny részét »személytelenné, elvonttá teszik. Az értékelés fölött azonban ott lebeg a Petőfi-féle közvetlen, személyes líra szuggesztíója — s ehhez viszonyítva Vörösmarty elvontsága, személytelensége, a közvetlenség helyett bizonyos szerep-szerűsége mintha a fejlődésnek valamely alacsonyabb állomása lenne. („Vörösmarty is képtelen volt arra, amit a lírában új korszakot nyitva Petőfi valósított meg, hogy bevigye a költészetbe mindennapi életét s ezzel együtt a maga mindennapi személyiségét.”) Ez azonban attól függ: honnan nézzük. Vannak a világirodalomnak lírikusai, akik hasonlóképp kirekesztették lírájuk élményi köréből a mindennapiságot, a konkrét realitást, nem fogyatékoságból és nem előítéletből, sőt programszerűen (mint pl. George), mert számukra a lírának ez a típusa volt az igazi, — aminthogy el kell ismernünk itt is a különféle típusok és változatok egyforma jogosságát. George a *Das Jahr der Seele* második kiadásának előszavában tiltakozik az ellen, hogy tartózkodó és rejtőzködő versei mögött életének valóságos mozzanatait igyekezzenek kinyo-

mozni. Abban igaza van Tóth Dezsőnek, hogy Vörösmarty lírája egyszeri, korhoz kötött jelenség; az is, olyan mértékben, amelyben minden igazi műalkotásnak korhoz kötöttnek is kell lennie. De a benne megvalósult lírai típusok önmagukban is bírják értéküket és érvényüket.

Fogadjuk el tehát, hogy közvetett, látzólag személytelen művek is kifejezhetik a költő „igazi” arcát. Igazság és nemigazság közt van egy abszolút minőségi különbség, durván kifejezve az, amely egyrészt a kísérletet a valódi műalkotástól, másrészt a hazugságot az őszinteségtől elválasztja. De az őszinte, ép műalkotások körében csak relative beszélhetünk az „igazság” fokozatairól, aszerint, hogy a mű milyen mélységig tárja föl — közvetve vagy közvetlenül — az alkotóművészt és társadalmát (a külsőbb és belsőbb rétegek előbb kifejtett elve alapján). Csakis ilyen módon van értelme annak, amikor Tóth Dezső a *Gondolatok a könyvtárban* Vörösmartyjáról szólva azt mondja: „ez a legigazibb Vörösmarty-arc” (399. lap).

Szerényen és óvatosan, a „Kipillantás, következtetések” fejezetcím alá rejtve, fölveti Tóth Dezső a legfontosabb irodalomtörténeti elvi kérdést, amely Vörösmarty kapcsán fölvethető: mi is hát az a romanticizmus? Évekkel ezelőtt, az Akadémia romanticizmus-vitáján többen is tiltakoztunk az ellen a szemlélet ellen, amely a romanticizmust valaminő eltévelyedésnek tartja, a realizmus alacsonyabb fokának, amelyből az írónak előbb-utóbb ki kell nőnie. Ugyancsak többen óhajtottuk akkor: próbáljuk meg a romanticizmusnak mint irodalmi iránynak egyetemesen, necsak részlet-ismertetőjegyek alapján a legfőbb világnézeti és esztétikai jellegzetességeit megrajzolni. Az ember örömmel méri le Tóth Dezső könyvén: mennyivel közelebb vagyunk ma már e követelmények teljesüléséhez. „A romantikát nem önnön lényegével ellentétes elemeinek révén kell igazolni, hanem jogosan lehet és kell immans értékeivel mérni” — olvassuk a könyv 580. lapján. „E gazdag, ellentmondásosan heterogén tartalmakat egységbe fonja egy történelmileg létrejött, nagyjából meghatározható időbeli keretek közt érvényes, alapjaiban közös romantikus életérzés, romantikus világkép.” Nagy szavak ezek, marxista irodalomtudományunk mai helyzetében. Ennek az életérzésnek fő jellemvonását, legalábbis alapját, Turóczi-Trostler fejtegetéseire támaszkodva, az emberek és a társadalom „megrendült biztonságérzetére”, „egyetemes tanácstalanságára” vezeti vissza. Nézetem szerint ez egybehangzik azzal, amit a romanticizmus társadalmi bázisáról mondhatunk. Az európai romantika nagyjából 1800 és 1848 között helyezkedik el. Ebben az időszakban alig beszélhetünk egyetlen

történelmi alaptörekvésről vagy mozgalomról. Éppen az jellemző rá, hogy jelen van a forradalom emléke, és az új forradalomra való előkészület, de ott van pl. Franciaországban a reakció és a restauráció is, nálunk és Lengyelországban idegen elnyomás és szabadságtörekvések; a világképben klerikalizmus és felvilágosodás, metafizikus idealizmus és korai materializmus, feudalizmus és szocializmus. Ez a korszak, éppen ezekkel a feszültségekkel, hagyomány és újszerűség, régi és új osztályok, kiábrándultság és vakmerő remények közti ellentéteivel, a maga egészében bázisa a romantikának. Így értjük meg azt a „megrendült biztonságérzetet” is. Tóth Dezső, ennek egyik mozzanata gyanánt, az individuum és kollektívum megváltozott viszonyát emeli ki. „Az egyén felszabadulása”, „az egyén egyfajta új és nagy szabadságélménye”. — „A romantika létrejött elsősorban az egyének a polgári érzés- és gondolatvilág-hozta történelmi felszabadulásával függ össze.” Ennek következménye az egyén ön-felfedezése és feltárása, „az egyén kategorikus önérvényesítése”, de innen származik a kiábrándultság, a támasztalanság, a fentemlített bizonytalanságérzés is.

Mindez igaz, de egyoldalú; az következne belőle, hogy a későbbi, modern évtizedekre annyira jellemző individualizmust már a romantika megvalósította. Pedig a romantikus korszakban nemcsak az egyén, hanem a közösség felől is mozdult előre a világ. Az emberek új egyénfölötti tényezőket kezdtek fölfedezni; tudatukban új egyénfölötti társadalmi és eszmei erők kezdtek működni. Ha a romantikus mozgalmat tizenhét századi gyökereiig visszanyomozzuk, nemcsak az egyének, különösen az egyén affektív erőinek felszabadulását tapasztalhatjuk, hanem valaminő új érzeket is az egyénfeletti tényezők iránt. Ekkor bontakozik ki a természet új értékelése, a régi filozófiai hagyományokat feltámasztó organikus-dinamikus természetfogalom. Elégé nem hangsúlyozható új közösségi tényező jelent a nép, noha ekkor még osztályjellegéről alig él homályos tudat. A romantikus mozgalom sodrán hódít a nemzet-eszme, s ekkor foglalja el helyét az egyént és a közösséget meghatározó tényezők között a múlt, a történelem. Hogy mindezek mellett a támasztalanság is jelentkezik, az tagadhatatlan; a német romantikusok legtámasztalanabbjai pl. hanyatthomlok menekülnek a katolicizmusba. De a magatartásformáknak nagyobb skálájával kell számolnunk; sokféle viszonyulás lehetséges az újonnan átélt egyénfölötti hatalmakhoz. A természetkultusz és természetélmény, a nép fokozatos felfedezése, a nemzet, a haza és a múlt elég erősen dolgozik a mi romantikus mozgalmunkban is.

A lengyel fejlődéssel való összehasonlításból születik Tóth Dezső összefoglaló történeti értékelése a magyar romantikáról. „A magyar irodalom történetében nincs olyan nagy és reprezentatív szerepe a romantikának, mint a lengyelében...” (591. lap). Lehet, hogy ennek a kijelentésnek a lengyel helyzettel összemérve van viszonylagos érvénye; ezt nem tudom megítélni. De abba mégsem nyugszom bele, hogy tagadjuk a romantizmus nagy és reprezentatív szerepét irodalmunk egész fejlődésében. Ha valahol az európai irodalmakban, nálunk az irány túlélté 49-et; Kisfaludy Károlytól, a huszas évek elejétől a század utolsó negyedének küszöbéig ér a mozgalom; nemcsak a kezdeti idők hősiess nekilendülését kell ideszámítanunk, hanem a Bach-korszak nemzeti romantikáját is. A romantizmus nagy nemzeti és társadalmi mozgalmaknak volt nálunk irodalmi kifejezése, s az eszmeiség és a tartalmi mondanivalón túl műfaji, nyelvi, verselési tekintetben, és általában a kifejezőeszközök terén is nagy hagyományt teremtett. Erős ellenfele volt a kibontakozó realizmusnak még a kiegyezés után is. Az sem egészen közömbös, hogy amit irodalmunkból a külföld a polgári korszakban ismert, az jórészt a magyar romantizmus terméke volt (Jókai, Madách).

Íme: rendkívül komoly elvi kérdések adódnak és fogvatkozások is lepeződnek le, ha Tóth Dezső könyvét, módszerét, eredményeit az esztétika és az irodalomtörténet tágabb szemhatárába, bonyolultabb összefüggéseibe állítjuk be. De hangot kell váltanunk, mihelyt a művet maga-megszabta célkitűzései és keretei között boncolgatjuk, tehát ha úgy tekintjük, mint lélektani, poétikai és műfajfejlődési szempontok alapján felépített, a társadalmi-történelmi háttér elé odaépített költői pályaképet. Ritka dolog nálunk a jelzett kutatási szempontoknak ily sikeres összeötvöződése; ismét Horváth János Petőrijét kell a nagy példakép gyanánt említenem, amelynek sugalmi a tárgyalás folyamán igen sokszor kiütözköznék, olykor egészen a szavakig menően. Pl. amikor olyasmit olvasunk, hogy az *Etelka*-élmény kiapadása után a szabaddá vált ihlet-szférákat a népiességnek valamely utóhatása vette birtokába. Figyelmet érdemel a lélektani szemléletnek — jórészt persze a művekre és a költői magatartásra szorító, de nagyarányú és sikeres alkalmazása. Tóth Dezső pszichikai megértő és beleélő képessége megnyilatkozik már az életrajz korai szakaszainak (pl. a szülői ház levegőjének) rekonstruálásában, igazi elemebe azonban akkor jut, amikor Vörösmarty költészetének egyes fejlődési izületeit vagy egyes alkotásait kell magyarázni. Példát bőven lehetne idézni; a sok közül talán legjobban bevésődik az a fejezet, amely »A

válság írája» címet viseli. Rendkívül meggyőző az, amit (a *Gondolatok a könyvtárban* és *Az emberek csoportjába tartozó költeményekkel kapcsolatban*) a költői szerep és helyzet-tudat megváltozásáról olvasunk; hogyan alakul át Vörösmarty a reménytelennek látszó politikai légkörben, a közösséghez a lelkesültség és az aggodalom pátoszával szövegeket intéző ódaköltőből magáramaradt, gyöttrő látásokkal küzdő vátelessé.

Ha az elvi alapot nem a maga miádenre, történelmi- társadalmi- világnézeti jelenségekre kiterjedő szélességében értjük, hanem az irodalomelmélet területére vonatkoztatjuk, Tóth Dezső módszerének és ábrázolásának elvi alapja egy, alkalmasint csak félig-tudatos poétikai fogalomrendszer, a műfajelméletnek igen határozott, de főként időbelileg, a fejlődési hosszsmetszetekben érvényesülő nézet-rendszere. Megint föl kell a figyelmet hívnom: magyar földön, irodalom-történetírásunk marxista szakaszában is nagy szó az, ha az irodalomtörténetész ily határozottan tud poétikai és műfajelméleti belátásokra támaszkodni. Az egyes műnemek és műfajok jellegzetességeit tisztán, világosan látjuk, s erre ráépülhet nemcsak a konkrét művek elemzése, hanem a történeti fejlődés-rajz is: témák és műfajok meggyökerezése, a műfaji változatok alakulása, módosulása az életpálya egyes szakaszaiban. Ragadjunk ki a sok példa közül utalásszerűen egyetlenét: Amikor Vörösmarty maga-szerkesztette folyóiratában mint lírikus a nyilvánosság elé lép, lírájának kifejezésbeli és műfaji jellege átalakul. Az előző szerelmes versek drámaibb, dinamikusabb felépítését a szentimentális líra simasága váltja fel: Vörösmarty birtokbaveszi a kor uralkodó lírai modorát. A műfaji módosulások jól kirajzolódnak a drámaíró Vörösmarty fejlődésében: a korai drámák shakespearei história-színezetét a harmincas években a franciás romantikus dráma nagy hulláma váltja fel, majd a negyvenes évek realizmus felé hajló légkörében

megint a shakespearei stílushoz tér vissza. Idézhetném a *Csongor* drámai formájának elemzését, vagy a hősiesség epika *Zalán* utáni szakaszának átalakulását, nemcsak tartalom, hanem epikus magatartás szempontjából is. De legyen most elég ez a pár utalás.

A szemlélet és a beleélés friss erejének megvan a tükröződése Tóth Dezső stílusában is. Ennek a stílusnak nemcsak precizitása és tömörsége van, hanem sokszor lenyűgöző kifejezőereje is, különösen egy-egy jelentős mű elemzése vagy egy-egy költői magatartás-forma bemutatásakor. Ilyenkor igéi és jelzői valósággal megelevenednek: a *Gondolatok*-ban és *A vén cigány*-ban a párbeszédifikciót „szinte elsöpri a belső indulatok kifejezésének spontán ereje, tervszerűtlen izgalma”. Ilyen és hasonló mondatok közepette visszán hat egy-egy stílus-szeplő: a szókincs és a nyelvhasználat helyenkint kiütököző gondatlansága, pongyolasága: az aki, amely, ami laza használata, a „kiprovokál”, mint korszerű ige (84. lap), „ámokfutás” (147, nem is illik a kifejezendő tényre); valami „fölkött” gúnyolódik (96. lap); az idegen szavak és kifejezések indokolatlan túltengése („az irodalomtörténeti imitáló szándék”, 170. lap). A német nyelv közvetlen, bizony sokszor rontó hatása a magyar köznyelvre már megszűnt, de túlélte hagyatéka, a germanizmusok; irtjuk csak őket továbbra is.

Összefoglalva: Tóth Dezső monográfiájának kiemelkedő erényei: társadalom- és irodalomszemléletének határozottsága és elvszerűsége, a szerző mély beleélőképessége és logikus történeti látása, műelemzéseinek lélektani és poétikai gazdagsága. Hibái és fogyatkozásai részint éppen erényeiből, részint az önmaga elé szabott korlátokból származnak, inkább a háttér fogyatékoságát jelentik, s nem zavarják a kialakított Vörösmarty-kép irodalmi hitelességét. Az egész mű marxista irodalomtörténetírásunk egyik legjelentékenyebb alkotása.

Barta János

VAJDA PÉTER :

KÖLTEMÉNYEK PRÓZÁBAN

Magyar Könyvtár sorozat

Magvető, 1958. (A bevezető tanulmányt írta és sajtó alá rendezte: Miklós Róbert)

A reformkor egyik sokszínűen érdekes, tragikus hírtelenséggel elhunyt író-egyéniségét ismerteti az irodalom iránt érdeklődő közönséggel a Magyar Könyvtár új kötete. A Magyar Könyvtár sorozatának célja, hogy ismeretlen vagy kevésbé ismert alkotókat és alkotásaikat megmentsen a teljes feledéstől, hogy irodalmunknak ebből a sajnos még

mindig jelentős hányadából úgy válogasson, hogy ne csak a kuriózuszerű érdekességet, hanem a hézagpótló lényegét is megkapja az olvasó. Megfelel-e az új kötet a célnak? Úgy és azt adja-e, amit a sorozattól és Vajda Péter munkáinak kiadásától várunk?

„Költemények prózában” — olvassuk a címet s a gyanútlanabb olvasó valamiféle

modern, izgalmasan formabontó, meglepő írói művel vél megismerkedni. Vajda Péter neve a reformkor romantikus-hazafias levegőjét idézve a művek háttéréül, még különösebbé és vonzóbbá varázsolja a könyvet. Vajda Péter munkáiból az új kiadás főként a „*Dalhon*” című füzetek darabjaiból válogat költői prózát és kissé prózai költészetet. Az író munkásságának ez a része, így, a kötet élére helyezve, jelentőségét az összeállítás arányában is kiemelve, másféle olvasmányt nyújt, mint amit a sokatsejtető cím ígér, és kevesebbet, mint amit Vajda Péter működése a magyar irodalom számára jelentett. A „*Dalhon*” költői prózája nehéz, fárasztó olvasmány, a német romantika misztikusan rajongó panteizmusa ötvöződik benne a reformkor hazafias-progresszív eszméivel. Sem részletzsépségei, sem műfaji érdekessége nem tudja ma már élményszerűvé varázsolni. Megértése a reformkori olvasók számára is komoly erőpróbát jelentett, igen keveseknek szóló irodalom volt ez akkoriban is, épp ezért, komoly hatást nem gyakorolt sem a kortársakra, sem a későbbi nemzedékre. Ilyenformán az olvasmányosság meg az irodalomtörténet szempontjából is kevésbé indokolt, hogy a válogatás Vajda sokszínű és sokoldalú munkásságából éppen ezeket a műveket emeli ki.

A kötet utószava hangsúlyozza Vajda Péter reformkori irányzatosságát, különösen a beszélyekről úgy emlékezik meg, hogy azok „határozottan túlmutatnak a liberális nemesi szemléleten”; hogy az író életének minden törekvése és küzdelme korának nagy-szerű, nemzetet mozgósító és nemzetet fel-emelő programját szolgálta; idézi Petőfi versét is, ki „a függetlenség hőseit” siratta korai és váratlan halálakor. Mit mutat ebből az irányzatos hazafiasságból a kötetben legjelentősebbé emelt költői próza? A természet dicsőítésében a napnak, délnak, fénynek és viharnak rajongó, költői himnuszát; a tett és munka dicséretét a Vörösmartyéval összehangzó szavakkal; a természetben, az isteni-rendű „Zat”-ban megnyilatkozó egyenlőség-törvényének az emberiségre szóló érvényét; a megismerésbe, az emberi tettek nagyszerűségébe vetett romantikus hitet. Mindezekben kétségtelenül benne van a reformkori ember cselekvő hazafiassága, a nagy célok felé törő emberi akarat feltétlen igenlése, de egy, sajátosan elvont, költőien filozófikus, áttételes formában.

Költői prózájában a felvilágosodás eszméinek eleven hatását érezzük. A „*Polgár*” című részben az ész himnikus dicséretét olvasva, a romantikus stílusjegyek mögött a XVIII. század visszhangját halljuk. Szinyeyi Ferenc Vajda beszélyeinek keleties vonásában Voltaire hatására mutat rá. Irodalmi munkássága mellett az oktatás feladatának

elkes vállalásában az aufklärista felvilágosító hivatástudata vezeti. Kevés reformkori írónk van, akinél a felvilágosodás és romantika találkozása ilyen tettenérhetően mutatkozik, s akinek munkássága ilyen világosan és ilyen egyértelműen igazolná, hogy a két eszméarámlat között volt elevenen ható, a reformkor eszméit megtermékenyítő kapcsolat.

Az utószóban hangsúlyozottan említett beszélyek irodalmi célkitűzéseiben a felvilágosodás irodalmi követelményeit viszik tovább: a regényességgel, a különös, távoli világok varázásával az olvasóközönség szórakoztatására apellál, de ugyanakkor erősen él benne a didaktikus szándék: az események közé beszótt unalmas, száraz elmélkedésekkel megtűzdelt meseszövevi módszerben a felvilágosodás-kori román irodalom sejjik vis-sza. Vajda Péter filozófiai elméleti igényességével, hazafias pártosságával, az idegen országok, idegen tájak különösségében a realitás színeivel és nem utolsósorban a humoros, irónikus hanggal gazdagítja és viszi tovább ezt a műfajt. Vajda Péter itt, a regényes elbeszélésekben találta meg leginkább a korabeli olvasóközönséghez az utat, ezek a beszélyek azok, melyek Vajda Péter írói egyéniségének színességét és reformkoriságát a legszebben és legvonzóbban mutatják. A páriák, a rabszolgák erkölcsi fölényének bemutatása, jogaik bátorhangú követelése s egyidejűleg zsarnokaik határozott megbélyegzése valóban a reformkor jobbágy-felszabadító programjának egyik legszebb megfogalmazása. De vajon több-e ez, mint a liberális nemesi szemlélet? Hiszen a beszélyek cselekménye — noha éles ellentéteket vet fel — általában egy, mindkét félnek kedvező megoldásba torkollik, vagy pedig a lázadók bukásával végződik. A kiváló és erényes rabszolgák meg a szívtelen és kegyetlen zsarnokok mellett rendszerint ott találjuk az erkölcsös, elítélletektől ment gondolkodású kiváló bráminokat is. Önkéntelenül is Eötvös hasonló eszméket hordozó regényalakjai jutnak eszünkbe: a tragikusan elbukó Orbán diák és az ugyancsak tragikusan ábrázolt főúr: Telegdi. — Másrészt, Vajda Péter a reformkor jobbágyvédő és jobbágy-felszabadító programját a különösbbe: az egzotikus keleti környezetbe vetíti. Módszerének költői volta, alkalmazkodása az olvasóközönség igényeihez, sőt, progresszív irányzatossága is vitán felül áll, de ha arra gondolunk, hogy Vörösmarty szinte a politikai agitáció közvetlenségével fogalmazta meg hasonló gondolatait, akkor nincs rá elegendő alapunk, hogy Vajda Péter írói munkásságát általában a reformkor haladó liberális nemesi programja fölé helyezzük.

A beszélyek értékéből azonban ez mitsem von le, inkább arra kell rámutatnunk, hogy

a kötet összeállítása és utószava között ellentmondás van, s hogy ez az ellentmondás a Vajda Péter munkásságának egészét és jellegét hibás beállításban tünteti fel. Az utószó az író reformkori irányzatosságáról, sokoldalú tevékenységéről és törekvéséről beszél — a kötet jelentős hányada pedig épp azokból az írásokból tevődik össze, melyek Vajda politikai és progresszív hazafiasságát a legáttételesebben, legelvontabban hordozzák. Vajda irányzatosabb volt, mint ezt költői prózája mutatja, ám a kötetben méltatlanul elhanyagolt beszélek politikai és társadalmi mondanivalója kevesebb volt, mint amit az utószó hirdet. Vajda kétségtelenül bátorhangú nyilatkozatai, erkölcsi szilárdsága és megnemalkuvása mellett semmivel sem ment tovább, mint korának haladó liberális nemessége. Szabadságot, igazságot és egyenlőséget akart, de a haladás békés útján, az igazság eszméjének vérnélküli diádalra juttatásával. Ahogy a munkára és tettere biztató írásaiban Vörösmarty szavainak előhangját és visszhangját halljuk, a forradalom gondolatának riasztó felvetésében, az előjogait féltő nemesi osztály figyelmeztetésében Eötvös aggódó, féltő hangjára ismerünk. — De ha az utószó ennyire kiemeli Vajda regényes elbeszéléseinek jelentőségét, miért ad a válogatás ilyen keveset belőle? Annál is inkább hiányoljuk, mert beszéleyeit szívesen olvasták, s mint ilyenek a reformkori olvasóközönség érdeklődéséről és irodalmi ízléséről is tanúskodnak. Különösen keveselljük és hiányoljuk a Vajda humoros, ironizáló hangját megszólaltató darabokat. Szívesen olvastunk volna még néhány részletet „A legszebb leány” című beszélyből, s a „Konju-cse” című elbeszélése is ide kíváncznék. Vajda magyartárgyú, sőt korabeli témát feldolgozó írásai is hozzájárulnának, hogy sokoldalú próbálkozásait megismerjük; a „Mária” című történetben a kedves és szép leírások, az „Attila” címűben a felvilágosodás és romantika együttesének érdekes példáját kapnánk, s mindkettőben világosabb képet

Vajda közvetlenebb irányzatosságáról. Elbeszélései kétségtelenül kevésbé kidolgozottak és kevésbé művésziek, mint költői prózája, de vajon ez az egyenetlenség, a szándékok sokfélesége mellett az összefogó költői erő hiánya nem jellemző-e az íróra? Jogos-e, hogy munkásságából kiemeljük és jellemzővé tegyünk egy oly részt, amely csak egyik — művészen talán előnyös — oldaláról mutatja be az író, de nem sűríti magába mintegy irodalmi törekvéseinek összességét? Ez a Vajda Péter, akivel a kötet anyaga és az utószó megismertet szinte mentes azoktól az egyenetlenségektől, művészi hibáktól, amelyek munkásságát jellemezték. A művészi fogyatékoságok pedig szintén meghatározzák életművét, rangsorolják az értékeinek megfelelő helyre, de mindenképpen jóval lejjebb, mint amilyenre a jelen válogatás érdemesítené.

Még néhány szót a jegyzetekről. Ha a könyv főként a költői prózát tartalmazza, nem ártott volna röviden ismertetni Vajda Péter mitológiájának lényegét. Az amúgyis homályos fejtegetések így gyakran érthetetlenek, különösen azoknak, akik az író munkáit kevésbé ismerik. Nem magyaráz meg minden mitológiai nevet egyenként sem, helyenként az olvasó talán megsejti a jelkép mögött a gondolatot (64—65. l.), helyenként azonban nagyon érezzük a jegyzet hiányát. A világ teremtéséről szóló „Eszdér” ciklusban a „Nemer” magyarázatát hiába keressük (85. l.), pedig itt nem is ennek az egy szónak, hanem az egész filozófikus-mitológiai apparátusnak magyarázatát igényelné az olvasó (pl. nem egészen világos, hogy Nemer azonos-e Ellenerővel, mi Ellenerő jelentése, mi az Ősanyáé a Zat mellett, és így tovább).

Vajda Péternek ma már csaknem hozzáférhetetlen műveiből kaptunk ismertetőt, és reméljük, hogy lesz még mód arra, hogy egy későbbi kiadás pótolja a jelen válogatás hiányait.

Mezei Márta

TÁRSASÁGI HÍREK

Tisztújító közgyűlés

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1959. szeptember 14-én, az Akadémia felolvasó üléstermében tisztújító közgyűlést tartott. A közgyűlésen mintegy 120-an jelentek meg.

Barta János elnök megnyitójában röviden visszaemlékezett a legutóbbi, 1954 decemberében megtartott tisztújító közgyűlés óta eltelt időre. „A két közgyűlés között eltelt időszak — mondotta Barta János — Társaságunk életének válságos periódusát jelentette. ... Az 1954-es tisztújításon megválasztott vezetőség jóformán egy esztendeig sem tudta megőrizni kezdetben oly örvendétes akcióképességét.” Vázlatosan ismertette a végrehajtott feladatokat, majd így folytatta: „Most azonban, amikor végre újból összegyűlhettünk, hogy a rég elejtett fonalat újból felvegyük, rövid visszapillantásunknak mégsem a mi külön, társasági válságunk kell hogy álljon az előtérben. Hiszen, ha az elmúlt három év történelmi megrázkódtatásaira gondolunk, ezek mellett a mi belső problémáink eltöprelnek. Hazánknak az ellenforradalom rémével kellett megküzdenie. Társaságunkat tényszerűen vád nem érheti: nem fejtett ki ellenforradalmi tevékenységet, nem szerepelt az ellenforradalom előkészítői közt sem”.

Rámutatott, hogy az ellenforradalom nyomán fellépett eszmei zavar azonban mélyen és aggasztóan érintette Társaságunkat, lapunkon, az Irodalomtörténeten keresztül. Hangsúlyozta, hogy ennek egyes számain mérhetőek le elsősorban az ideológiai botlások. Az egyes cikkek tartalmában, a kritikai rovatban és magában a szerkesztésben is eltelvényedések mutatkoztak.

Ezt követően beszélt a Társaságnak az utóbbi években bekövetkezett megváltozott jellegéről. Az újjáalakuláskor még a Társaság volt az egyetlen szerv az országban, amely a magyar irodalomtörténet kutatásának, szervezésének, népszerűsítésének irányítója volt. Az azóta eltelt időszakban megalakult az Akadémia Irodalomtörténeti Intézete, amely átvette tudományterületünk kutatásának, szervezésének irányítását. A nép-

szerűsítő munkát pedig a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat látja el. „Tudtuk azonban — folytatta Barta János —, hogy vannak még gazdátlan területek, ahol ránk hivatás vár: az egyetemekhez, Intézethez nem kötött irodalomtörténészek összefogása, bekapcsolódás a tanári továbbképzésbe, általában tudományunk újabb eredményeinek szélesebb körbe való kivitele, friss monográfiák kisebb körben való megvitatása.”

Tájékoztatta a közgyűlést Barta János elnök a költségvetési keretek megcsappanásáról is, majd rátért a szervezeti felépítés nehézségére. „Az az elgondolás — mondotta —, hogy a Társaság munkáját vidéken lakó elnök is elirányíthatja, nem volt rossz az első, nyugalmasabb és egyenletesebb esztendőben; azonban feltétlenül hiányokat okozott, míhelyt a vezetőség munkája csökkent, az utóbbi esztendőben pedig, amikor újjászervezésünk érdekében gyakori tárgyalásokra és gyors intézkedésekre volt szükség, gyakorlatilag csődöt mondott.” Röviden vázolta a szervezeti átalakítás főbb szempontjait, majd reményét fejezte ki, hogy a Társaság összeült tisztújító közgyűlésének munkája elősegíti mind az elméleti, mind a szervezeti kibontakozást.

Végül megemlékezett az elmúlt időszak halottairól:

„A gyászoló megemlékezés első szava Révai József elvtársnak szóljon; elhunyt nemcsak a magyar társadalmi és politikai életnek nagy vesztesége, hanem irodalomtudományunknak is, amely az ő Kölcsey, József Attila, Petőfi tanulmányaiból, a népi írókról szóló fejtegetéseiből pótolhatatlan irányeshmékét kapott. Marxista irodalomtudományunk első évtizede fölött elmúlhatatlanul ott lebeg Révai elvtárs példaképe; igyekeznünk kell, hogy az ő ideológiai tisztánlátása és határozottsága mindvégig Társaságunk működésének normája legyen.

Még friss a gyász, amelyet Bölöni György elhunytán érzünk. Mint Ády Endre harcos-társa és monográfusa írta be nevét az irodalomtörténetbe; úgy érezzük: szegényeb-

bek volnánk az ő értékes adatai és szempontjai nélkül.

Társaságunk halottja gyanánt emlékezünk meg *Zoványi Jenő*ről. Kiváló szakemberre volt látszólag egy szűk szakterületnek, ezt azonban mindvégig harcos politikai tartalommal tudta megtölteni. Emiatt üldözöttségben volt része, alig kapott elismerést, Halála után hajtsuk meg előtte a kegyelet és tisztelet lobogóját.”

A közgyűlés egyperces néma felállással adózott a halottak emlékének.

Barta János felkérte *Weber Antal*t, a Társaság tudományos titkárát, hogy számoljon be a Társaság elmúlt időszakbeli munkájáról és pénzügyi gazdálkodásáról.

Weber Antal tudományos titkár elmondotta, hogy a Társaság munkája az ellenforradalmi eseményeket követően oly mértékben formálissá vált, hogy esetleges közgyűlés megtartásának gondolata éveken keresztül komoly formában fel sem merült. A konszolidációval, az eszmei tisztulással, a kultúra területén végbement regenerálódással együtt a Társaság tevékenységének kérdése is napirendre került. A Társaság helyzetével 1958 tavaszán a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Bizottsága foglalkozott, és elvi, valamint személyi jellegű határozatokat is hozott, amelyek kimondották egyrészt, hogy a Társaság munkáját fel kell eleveníteni, vagyis a Társaság erőit a marxista irodalomtudomány szolgálatába kell állítani, másrészt határozatot hozott abban a kérdésben, hogy a régi vezetőséget a közgyűlésig ideiglenesen új vezetőség váltsa fel.

Ismertette az ideiglenes vezetőség által végzett munkát. Beszámolt a Társaság győri és egri vándorgyűléséről, a magyar szakos tanárok továbbképzésére irányuló vidéki előadótakról, az Irodalomtörténeti Intézettel és a TIT-tel közösen tartott előadásokról, vitákról, az évfordulók, emlékezések, koszorúzások alkalmából tartott ünnepségekről.

Tájékoztatást adott a Társaság 1958. és 1959. évi pénzgazdálkodásáról, majd rátért a *Társaság általános célkitűzéseinek* felsorolására, amelyek a következők:

a) Az egyetemen, illetőleg az MTA Irodalomtörténeti Intézetében folyó tudományos viták eredményeinek szélesebb szakmai körök, elsősorban középiskolai tanárok előtt való ismertetése, illetőleg megvitatása.

b) Kiadványok megjelenítése aktuális szakmai és politikai szempontból egyaránt fontos kérdésekről, vitákról, tudományos eredményekről; a Magyar Klasszikusok sorozat kiadása.

c) Társaságunknak be kell kapcsolódnia kritikai gárdájával az élő irodalmi életbe, s ilyen irányba kell aktivizálni a fiatal szakembereket.

d) Tájékoztatások az irodalomtörténet-írás fejlődéséről, a középponti jelentőségű irodalmi problémák megítélésének legújabb állapotáról, elsősorban a vidéki irodalomtörténészek és középiskolai tanárok számára, előadások, illetőleg anketók formájában. Ez a feladat különösen fontos, mert az irodalomtudomány mai állása és az iskolákban folyó irodalomtanítás között jelentős különbségek vannak. A vidéki tanárok nagy része elmaradt a szakmai és ideológiai fejlődés kívánatos színvonalától.

e) Vándorgyűlések rendezése minél több szakember részvételével vidéki városokban. A gazdag programmal megrendezett vándorgyűlések nemcsak szakmai és ideológiai, hanem erkölcsi hatásuk révén is hasznosak: aktivizálják az elszigetelten dolgozó vidéki irodalomtörténészeket, tanárokat.

f) Káderfelmérést kell végrehajtani, s ennek alapján új, fiatal szakemberek, pedagógusok bevonását biztosítani a Társaság munkájába; célirányos a Társaság aktív vidéki bázisainak megteremtése.”

A konkrét feladatok: a vándorgyűlések, előadótak, felolvasó ülések, viták, megemlékezések tervének ismertetése után rátért a Társaság lapjának, az *Irodalomtörténetnek* problémáira. „Az Irodalomtörténet — mondtotta *Weber Antal* — a Társaság munkájának leghatékonyabb eszköze. Jelenlegi helyzetében azonban az a veszély fenyegeti, hogy a Társaság feladataitól elvonatkoztatott szakközlönyvé válik. A hosszú — hat hónapos — nyomdai átfutási idő miatt az elvi, értékelő tanulmányok és a lap kritikai anyaga az elavulás rémével küzdenek. A cikkek lassú, néha másfél évig húzódó megjelenése, valamint a csekély honoráriumok miatt munkatársaink aktuális írásaikkal inkább más lapok (Kortárs, Élet és Irodalom, Nagyvilág, napilapok) felé orientálódnak, s ezért az Irodalomtörténetben elburjánzik a filológiai aprómunka, az adatközlés. — Fenti problémák feltárása után illetékes felsőbb szervek — javaslatunkra — úgy határoztak, hogy lapunkat alakítsuk át kéthónaponként megjelenő folyóirattá. Az ilyen formán átalakított lapban elsősorban tanulmányokat és kritikákat közölnénk, az adat- és anyagközlést csak szűkebb keretekben.”

(Intézkedéseink eredményeként elmondhatjuk: már e szám is ennek a szerkesztési elvnek megfelelően, az évenként hatszori megjelenés figyelembevételével készült. Pénzügyi kérdésekben most folynak tárgyalásaink. A szerk.)

Weber Antal tudományos titkár ezután rátért a Társaság pénzügyi helyzetének ismertetésére. Hangoztatta, hogy a kitűzött konkrét feladatok és egyéb munkák maradéktalan végrehajtásához az eddiginél nagyobb

mervő anyagi támogatásra van szükségünk. Az elmúlt évek tapasztalata azt bizonyítja, hogy az eddigi támogatás a Társaság leg-szükségesebb kiadásaira elegendő. Elmondta, hogy költségvetésünk felemelése érdekében tárgyalásokat kezdtünk felettes szervünkkel.

A jelölő bizottság az alábbi személyeket javasolta a Társaság választmányába:

Barta János, Bán Imre, Benedek Marcell, Bóka László, Eckhardt Sándor, Esze Tamás, Földessy Gyula, Gyergyai Albert, Hatvány Lajos, Horváth Károly, Horváth Márton, Illés Endre, Juhász Géza, Kanizsai Nagy Antal, Kardos László, Kardos Pál, Keresztúry Dezső, Király István, Klaniczay Tibor, Koczkás Sándor, Kotta Ferenc, Koltay-Kastner Jenő, Komlós Aladár, Lengyel Dénes, Makay Gusztáv, Margócsi József, Megyer Szabolcs, Némedi Lajos, Ortutay Gyula, Pais Dezső, Pándi Pál, Sötér István, Szabolcsi Miklós, Szauder József, Tolnai Gábor, Tóth Dezső, Trencsényi-Waldapfel-Imre, Turóczy Trostler József, Waldapfel József, Weber Antal.

Weber Antal szünet után bejelentette, hogy a szavazás megtörtént, a bizottság már megkezdte a szavazatok összeszámlálását. Felkérte Tóth Dezsőt, az irodalomtudomány kandidátusát, hogy a közgyűlés napirendjében szereplő referátumát »Irodalomtudományunk néhány kérdéséről« címmel tartsa meg.

Tóth Dezső referátumában röviden említést tett az utóbbi években megjelent, összefoglaló irodalomtörténeti munkákról, hézagpótló tudományos monográfiákról. Beszélt az irodalomtudományban is meglevő téves és káros ideológiai áramlatok hatásairól, s ennek során elsősorban a revizionizmus elleni harc szükségességéről. Hangoztatta, hogy a revizionizmus az irodalomelmélet terén a lenini visszatükröződési elmélet háttérbeszorításaként jelentkezett. Az irodalomtudományban megnyilvánuló revizionizmust elemezve konkrét példákat sorakoztatott fel. Jókai művének túlzott előtérbeállításával kapcsolatban elmondta, hogy emögött az illuzionisztikus, romantikus nemzetszemlélet húzódott meg. Téves fel-fogás irányította azokat a kísérleteket is, amelyek Petőfi és Jókai szakítását politikai háttér nélkül csak személyi ellentétekkel magyarázták. Foglalkozott a szabadságharc és a Bach-korszak értékelésének torzulásával, majd részletesen elemezte a Kemény Szigmond körül kialakult vitát.

A két világháború közötti irodalom értékelésénél főleg azt hangoztatta, hogy több esetben, így elsősorban a Babitsról és Kosztolányiról megjelent tanulmányokban kísérlet történt a forradalmi és megalkuvó álláspontok közötti határvonal elmosására.

Kiemelte Tóth Dezső, hogy káros volna a téves ideológiai vágányra siklott tanul-

mányok szerzőit azonosítani műveik eszmei áramlatával, hiszen sok esetben a szerzők végül maguk is belátták álláspontjuk helytelenségét. (Tóth Dezső közgyűlési referátumának főbb, elvi megállapításait az e számban megjelent tanulmánya tartalmazza.)

A szavazatszedő bizottság bejelentette, hogy 105 szavazat érkezett be és a jelölő listán szereplő tagtársak mindegyike megkapta az abszolút többséget.

Weber Antal megállapította, hogy a megválasztott választmány névsora azonos a jelölő bizottság által beterjesztett javaslat-tal. Bejelentette, hogy a választmány saját kebeléből választja a Társaság tisztikarát. Végül azon reményének adott kifejezést, hogy a tisztújító közgyűléssel valóban új szakasz kezdődik a Társaság életében.

Választmányi ülés

A Társaság választmánya a közgyűlést követően ülést tartott és kijelölte a Társaság tisztikarát:

Elnök: Földessy Gyula

Főtktár: Pándi Pál

Tudományos titkár: Weber Antal

Vezetőségi tagok:

Barta János

Király István

Bán Imre

Klaniczay Tibor

Bóka László

Koczkás Sándor

Juhász Géza

Lengyel Dénes

Kardos László

Szabolcsi Miklós

Tóth Dezső.

Országos Kazinczy-ünnepség

Kazinczy Ferenc születésének 200. évfordulója alkalmából 1959. október 27-én a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődésügyi Minisztérium, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, a Magyar Írók Szövetsége és az MTA Irodalomtörténeti Intézete emlékünnepséget rendezett Széphalmon, a Kazinczy-kertben. Az ünnepi megemlékezést Fodor József Kossuth-díjas költő mondotta. A megemlékezést követő művészeti műsorban Balogh Ermete és Téby Katalin, a Miskolci Nemzeti Színház művészei léptek fel. Az emlékünnepség befejezéseként a rendező szervek koszorúkat helyeztek el Kazinczy Ferenc sírján. A Magyar Tudományos Akadémia nevében Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus, a Művelődésügyi Minisztérium részéről Szalai Sándor, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság nevében Barta János egyetemi tanár és Weber Antal kandidátus, a Magyar Írók Szövetsége részéről Szabó Pál Kossuth-díjas író és Fodor József Kossuth-díjas költő, az MTA Irodalomtörténeti Intézete nevében Kiss József tudományos kutató, valamint a Borsod Megyei és Városi Hazafias Néprfront és a Miskolci Tudományos Ismeretterjesztő Társulat képviselői helyezték el koszorúikat kegyeletük jeléül.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság a széphalmi ünnepséget követően 1959. október 28-án és 29-én *Kazinczy Ferenc emlékére vándorgyűlést rendezett Sárospatakon*. A sárospataki gimnázium auditoriuma csaknem zsúfolásig megtelt a Budapestről, Miskolcraól, Debrecenből, Szegedről, Pécsről, Egerből, Nyíregyházáról, Sátoraljaújhelyről és természetesen Sárospatakról érkezett hallgatókkal és vitázókkal.

Az első nap délelőttjén *Szaunder József* előadására került sor, *Kazinczy útja a jakobinizmusig* címmel. — Az előadás *Kazinczy* művészeti és politikai nézeteinek fejlődését illusztrálta. Az író a felvilágosodás eszméit első sorban irodalmi munkásságában fejezte ki, később azonban a magyar társadalmi problémák felismerése, és a magyar jakobinizmus mozgalom vezetőivel létesülő személyes kapcsolatai révén nézetei egyre erőteljesebben politikai jellegűvé válnak. Mindez természetesen bonyolult folyamat. *Szaunder József* előadása ennek a fejlődésnek főbb állomásait jelölte ki, új kutatások alapján.

Szaunder József előadását *Ruzsiczky Éva* igen érdekes korreferátuma követte, *Kazinczy* munkásságának nyelvészeti vonatkozásairól.

Délután került sor a nagy érdeklődéssel várt *Babits-vitára*. A vitában csaknem valamennyi érdekelt *Babits*-kutató részt vett, így: *Bóka László*, *Kardos Pál*, *Pándi Pál*, *Szabolcsi Miklós*, *Ungvári Tamás*, *Nagy Miklós*, *Mihályi Gábor*, *Kabdebő Lóránt*.

Szabolcsi Miklós bevezetőjében hangoztatta, hogy korántsem célunk a *Babits* életmű irodalomtörténeti helyének megállapítása, de célunk, hogy a vitával közelebb kerüljünk a megoldáshoz. A továbbiakban ismertette a *Babits*-kérdésben az utóbbi időben elhangzott fontosabb állásfoglalásokat, az eltérő vagy szembenálló nézeteket.

A vitában felszólalók mindegyike állást foglalt *Babits* költészetének vulgarizáló egyszerűsítése ellen. A sokat emlegetett öncélúság, a l'art pour l'art dekadens irányba toló működését. Az egyik felszólaló *Babits*nak a Nyugat-mozgalomban betöltött szerepe megvizsgálását tartotta szükségesnek. *Bóka László* többek között kifejtette, hogy *Babits* helyének marxista kijelöléséhez szükséges életművének a jelen felé mutató irodalom reprezentánsaihoz: *Ady*hoz, *József Attila*hoz, *Thomas Mann*hoz való mérce. A vita sarkpontja *Keresztúry Dezső*nek a *Klasszikusok* sorozatban megjelent esszéje volt. *Keresztúry* nagyigényű tanulmánya azt igyekszik bizonyítani, hogy *Babits* világszemléletének egyértelmű elemzését lehetetlen megkísérlni a költő „*proteuszi*” alkata és „*alakváltó sokszínűsége*” miatt.

Pándi Pál felszólalásaiban *Babits* költészetének osztálytartalmát fejtegette s polemizált azokkal a nézetekkel, amelyek ezt a költői életművet a kor történelmi meghatározottságaitól függetlenül, megszépítve értékelik.

Október 29-én délelőtt került sor az *első irodalom problémáival foglalkozó ankétára*. Eredményességét az egészséges, jóirányú vitaszellemlen kívül az is növelte, hogy az újjáalakult Írószövetség képviselői is részt vettek a vitában.

Dobozy Imre, az Írószövetség főtitkára bevezetőjében érintette az irodalom jelenlegi helyzetének néhány kérdését. Rámutatott, hogy főleg a drámai és filmalkotásokban történt előrelépés, s ennek oka az 1956-os ellenforradalom „*élő*” drámájának élményanyagában kereshető. Szólt az írói munka támogatásáról, az alkotás kedvező légköréről, a nyílt viták lehetőségeiről. Hangoztatta, hogy nem kell idegenkedni az új irányzatoktól és stílustörekvésektől. A valóság megközelítésének egyik útja a tudatos hozzáállás és a szüntelen kísérletezés az írói munkában.

A vitában felszólaló *Kardos Pál* véleménye szerint íróink jobban bízhatnak az olvasók intelligenciájában. Sok esetben a mű kárára van a tételszerű bizonyítás. *Szabolcsi Miklós* hangsúlyozta, hogy a valóság megközelítése ma, amikor egyes osztályok két létrafokot is ugrottak, sokkal nehezebb, mint valaha. *Koczás Sándor* a kritikai munka gyengességéről beszélt: az elemzés módszerei korántsem egységesek, s az tapasztalható, hogy a kritika lemarad irodalmunk lendülete és fejlődése mögött.

A vitában több hasznos javaslat is elhangzott, így például *Margócsy József* hiányolta, hogy a tanárok számára nincsenek a jelentősebb írókat és irányzatokat bemutató portrék.

A felszólaló vidéki írók kiadási gondjairól, országos publikálási lehetőségeikről beszélt.

A vándorgyűlés kétnapos ülésorozata összegezésénél elmondhatjuk, hogy a nyílt vita, az egészséges vitatkozó szellem nagyban hozzásegítette irodalomtörténészeinket a felvetődött problémák tisztázásához.

Helyreigazítás

Lapunk 1959. évi 3—4. számának 362. oldalán az „*Így hát nemcsak bibált . . .*” kezdetű mondat helyesen így hangzik: „*Így hát nemcsak bibált Kerényivel, de még a bor nevét is versbe írta Petőfi*”.

*

A 373. oldalon, az utolsó bekezdésben: „*Mintegy hatvan munkatársa van januártól júniusig az Életképeknek*” helyett „*Mintegy hatvan munkatársa van júliustól decemberig az Életképeknek*” a helyes szöveg.

СОДЕРЖАНИЕ

ДЕЖЁ ТОТ: ВЕНГЕРСКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ ПОСЛЕ ОСВОБОЖДЕНИЯ

Статья посвящена тем изменениям в области литературоведения, которые наступили после освобождения страны. — С этих времен в трудах истории литературы имело место полное преобразование: благодаря марксизму-ленинизму эти труды поднялись на уровень действительной науки и тесно связались с объективными основами венгерского общественного развития, с классовой борьбой, с общим социальным процессом. С эстетической точки зрения они благодаря ленинской теории отражения уже не представляют из себя накопление фактов без разбору. Литературоведение сегодня уже служит культурным потребностям более широкой публики: в материале учебников для средних школ и университетов, на столбцах органов беллетристики, путем научно-популярных лекций и прессы. Автор дает отчет в своей статье о научных публикациях освобожденного венгерского литературоведения: о резюмирующих историко-литературных трудах, монографиях, критических изданиях; обсуждает действие существующих в литературоведении ошибочных идеологических течений, указывая при этом в первую очередь, на необходимость бороться с ревизионизмом.

ЛАСЛО БОЦА: О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ВЕНГЕРСКОГО ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЯ

В данной статье обсуждаются по очереди мнения некоторых выдающихся представителей буржуазного литературоведения. Общей чертой у всех является отрицание epochального значения 1919 года, исчезновения границ. В противоположность этому дальнейшее развитие венгерской литературы доказывает, что переживания и конкретные возможности, предоставленные диктатурой пролетариата за короткое время ее существования, указали новое направление выдающимся писателям и они оставили свои следы также в произведениях тех писателей, которые отвернулись от идей социализма. Таким образом эта эпоха является инициатором в развертывании новой литературной эволюции.

АНДРАШ ДИОСЕГИ: СОВРЕМЕННАЯ ВЕНГЕРСКАЯ НОВЕЛЛА

Автор устанавливает, что под словом «современная» следует подразумевать литературную продукцию нового исторического периода, относящегося к прошедшим после освобождения страны годам. Изыскивая своеобразности венгерской новеллы, он указывает на лиричность венгерских новелл по сравнению с европейскими новеллами. Хотя венгерская новелла продолжает известную традицию, она все же в основном питается из других источников. Одним из характерных признаков социалистическо-реалистической повествовательной литературы следует считать раздвоение венгерской литературы после 1919 года. На нее воздействуют также другие факторы, однако, общей чертой является приближение к рабочему движению. Следующая часть статьи занимается конкретным исследованием жизненного пути отдельных писателей, как и их писательской деятельности, исходящей хотя из различных основ, но создающей труды в духе социализма-реализма, или же продвигающейся в этом направлении. Автор оставляет затронутые проблемы открытыми, ведь развитие современной венгерской литературы новелл не характеризуется законченными фактами, а обнадеживающими инициативами, создающими все больше новых моментов.

ДЬЮЛА КУНСЕРИ: НЕИЗВЕСТНЫЕ РУКОПИСИ СТИХОВ ЙОЖЕФА АТТИЛЫ

В данной статье приводятся весьма интересные рукописи, среди них одно до сих пор еще неопубликованное стихотворение, далее неизвестные варианты уже известных стихов. Публикация рукописей, написанных предположительно весной 1926 года, способствуют лучшему познанию текстов и предоставляют возможность ознакомиться с мастерской поэта.

ШАНДОР ШОМОДЬИ: МЕДИТАЦИЯ И ПОДГОТОВКА

Пал Дьюлаи стал одним из руководящих личностей венгерской литературной жизни. В статье исследуется время начала его деятельности, тяжелое, безнадежное положение литературы в эпоху господства произвола, препятствующее развитию его таланта. Характерными чертами для жизни писателя и критика в этот период являются его должность секретаря в графской семье, провинциальная изолированность, но одновременно и появление известных идей и медленное развитие позднейших критических принципов.

ТИБОР КЛАНИЦАИ: ПРОБЛЕМЫ ВЕНГЕРСКОГО ПОЗДНЕГО РЕНЕССАНСА (СТОИЦИЗМ И МАНИЕРИЗМ)

В своей статье автор считает стоицизм важнейшим идеологическим направлением в венгерском позднем ренессансе, а маниеризм — как стиль этого периода. Исследуются связи венгерского стоического направления с создателем неосточической философии, Юстусом Липсиус, далее те обстоятельства, которые аподиктически требовали, чтобы венгерский феодальный господствующий класс в начале XVII столетия принял Липсиуса. Представители стоицизма в Венгрии преимущественно относились к аристокрации, или политическая роль. Подробно обсуждается роль стоических политиков в период 15-летней войны, сторонников Бочкаи, как и в последующих десятилетиях, далее показывается различное оформление судьбы стоического направления в королевской Венгрии, или же в Трансильвании. То обстоятельство, что в Венгрии члены господствующего общественного класса и выдающиеся политики данной эпохи были представителями стоического направления, обуславливало, что учения Юстуса Липсиуса проникали здесь также и в практическую политику, и в ходе этого процесса наблюдаются такие явления, которые обогащают европейскую историю стоицизма новыми чертами. Автор подробно занимается со стихотворческой деятельностью венгерских стоиков, прежде всего с поэзией Римаи, и на основе примера последнего показывает различия между поэзией расцвета ренессанса и позднего ренессанса. Вторая часть статьи посвящена стилю позднего ренессанса, маниеризму, и распространяется также на общие вопросы определения и исторической проблематики маниеризма. Расцвет маниеристского стиля в Венгрии в первой трети XVII столетия показывается на многочисленных примерах, как из области поэзии, так и прозы и излагаются также важнейшие стилевые особенности маниеризма. В заключительной части статья исследует связи между венгерским поздним ренессансом и барокко.

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Статьи

Документация

<i>Йожеф Иштенеш</i> : Исторический обзор поводов для доказательства рождения Петёфи в г. Кишкёрёш	62
<i>Андраш Добош</i> : Неизвестная рукопись Каринти	73

Обзор

<i>Ференце Пелешкеи</i> : Дьёрдь Бёлёни, Слушайте Вы, Танчич!	79
<i>Тибор Тьюшкеш</i> : Пробуждение	81
<i>Янош Берта</i> : Дежё Тот, Михай Вёрёшмарти	83
<i>Чаба Шик</i> : Магда Сабо, Шорох	86
<i>Марта Мезеи</i> : Петер Вайда, Стихи в прозе	94

Известия общества

SOMMAIRE

Dezső Tóth:

LA SCIENCE LITTÉRAIRE EN HONGRIE APRÈS LA LIBÉRATION

Dans son étude Dezső Tóth expose les changements qui se sont produits dans le domaine des sciences littéraires depuis la libération. — Une transformation a eu lieu après la libération: le marxisme—léninisme a élevé la science littéraire au niveau d'une vraie science et il l'a uni avec les fondements objectifs de l'évolution de la société hongroise, avec la lutte des classes, avec la totalité des événements sociaux. Quant au point de vue esthétique, elle a cessé d'être — grâce à la théorie de reflètement formulée par Lénine — un amas de faits sans distinction. La science littéraire sert aujourd'hui déjà les exigences culturelle du grand public et cela dans les matières des livres de classe des écoles primaires supérieures et les livres classiques pour les universités, dans les colonnes des revues de belles-lettres, par la voie de conférences populaires et enfin par la presse. L'auteur nous fait connaître dans son étude les publications de la science littéraire du pays libéré: oeuvres générales, monographies, éditions critiques; il traite enfin l'influence des tendances idéologiques erronées qui se trouvent dans la science littéraire et il démontre à ce sujet la nécessité de lutter en premier lieu contre le révisionisme.

László Bóka:

QUELQUES PROBLÈMES DE LA SCIENCE LITTÉRAIRE EN HONGRIE

Dans cette étude les manières de voir des représentants notables de la science littéraire bourgeoise sont examinées l'une après l'autre. Un trait caractéristique pour toutes, c'est la négation de l'importance séculaire de 1919, de la disparition des frontières. L'évolution de la littérature hongroise prouve par contre que les expériences et les possibilités réelles offertes pendant la courte période de la première dictature du prolétariat ont indiqué une route nouvelle pour beaucoup d'écrivains renommés et qu'elles ont laissé des traces dans les oeuvres de ceux aussi qui se sont détournés ensuite du socialisme. Ainsi cette époque a initié et encouragé une nouvelle évolution littéraire.

András Diószegi:

LA NOUVELLE HONGROISE DE NOS JOURS

L'étude précise d'abord que l'expression «de nos jours» se rapporte à la production littéraire de la nouvelle période historique, c'est-à-dire les années qui se sont écoulées depuis la libération. A la recherche des marques caractéristiques de la nouvelle hongroise l'auteur signale le lyrisme des nouvelles hongroises en contraste avec les nouvelles européennes. Il est vrai que la nouvelle hongroise poursuit une tradition, mais elle se nourrit, au fond, de sources différentes. Une des caractéristiques de la littérature narrative socialiste-réaliste est la bipartition de la littérature hongroise après 1919. En concurrence de plusieurs facteurs c'est le rapprochement au mouvement ouvrier qu'on peut constater chez tous. La partie suivante examine de façon concrète la carrière de plusieurs écrivains et leur activité littéraire qui — quoique partant de fondements différents — produisent dans l'esprit du socialisme-réalisme ou bien progressent dans cette direction. L'étude ne met pas le point final sur les problèmes, étant donné que de nos jours l'évolution de la littérature des nouvelles ne soit pas caractérisée par des faits accomplis, mais bien par des initiatives qui promettent beaucoup et produisent de plus en plus du nouveau.

Gyula Kunszery:

MANUSCRITS DE VERS INCONNU D' ATTILA JÓZSEF

Cet article reproduit des manuscrits fort intéressants, entre autre un poème non-publié jusqu'ici, ensuite des variantes inconnues de poèmes déjà publiés. La publication de cette liasse de manuscrits, datant probablement du printemps de l'an 1926, contribue à connaître mieux les textes et nous donne une idée aussi de l'atelier du poète.

Pál Gyulai est devenu une des figures proéminentes de la vie littéraire hongroise. L'étude examine la période initiale de sa carrière, les conditions difficiles et désolantes de la littérature à l'époque du régime absolutiste, entravant l'éclosion du talent. La vie de l'écrivain et critique est caractérisée dans cette période par les faits de son employment en qualité de secrétaire dans la famille d'un comte, la vie isolée en province, mais en même temps par l'apparition de certaines idées et la lente formation des principes du futur critique.

Tibor Klaniczay :

LES PROBLÈMES DE LA DERNIÈRE PÉRIODE DE LA RENAISSANCE EN HONGRIE

L'étude présente le stoïcisme comme la tendance idéologique la plus importante de la dernière période de la Renaissance hongroise, et le maniérisme comme le représentant du style de cette période. L'auteur analyse les relations qui existaient entre la tendance stoïcienne hongroise et le créateur de la philosophie néo-stoïcienne Justus Lipsius, en plus les circonstances qui expliquent que les enseignements de Lipsius furent inéluctablement acceptés par la classe dirigeante féodale de Hongrie au début du XVIIe siècle. Les représentants du stoïcisme en Hongrie appartiennent pour la plupart à la classe seigneuriale, ou à leur sphère d'intérêt, et leur rôle littéraire et surtout politique est considérable. L'étude expose en son détail le rôle des hommes politiques stoïciens à l'époque de la guerre de 15 ans, aux côtes de Bocskay, ensuite dans les décades ultérieures, visualisant les évolutions divergeantes du sort de la tendance stoïcienne dans la Hongrie royale et en Transylvanie. La circonstance qu'en Hongrie les représentants de la tendance stoïcienne étaient justement les membres de la classe dirigeante de la société et les politiciens gouvernants de l'époque, détermina que les enseignements de Justus Lipsius passaient aussi dans la politique actuelle, et dans la suite nous pouvons déjà être les témoins de phénomènes qui enrichissent plus tard de nouveau l'histoire du stoïcisme européen aussi. L'auteur s'occupe amplement de l'activité des poètes stoïciens, et en premier lieu de la poésie de Rimay, en démontrant par son exemple, les différences entre la poésie de la Renaissance florissante et la poésie de la dernière période de celle-ci. La deuxième partie de l'étude traite le style de la Renaissance de la dernière période, le maniérisme et couvre on même temps les questions générales de l'ensemble des problèmes de la définition et de l'histoire du maniérisme. Il présente par nombre d'exemples puisés dans les deux domaines, la poésie et la prose, la floraison du style maniériste en Hongrie au premier tiers du XVIIe siècle, en exposant aussi les particularités les plus importantes du style maniériste. L'étude se termine par l'analyse des rapports de la dernière époque de la Renaissance et de l'âge baroque en Hongrie.

S O M M A I R E

ÉTUDES

NOTES ET DOCUMENTS

<i>József Istenes</i> : Résumé historique des arguments pour prouver la naissance de Petöfi dans la commune de Kiskőrös	62
<i>András Dobos</i> : Un manuscrit inconnu de Karinthy	73

REVUE

<i>Mme Ferencné Pölöskei</i> : György Bölöni, Écoutez-bien, Táncsics!	79
<i>Tibor Tüskés</i> : Le réveil	81
<i>Csaba Sik</i> : Magda Szabó, Rumeurs	83
<i>János Barta</i> : Dezső Tóth, Mihály Vörösmarty	86
<i>Marta Mezei</i> : Péter Vajda, Vers en prose	94

CHRONIQUE

I N H A L T

Dezső Tóth :

DIE UNGARISCHE LITERATURWISSENSCHAFT NACH DER BEFREIUNG

In seiner Abhandlung gibt Dezső Tóth eine Darstellung der Wandlungen im Bereich der Literaturwissenschaft seit der Befreiung. — Nach der Befreiung erfolgte in der Literatur-

wissenschaft eine Umbildung: durch den Marxismus—Leninismus wurde sie wahrhaftig zu einer Wissenschaft erhoben und mit den objektiven Grundlagen der ungarischen gesellschaftlichen Entwicklung, mit dem Klassenkampf, mit der Gesamtheit des sozialen Vorganges, verbunden. Vom ästhetischen Standpunkt hat sie, dank der Spiegelungstheorie Lenins, aufgehört eine wahllose Anhäufung von Tatsachen zu sein. Die Literaturwissenschaft dient heute einer breiteren Bevölkerungsschicht: im Stoff der Schulbücher für Mittelschule und Universität, in den Spalten der belletristischen Zeitschriften, im Wege von volkstümlichen Vorträgen und der Presse. Der Autor berichtet in seiner Abhandlung über die wissenschaftlichen Veröffentlichungen der befreiten Literaturwissenschaft des Landes: über zusammenfassende literaturwissenschaftliche Arbeiten, Monographien, kritische Ausgaben; er behandelt die Wirkung der in der Literaturwissenschaft vorhandenen irrigen ideologischen Tendenzen und verweist hiebei auf die Notwendigkeit, in erster Linie den Revisionismus zu bekämpfen.

László Bóka :

ÜBER EINIGE FRAGEN DER UNGARISCHEN LITERATURWISSENSCHAFT

In der Studie werden der Reihe nach die Meinungen einiger prominenter Vertreter der bourgeois Literaturwissenschaft besprochen. Ein gemeinsamer Zug ist bei allen die Verneinung der säkulären Bedeutung von 1919, das Verschwinden der Grenzen. Die Weiterentwicklung der ungarischen Literatur beweist demgegenüber, daß jene Erlebnisse und konkreten Möglichkeiten, welche die Diktatur des Proletariats während der kurzen Zeit ihres Bestehens bot, bedeutenden Schriftstellern eine neue Richtung gewiesen und daß sie auch in den Werken jener nicht spurlos blieben, die sich von den Ideen des Sozialismus abkehrten. Dergestalt ist diese Epoche der Initiator und Förderer einer neuen literarischen Evolution.

András Diószegi :

DIE UNGARISCHE NOVELLE VON HEUTE

Die Studie hält fest, daß sich das »heute« auf die literarische Produktion der neuen historischen Periode, die seit der Befreiung verflossenen Jahre, bezieht. Auf der Suche nach Eigentümlichkeiten der ungarischen Novelle verweist der Autor auf das Lyrische ungarischer Novellen im Gegensatz zu den europäischen Novellen. Zwar setzt die ungarische Novelle eine Tradition fort, sie nährt sich aber im Grunde aus anderen Quellen. Eines der Merkmale, welche die sozialistisch-realistische erzählende Literatur kennzeichnen, ist die Zweiteilung unserer Literatur nach 1919. Es wirken zwar auch andere Faktoren ein, allen gemeinsam ist aber die Annäherung an die Arbeiterbewegung. Der folgende Teil der Studie beschäftigt sich mit der konkreten Untersuchung der Laufbahn einzelner Schriftsteller und ihrer schriftstellerischen Tätigkeit, die zwar von verschiedenen Grundlagen ausgeht, aber im Zeichen des Sozialismus-Realismus schafft oder in dieser Richtung fortschreitet. Die Studie schließt die Probleme nicht ab, wird doch die Entwicklung unserer heutigen Novellen-Literatur nicht durch vollendete Tatsachen, sondern durch vielversprechende, immer mehr Neues hervorbringende Initiativen gekennzeichnet.

Gyula Kunszery :

UNBEKANNTE VERSMANUSKRIPTE VON ATTILA JÓZSEF

Dieser Artikel bringt außerordentlich interessante Manuskripte, unter anderen ein bisher noch nicht veröffentlichtes Gedicht, ferner unbekanntes Varianten bereits bekannter Gedichte. Die Publikation des Konvoluts von Manuskripten, welches wahrscheinlich aus dem Frühjahr des Jahres 1926 stammt, trägt zu einer besseren Kenntnis der Texte bei und gewährt auch einen Einblick in die Werkstatt des Dichters.

Sándor Somogyi :

MEDITATION UND INITIEN

Pál Gyulai wurde zu einer der führenden Gestalten des ungarischen literarischen Lebens. Diese Studie untersucht die Zeit des Beginns seiner Laufbahn, die schweren, trostlosen literarischen Verhältnisse in der Ära der Willkürherrschaft, welche die Entfaltung des Talent

behindern. Charakteristisch für das Leben des Schriftstellers und Kritikers sind in dieser Periode : die Sekretärstelle in einer gräflichen Familie, die provinzielle Abgeschlossenheit, zugleich aber das Erscheinen gewisser Ideen und die langsame Ausbildung der späteren kritischen Prinzipien.

Tibor Klaniczay :

DIE PROBLEME DER UNGARISCHEN SPÄTRENAISSANCE (STOIZISMUS UND MANIERISMUS)

Die Abhandlung stellt den Stoizismus als die wichtigste ideologische Richtung der ungarischen Spätrenaissance und den Manierismus als den Stil dieser Periode vor. Es werden darin die Zusammenhänge der ungarischen stoischen Richtung mit dem Schaffer der neo-stoischen Philosophie, Justus Lipsius, und diejenigen Umstände untersucht, die es notwendig machen, daß die Lehren von Lipsius von der ungarischen feudalen Herrscherklasse zu Beginn des 17. Jahrhunderts rezipiert werde. Die Vertreter des Stoizismus in Ungarn gehörten im überwiegenden Teil der Klasse des Hochadels oder seines Interessenkreises an, und es war nicht bloß ihre literarische aber auch ihre politische Rolle bedeutsam. Die Abhandlung prüft eingehend die Rolle der stoischen Politiker im Zeitraum des 15jährigen Krieges, an der Seite von Bocskay, sodann in den späteren Jahrzehnten und veranschaulicht die verschiedene Gestaltung des Schicksals der stoischen Richtung in Ungarn bzw. in Siebenbürgen. Jener Umstand, daß in Ungarn die Vertreter der stoischen Richtung die Mitglieder der leitenden Klasse der Gesellschaft und die führenden Politiker waren, führte hier zum Hineingeraten der Lehren Justus Lipsius in die praktische Politik und im Verfolg dessen können wir Zeugen solcher Erscheinungen sein, durch die auch die europäische Geschichte des Stoizismus mit neuen Zügen bereichert wird. Die Abhandlung befaßt sich eingehenderweise mit der dichterischen Tätigkeit der ungarischen Stoiker, darunter in erster Linie mit der Dichtung Rimays und stellt an seinem Beispiel die Unterschiede zwischen der blühenden und späten Renaissancepoesie dar. Der andere Teil der Abhandlung handelt über den Stil der Spätrenaissance, den Manierismus wobei auch auf die Bestimmung des Manierismus, die allgemeinen Fragen seiner geschichtlichen Problematik eingegangen wird. An Hand zahlreicher Beispiele aus dem Gebiete der Dichtung und der Prosa ist die Blüte des manieristischen Stils in Ungarn im ersten Dritten des 17. Jahrhunderts vorgeführt, unterdessen werden auch die hauptsächlichsten Stileigenheiten des Manierismus erörtert. Abschließend befaßt sich die Abhandlung mit der Untersuchung der Zusammenhänge die zwischen der Spätrenaissance und dem Barock bestehen.

INHALT

STUDIEN

ANGABEN UND BEITRÄGE

<i>József Istenes</i> : Historische Zusammenfassung der Argumente für den Nachweis der Geburt Petöfi's in Kiskőrös	62
<i>András Dobos</i> : Ein unbekanntes Manuskript Karinthys	73
RUNDSCHAU	
<i>Frau Ferencné Pölöskei</i> : György Bölöni, Hör er Táncsics!	79
<i>Tibor Tüskés</i> : Erwachen	81
<i>Csaba Sik</i> : Magda Szabó, Geräusche	83
<i>János Barta</i> : Dezső Tóth, Mihály Vörösmarty	86
<i>Márta Mezei</i> : Péter Vajda, Gedichte in Prosa	94

GESELLSCHAFTSNACHRICHTEN

IRODALOMTÖRTÉNET

1960.

1. SZÁM

TANULMÁNYOK

<i>Tóth Dezső</i> : Felszabadult irodalomtudományunk	1
<i>Bóka László</i> : Irodalomtudományunk néhány kérdéséről	7
<i>Diószegi András</i> : A mai magyar novella	13
<i>Kunszery Gyula</i> : József Attila ismeretlen verskéziratai	23
<i>Somogyi Sándor</i> : Meditáció és felkészülés	29
<i>Klaniczay Tibor</i> : A magyar későreneszánsz problémái	41

ADATOK ÉS ADALÉKOK

<i>Istenes József</i> : Petőfi kiskőrösi születését igazoló érvek történeti összefoglalása	62
<i>Dobos András</i> : Egy ismeretlen Karinthy-kézirat	73

SZEMLE

<i>Pölöskei Ferencné</i> : Böllöni György: Hallja kend Táncsics	79
<i>Tüskés Tibor</i> : Ébredés	81
<i>Sik Csaba</i> : Szabó Magda: Neszek	83
<i>Barta János</i> : Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály	86
<i>Mezei Márta</i> : Vajda Péter: Köttemények prózában	94

TÁRSASÁGI HÍREK

Ára: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft